

Ruth Lipa

**Židovska bogoštovna općina Zagreb
i njezino djelovanje
u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj**

Biblioteka
Holokaust

S hebrejskog prevela Sonja Makek

Ruth Lipa

ŽIDOVSKA BOGOŠTOVNA
OPĆINA ZAGREB
I NJEZINO DJELOVANJE
U NEZAVISNOJ DRŽAVI
HRVATSKOJ

Priredila
Jasminka Domaš

Prevela s hebrejskog
Sonja Makek

Bet Israel, Skaner studio d.o.o.
Zagreb, 2023.

Rječ urednice

Tolike godine nakon završetka Drugog svjetskog rata na ključna pitanja o Holokaustu, unatoč mnogobrojnim istraživanjima, posebice znanstvenika, ostajemo ipak bez odgovora. Jer odgovor je toliko zastrašujući da ga kao ljudska bića odbijamo prihvatiti.

Neshvatljivo je kako su odrasli, obrazovani pojedinci mogli u Trećem Reichu donijeti odluku da se uništi, zatre, ubije šest milijuna europskih Židova. U zločinu pustošenja kakvog nije bilo i nadajmo se, kakvog nikada više neće biti, u industriji smrti sudjelovali su milijuni ljudi. Među onima koji su zdušno slijedili nacističku ideologiju, u progonu i zatiranju Židova bile su i ustaše. Gotovo preko noći dotad cijenjenom dijelu populacije zbog svojeg znanja i doprinosa gospodarskom i društvenom razvoju države i osobito grada Zagreba, oduzeta su već početkom travnja 1941. sva ljudska i građanska prava. Primjerice uoči 1941. u Zagrebu je živjelo oko dvanaest tisuća Židova koji su stupanjem na snagu rasnih zakona i drugih odredbi bili od strane ustaša i nacista, skupina određena za slanje u smrt. Po cijelom teritoriju NDH niču logori, a stočnim vagonima Židove se transportiralo od Jasenovca do Auschwitza. Malo je bilo onih koji su preživjeli i vratili se. Svijet kakav su poznavali nestao je, potonuo. Židovi su bili svjedoci ravnodušnosti prema sudbini drugačijeg po vjeri, rasi, tradiciji, ravnodušnosti mnogih koja je širom otvorila vrata zlu.

I danas Jasenovac, logor „Danica“, Stara Gradiška, Gospić, Jadovno, Đakovo, logor na Pagu i druga mjesta stradanja Židova, Srba, Roma i Hrvata antifašista, izazivaju u čovjeku jezu. Tu se više umiralo od noža i malja, izgladnjivanja, bacanja u jamu ili u Savu nego od metka. Brojni Židovi koji su u racijama odvedeni u logore smrti do posljednjeg trenutka su ponavljali:

„Ali ja nikome ništa nisam učinio našao“. Uzalud. I dok je među Židovima u svijesti još živjelo sjećanje na grad u kojem su bili rođeni, dobro integrirani, uspješni u svojim zvanjima i profesijama, gotovo odjednom njihovu sudbinu zapečatili su zločinci. Možemo samo pokušati zamisliti situaciju u kojoj su se iznenada zatekli izbačeni iz svojih kuća, stanova, poniženi, obespravljani, opljačkani. Najčešće prekasno bi shvatili u kakvoj su se paklenoj zamci zatekli. S oznakom na odjeći od djece do staraca - Židov, put stradanja bio je kratak i bez povratka.

Međutim, kao što kaže jedna izreka nastojeći definirati židovski identitet, Židov je onaj koji se nada i kada nade nema. Oni koji su to još mogli, u počecima nove NDH nastoje pribaviti uz najčešće iznuđenu ogromnu cijenu lažne dokumente i pobjeći u talijansku zonu, pojedinci prelaze na Rimokatoličku vjeru nadajući se da će tako sačuvati živu glavu. Pojedini liječnici skrivaju Židove u zagrebačkim sanatorijima, djeca se odvajaju od roditelja i predaju na čuvanje prijateljima, poznanicima i nepoznatim ljudima. Na sve strane u NDH ruše se i pale sinagoge pa tako ciglu po ciglu ustaše razgrađuju i židovski hram u najstrožem centru Zagreba, jer kako je tvrdio tadašnji gradonačelnik Ivan Werner, ustaška perjanica i uzdanica poglavnika Ante Pavelića, nije se arhitektonski uklapala u urbanističku sliku grada. Istovremeno pljačka se, otima i raznosi imovina iz židovskih kuća u koje useljavaju nacističke i ustaške glavešine. Po ulici tadašnje Marije Valerije, a današnje Praške gdje se nalazio „zagrebački templ“ valjaju se rimonimi otpali s vrška Tore, u prašini i žbuci naziru se ostaci stupova hrama. Jedna racija slijedi drugu i 1943. grad je već skoro ispražnjen od Židova, a rabin Miroslav Šalom Freiburger u transportu je s ostacima židovske zajednice. Kompozicija će se zaustaviti u Auschwitzu, dok će zagrebački rabin stradati u Birkenau. Vidjevši strahotu i nečovječno postupanje prema ljudima rabin Freiburger se buni odmah pri izlasku zatočenih iz stočnih vagona. U ruci ima mezuzu i dobacuje i viče jednom logorašu prije nego što su ga ubili : „Ja sam rabin iz Zagreba“ i pada usmrćen na rampi logora smrti kao opomena drugima.

Zagrebačka židovska općina za vrijeme NDH nastoji djelovati unatoč proglašenim rasnim zakonima i zapovijedi da ne smiju stanovati u sjevernom dijelu grada, kao i proglasima da se Židovi ne smiju kretati ulicama u središtu grada ni zadržavat u parkovima, niti izlaziti na tržnicu prije deset ujutro,

i slično. U Zagrebu do proglašenja NDH 1941. djelovale su ove židovske općine: aškenaska, sefardska, ortodoksna i ultraortodoksna. Na molbu Rabinata i Društva Hevra kadiše ispostava Ustaškog redarstvenog povjereništva donosi odluku da se dopusti židovskoj općini nastavak rada, ali pod imenom Židovska bogoštovna općina na dvije adrese Na Trgu kralja Tomislava i Trenkovoju ulici. Ljudi nestaju preko noći. Najvidenije pojedince iz židovske zajednice ustaške vlasti hapse i ucjenjuju ubojstvom djece, roditelja, supruge dok im ne prepišu svoje bankovne šifre i račune. Život im možda vrijedi tek nekoliko tadašnjih njemačkih maraka. Za taj iznos ustaše ih prokazuju nacistima, a sudbina onih koji dolaze u ruke nacistima poznata. Nakon ovih brojnih ograničenja, slijedi naredba kojom Židovi moraju sakupiti zlato i sve druge dragocjenosti od svojih članova, nadajući se da će na taj način preživjeti. A čovjek da bi se spasio u nevolji u sve povjeruje pa i u to. Do dana današnjeg ne zna se gdje je više od tonu židovskog zlata i drugih dragocjenosti, tu i tamo netko progovori o otetim židovskim draguljima i tu ta priča završava.

Magistarski rad Ruth Lipa o Djelovanju bogoštovne židovske općine Zagreb u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj napisan 1988. godine izuzetno je dragocjen, jer skida veo po veo s jednog strašnog vremena u kojem su se ljudi iz židovske zajednice suočeni sa smrtnom opasnošću, trudili pomoći onima koji su već bili u logorima, nabaviti hranu za gladna usta, kada je hrane u ratu bilo sve manje i manje, a stalno pod nadzorom ustaške vlasti i njemačkog GESTAPO-a. Tajna policija otvara sef u židovskoj zajednici, uzima novac, dokumente, blokira ured Hevra kadiše koja brine za bolesne i umrle, oduzima prostorije rabinatu u zagrebačkoj Amruševoj ulici broj 8.

Ruth Lipa svojim znanstvenim istraživanjem pokazuje snagu pojedinaca koji ne napuštaju, unatoč nevolji, strahu i smrtnoj opasnosti svoju židovsku braću i sestre i nastoje se povezati sa židovskim međunarodnim organizacijama u Europi i u SAD-a. Zvuči gotovo nevjerovatno, ali brinu i o školovanju djece, iako je već 1941. bio zabranjen rad osnovne židovske škole. Autorica ovog rada navodi imena i prezimena tih istinskih židovskih cadika, pravednika i heroja u najmračnijem razdoblju europske povijesti. Oni u Zagrebu brinu i o židovskim izbjeglicama koje prolaze kroz grad pružajući im barem u jednom kratkom času utočište i hranu. Pronalaze za pojedince skrovišta, zbrinjavaju

i starije osobe iz Doma Lavoslav Schwarz. Tu i tamo stigne cenzurirana dopisnica iz logora Jasenovac, pošiljatelj najčešće moli da se pošalje paket s hranom. A sve se to odvija u sjeni zločina u logorima u Staroj Gradiški, Jasenovcu, Loborgradu, Đakovu, u logoru Danica u Koprivnici, slavonskoj Tenji. Logor Slano na otoku Pagu prima na svojem kamenu, sve one koji su osuđeni na ustašku torturu, silovanje i klanje bespomoćnih, na žeđ i glad. Bilo je to vrijeme kada su se stalno umnožavala stratišta pod NDH.

Ruth Lipa koja već desetljećima živi u Izraelu nastoji suočiti ne samo znanstvenike, osobito povjesničare, nego i obične ljude s istinom jednog nadasve mračnog vremena. Djelo koje je pred nama obvezuje na čestitost, na hrabrost da se borimo za autonomiju dobra, da se ne priklanjamo lažnim prorocima i onima koji žele u povijest unijeti laž. A koliko je to opasno pokazuje sve izraženiji porast antisemitizma u Europi i izvan nje. Ponekad se pitamo, u kojoj godini to živimo dok ubojica Židova u Americi koji ulazi s oružjem u sinagogu viče: „Sve vas treba pobiti!“. I zato neka ovo djelo koje je pred nama bude priznanje svakom čovjeku čije ime znamo i čije ime ne znamo koji je smogao snage u vremenu kada je bilo najteže, pomagati ljudima, spašavati, biti brižno i suosjećajno ljudsko biće u razdoblju kada je nažalost tako često čovjek napuštao čovjeka. Magistarski rad Ruth Lipa je za hrvatske čitatelje, djelomično prilagođen, međutim u osnovi ostao je u obliku kakvog ga je Ruth Lipa napisala 1988. godine.

I na kraju, posebnu zahvalu upućujem dr. sc. Ljiljani Dobrovšak na savjetima prilikom uređivanja teksta Ruth Lipe i priređivanju za hrvatsku javnost.

Jasminka Domaš

Ruth Lipa

Uvod

U Izrael sam se uselila iz Zagreba krajem 1948. u dobi od dvije i pol godine. Moje obrazovanje se temelji na hebrejskom jeziku i izraelskoj kulturi. Kod kuće smo nastavili govoriti hrvatski jezik, na kojemu se moja majka razgovarala sa svojim prijateljima, a ja sam od djetinjstva slušala njihove razgovore, u kojima je bilo puno priča i uspomena iz razdoblja Drugoga svjetskog rata.

Naš dobar prijatelj, pokojni Joško Abraham, bio je predsjednik Udruženja useljenika iz Jugoslavije u Izraelu (Hit'ahdut olej Jugoslavija), a prije Drugoga svjetskog rata bio je jedan od čelnika Židovske općine u Zagrebu. Za vrijeme NDH morao je pobjeći. Po završetku rata vratio se i odmah je postao aktivan u Općini Zagreb, sve do odlaska u Izrael. Tijekom mnogobrojnih razgovora s njim, pričao mi je da je za cijelo razdoblje NDH, Židovska bogoštovna općina u Zagrebu bila aktivna i pomagala na razne načine svojim članovima, a nakon rata je nastavila svoje djelovanje u prihvaćanju preživjelih iz logora i izbjeglištva.. Naglasio je, da je Arhiv Općine ostao čitav i da je služio obnovljenoj Općini. Tako je bilo do njegova odlaska.

Kada sam tražila temu za magistarski rad iz područja novije povijesti židovskoga naroda, odlučila sam napisati znanstveni rad koji će ovjekovječiti djelovanje Židovske bogoštovne općine u Zagrebu za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Tema je to koja nije bila dovoljno istražena. Istraživački posao za taj znanstveni poduhvat bio mi je olakšan time što je još bilo na životu mnogo neposrednih svjedoka.

Činilo mi se, da me sve čeka pripremljeno i da ću samo trebati prikupiti građu sortirati je i pisati. Ustvari, bio je to puno teži posao od onoga što sam mislila, pun neočekivanih prepreka.

U to vrijeme, još je postojala država Jugoslavija, koja nije imala diplomatske

odnose s Izraelom. Ispostavilo se je-, da je čitav arhiv Židovske općine Zagreb preseljen u centralni židovski arhiv u Beograd. Da bih mogla istraživati u arhivu, osim odobrenja od Sveučilišta Haife, morala sam tražiti posebne dozvole u Beogradu. Od bogate građe u arhivu, uspjela sam dobiti malo i djelomično.

Tražila sam nove izvore podataka i na moju sreću sam u Zagrebačkoj općini pronašla kartoteku o pošiljkama za logore. Važne dokumente sam našla u arhivima Zagreba i Hrvatske. Srela sam i preživjele članove Općine koji su mi mogli dati dodatne podatke. Ipak je nedostajalo još mnogo potrebne građe koja bi razjasnila opseg djelovanja Općine i njezine resurse.

Po povratku u Izrael, koristila sam arhiv „Even-Tov“, koji je upravo dobio „Ženevski arhiv“ s mnogim nekatalogiziranim dokumentima iz ratnoga razdoblja. Tamo sam našla korespondencije s Općinom, svjedočanstva aktivista i dodatna svjedočanstva preživjelih, koji su doprinijeli razumijevanju opsega posebne djelatnosti Općine. Da bih dopunila podatke, osobito vezane uz financiranje i veze s vanjskim faktorima, koristila sam arhiv „Jad vašema“. Tamo sam pronašla vrlo važne i značajne dokumente iz toga razdoblja, koji su dobiveni od arhiva „Jointa“ u SAD-u. Oni su mi pomogli i da shvatim način na koji je Općina bila financirana i kako je djelovala.

Cijelo vrijeme dok sam pisala ovaj rad, nisam bila sigurna hoću li iz cijele prikupljene građe uspjati prikazati priču o djelovanju Općine za vrijeme NDH. Usredotočila sam se na Općinu kao centar za borbu za preživljavanje i pomoć svim potrebitim Židovima iz cijele Hrvatske, na istaknute osobe koje su bile na njezinu čelu, koje su koristile razne taktike da bi prikupili sredstva za njezina djelovanja u teškim ratnim uvjetima i pod stalnom prijetnjom smrti.

Na kraju, moram zahvaliti svima koji su mi pomogli u objavljivanju ovoga znanstvenog rada, dio njih više nije s nama.

Prije svega hvala mojoj pokojnoj majci Zdenki Lipa, iz obitelji Slovak i Hofman, koja mi je odmah pritekla u pomoć, putovala sa mnom i financirala boravak od mjesec dana u bivšoj Jugoslaviji. Njezino poznavanje lokalne kulture i običaja, otvorilo mi je mnoga vrata. Njezino vladanje mnogim jezicima pomoglo mi je u točnom prijevodu dokumenata. Posebno cijenim njezinu sposobnost da ublaži sve frustracije i krize koje sam imala, dok se ona sama, kao preživjela žrtva Holokausta, nosila s informacijama o sudbini

najmilijih i poznanika. Da nije bilo njezina ohrabrenja i osjećaja odgovornosti koji mi je usadila, sumnjam da bih dovršila ovaj rad.

Hvala pokojnom Jošku Abrahamu na ideji, odgovorima i objašnjenjima za stvari za koje može dati odgovor samo onaj koji je to proživio. Hvala pokojnim Jakiru i Etelki Even-Tov, koji su mi stavili na raspolaganje arhiv Udruženja useljenika iz bivše Jugoslavije i pomogli u pronalaženju jednoga dijela građe. Hvala svima iz bivše Jugoslavije, koji su se odazvali na intervju i strpljivo i opširno odgovarali na pitanja iako je čeprkanje po prošlosti često budilo teška sjećanja.

Posebna hvala Sonji Makek, koja je u Općini u Zagrebu pronašla moj rad na hebrejskom i samoinicijativno ga prevela i uspostavila sa mnom vezu. Njezin rad je oslobodio jezičnu barijeru i omogućio da se ovo poglavlje povijesti hrvatskih Židova približi javnosti.

Velika hvala Jasminki Domaš, koja je uredila i priredila ovu knjigu za objavljivanje i svojom energijom dovela ovaj projekt do završetka.

Hvala povjesničarki dr.sc. Ljiljani Dobrovšak iz Instuta „Ivo Pilar“

Hvala dr.sc. Ivani Kurtović Budji i Damiru Raliću iz Instituta za hrvatski jezik.

Kratice i arhivi

Popis kratica i arhivi koji su korišteni u ovom radu:

Službeni tisak – misli se na službeni list Nezavisne Države Hrvatske u kojemu su objavljeni svi zakoni (*Narodne novine*, Zagreb, 1941.-1945.).

Zakoni I-L, *Zakoni, zakonske odredbe i naredbe*, I-L, Zagreb, 1941.-1944.

NDH – Nezavisna Država Hrvatska

HDA – Hrvatski državni arhiv

Arhiv Ženeve – zbirka pisama pronađena u Ženevi početkom 80-ih godina 20. stoljeća i poslana u Izrael u Udruženje useljenika iz Jugoslavije (danas Udruženje useljenika iz bivše Jugoslavije / Hidachdut Oley (ex) Yugoslavia / Association of Jewish Immigrants from Yugoslavia). U zbirci se nalaze pisma, molbe osoba iz Jugoslavije upućeni Organizaciji za pomoć koju su u Švicarskoj, za vrijeme rata, osnovali Židovi izbjeglice iz Jugoslavije, s pomoću *Jointa* i njegova predstavnika u Švicarskoj Salija Meyera. Većina aktivista u toj organizaciji bili su iz Zagrebačke općine i oni su se i prije rata bavili dobrovoljnim radom u Općini. Arhiv nije katalogiziran.

Arhiv Yad Vashem, Jerusalem, Izrael

Arhiv Eventov- The Eventov Archives of the Association of Immigrants from the former Yugoslavia in Israel- Dokumente o Židovima s područja bivše Jugoslavije prikupljali su Ethel i Jakir Eventov iz Haife. Godine 1986. svi dokumenti prebačeni su u Central Archives for the History of the Jewish People u Jeruzalemu. Građivo se nalazi i u The United States Holocaust Memorial Museum Archives, SAD.

Arhiv JIM, Beograd – Arhiv u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu koji je u vlasništvu Saveza Jevrejskih Opština u Beogradu, nalazi se u zgradi tamnošnje Jevrejske opštine, zajedno s Jevrejskim istorijskim muzejom Beograd.

Privatni arhiv Ruth Lipa – privatna zbirka koju čini raznovrsna dokumentacija u autoričinu posjedu, a koja nije pripadala niti jednom arhivu, niti je katalogizirana, ali nosi datum iz toga razdoblja, kao npr. pisma ili izjave

kod notara, koje su dane nakon rata o događajima koji su se zbili za vrijeme rata; takvo je, na primjer, svjedočanstvo Aleksa Kleina – Arnona. Sve to ima povijesnu vrijednost premda nije kataloški obrađeno, ali je autentično. I sve predano Arhivu Yad Vashem.

ŽIDOVI JUGOSLAVIJE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA¹

(broj, rasprostranjenost, pravni status, unutarnja organizacija do 6. travnja 1941.)

U popisu stanovništva koji je objavljen u Jugoslaviji 1921. popisana su 64.746 Židova što je predstavljalo oko 0,5% ukupnog stanovništva Kraljevine. Uoči Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je bilo oko 72.000 Židova. U 107 Općina koliko ih je bilo u sklopu *Saveza jevrejskih veroispovednih opština* (dalje Savez, op. R. L.), članova koji su plaćali vjerski prinos bilo je 69.214 osoba, a u dvanaest Općina koje su pripadale *Udruženju ortodoksnih jevrejskih veroispovednih opština* bilo je 2.865 osoba. Pored toga, uoči rata bilo je u Jugoslaviji još oko 3 tisuće židovskih izbjeglica iz Njemačke i iz zemalja koje je Njemačka osvojila.

U okviru Konvencije o zaštiti manjina (1919), a u skladu sa Mirovnim ugovorom s Austrijom potpisanom u St. Germainu 10. rujna godine 1919. Kraljevina SHS obavezala se dati svim građanima punu zaštitu života i slobode bez obzira na porijeklo, narodnost, jezik, rasu i vjeru. Time su zaštićena prava i jugoslavenskih Židova.

U Kraljevini Jugoslaviji vlasti su smatrale Židove vjerskom, a ne nacionalnom manjinom. I njihova prava za slobodno održavanje tradicije i vjerskih običaja potvrđena su u zakonima donesenim 1921. i 1931. Tim zakonima osigurana im je sloboda održavanja vjerskih obreda, pravo na posebnu (košer) prehranu, priznati su im vjerski blagdani i pravo na slobodne dane za učenike u školama, za javne službenike, pripadnike vojske i studente, a bila im je zajamčena i financijska pomoć. Godine 1929. objavljen je „Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji“ koji definira prava i obveze Židova, zadaće Općine, njezinu organizaciju i ustanove, njezine izvore financiranja i sl.

Većina Židova bila je građanskog porijekla te su živjeli u velikim gradovima

¹ Uvod je napisan prema podacima objavljenim u knjizi Harriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia, A Quest for Community*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1979.

i mjestima, a bilo je i Židova koji su živjeli u selima gdje su uglavnom radili kao veterinari, ljekarnici, šumari i slično.

Na sjeveru, u Hrvatskoj (najbogatiji kraj) Židovi su pripadali srednjem visokom sloju, tzv. *bjelokošuljašima*, dok su na jugu, u Bosni, Srbiji i Makedoniji (siromašan kraj) većinom pripadali nižem srednjem sloju trgovaca na malo i zanatlijama.

Što se tiče pripadnosti geografskog porijekla i kulturne i vjerske tradicije, Židovi su se dijelili na Sefarde i Aškenaze. Sefardi su bili u većini u južnim predjelima Jugoslavije gdje su bili nastanjeni još od otomanskog doba, ili ranije, dok su se Aškenazi koncentrirali uglavnom na sjeveru zemlje koja je bila pod vlašću Habsburgovaca, a stigli su na to područje otprilike krajem 18. stoljeća i nastanili su se u raznim mjestima ovisno o tome gdje im je to bilo dopušteno.

U 20. stoljeću bilo je nešto više naseljavanja židovskog stanovništva prema sjeveru i jugu, ali se podjela uglavnom nije promijenila i nije dolazilo do mijenjanja grupa. Svaka je čuvala svoju zasebnost. U ekonomskom pogledu aškenaski Židovi bili su pretežno boljeg ekonomskog statusa od sefardskih Židova.

U razdoblju Kraljevine SHS/ Kraljevine Jugoslavije Židovi u Jugoslaviji su se dijelili prema vjerskom opredjeljenju u tri skupine:

- a) Ortodoksno-aškenaska grupa koja je bila u manjini
- b) Neološko-aškenaska skupina koja je bila u većini
- c) Sefardska grupa

Godine 1919. na poticaj osječkog predsjednika židovske Općine dr. Huga Spitzera i člnika Beogradske židovske općine dr. Fredericha Popsa organiziran je kongres 51 židovske općine u Jugoslaviji te je dogovoreno osnivanje Saveza opština. Raspravljalo se o imenu, odnosno je li dovoljno dodati u naziv Saveza „židovske“ ili „izraelitske“ ili „jevrejske“ općine. Na kraju je Savez osnovan pod imenom *Savez jevrejskih (izraelitičkih) veroispovednih opština*.

Uloga Saveza čiji je centar bio u Beogradu bilo je zastupanje svih Općina. U kolovozu 1921. Ministarstvo za verska pitanja odobrilo je službeno i status Saveza (a naziv „izraelitska“ je ispušten).

Svi stanovnici Kraljevine, uključujući i Židove, morali su obavezno pripadati nekoj vjerskoj zajednici i obvezno su morali plaćati članarinu (postojala je i mogućnost izjašnjavanja kao vjerski neopredijeljen). Napuštanje vjerske zajednice bilo je moguće samo napuštanjem mjesta boravka ili prelaženjem na drugu vjeru.

Tridesetih godina zabilježen je velik broj pokrštavanja, osobito 1938. kada se za konverziju odlučila 821 osoba židovskog podrijetla (od toga 580 građana Jugoslavije, većinom su to bili Aškenazi, a ostatak su bile židovske izbjeglice koje su stigle u Jugoslaviju). Od ukupnog broja pokrštenih, 624 bilo je iz Hrvatske, a čak 431 iz Zagreba. Većina je prešla na katoličku vjeru zbog lakoće prelaska. To je dovelo i do drastičnog smanjenja prihoda Općina, posebice u Zagrebu.

U svakoj Općini, čelnike židovske zajednice birali su njezini članovi. Na čelu svake Općine bio je predsjednik i njegov zamjenik (ili više zamjenika), tajnik i blagajnik. Predsjednik je zastupao Općinu u svim poslovima kako u zajednici tako i izvan židovske zajednice. Općine su uobičajeno imale i više raznih odbora i sekcija koje su vodile pojedine osobe ovisno o kakvim se aktivnostima i područjima radilo: obrazovanju, vjerskim pitanjima, socijalnoj pomoći, kulturi, administraciji i financijama. Postojali su i posebni odbori za izbore i poreze.

Funkcije u općini bile su uglavnom počasne, ali je bilo je i plaćenih službenika kao što su blagajnik, tajnik i namještenici u Općini.

Moguće je bilo biti izabran više puta na određenu dužnost nego li jedan mandat. Uloga rabina u židovskim općinama bila je ograničena na vjerska pitanja, osim u ortodoksnjoj zajednici gdje je rabin bio stalni član Vijeća i njegov utjecaj na aktivnost Općine bio je velik. Osim rabina Vijeće općine biralo je za vjersku funkciju kantora, poslužitelja u hramu, vršioca obrezivanja (brit mila) i osobu koja je zadužena za klanje životinja prema vjerskim, košer propisima. U slučaju smrti ovih članova Općine, njihove udovice bi primile novčanu pomoć u vidu milodara (cedaka). Također, budžet Općine pokrivao je troškove održavanja sinagoge, židovske škole, ako je postojala i ostalih institucija Općine poput plaće za rabina i troškove suda (bet dina) ako je u zajednici postojao, te plaće službenika, troškove uprave i razna druga davanja.

Izvori financiranja budžeta Općine bili su „Savez“ i prihod od članarina. Siromašni članovi Općine bili su oslobođeni plaćanja te su ponekad od zajednice dobivali i novčanu pomoć. Židovska zajednica među ostalim, imala je i prihode od prodaje počasnih mjesta u sinagogi te od poreza na zaruke, vjenčanje, rastavu braka, troškove pogreba i prodaje grobnih mjesta te prodaje košer mesa, brašna i beskvasnog kruha (macesa) za blagdan Pesah.

Općina se bavila i osnaživanjem židovskog identiteta članova i nije se samo bavila vjerskim pitanjem nego i židovskim obrazovanjem i davanjem socijalne pomoći u obliku stipendija za školovanje, organiziranjem ljetnih kampova i programa za mlade, također i programa za vrtiće, brinula se i za sportske aktivnosti, glazbu, tečajeve za učenje modernog hebrejskog jezika (ivrita), prikupljala je i pomoć za Palestinu itd.

Veza između lokalnih Općina i Saveza bila je veoma dobra, a svake tri godine održavani su zemaljski kongresi radi dogovaranja aktivnosti Općina. Svaka židovska općina poslala bi barem jednog svog predstavnika na kongres u Beograd. Godine 1933. (kratko vrijeme nakon dolaska Hitlera na vlast), na Petom zemaljskom kongresu odlučeno je da se židovstvo priznaje kao nacionalno tijelo, zatim da se daje podrška cionizmu i prioritet Palestini, zatim da se podrži Hahšara (priprema za useljavanje u Izrael) i pruži podrška opće-židovskoj solidarnosti. No nisu baš svi bili oduševljeni podrškom cionizmu. Bilo je u Savezu i rasprava o problemima financiranja, pri čemu je Beograd imao najjače pozicije, razgovaralo se i o ideološkim temama s cionističkim revizionistima s kojima se Savez nije mogao nositi.

Jugoslavenski Židovi između dva rata bili su uključeni u jugoslavensko društvo, osobito mlada generacija koja je tada hrvatsko-srpski jezik smatrala svojim materinjim jezikom. Većina Židova govorila je dva jezika, u sjevernim područjima govorili su dodatno njemački ili mađarski ili oba jezika, a u područjima u kojima su bili Sefardi govorio se Ladino.

Najveći broj oglasa i rukopisa *Židova* tog razdoblja bio je na hrvatsko - srpskom jeziku. U javnosti su Židovi govorili službenim jezikom, a samo kod kuće i u zatvorenim krugovima govorili su drugi jezik. Veliki naglasak koji su Židovi stavili na obrazovanje i činjenica da su bili gradskog porijekla došla je do izražaja u visokom postotku židovskih studenata na lokalnim

sveučilištima. Uglavnom su studirali pravo, filozofiju, medicinu, ekonomiju i građevinu. Ovakvo značajno sudjelovanje u gospodarskom životu društva imalo je za posljedicu veliki broj mješovitih brakova.

Do velikog zaokreta u zakonodavstvu koji je doveo do promjene pravnog statusa Židova došlo je krajem 1940. godine dok je na vlasti bila vlada Cvetković-Maček. U međuvremenu pritisak zemalja Osovine na Jugoslaviju postaje sve jači. Zakon od 5. listopada 1940. ima dva dijela: 1. Poduzimanje mjera protiv Židova koji se bave prehrambenim proizvodima namijenjenim ljudima te se odnosi i na poduzeća koja se bave veleprodajom prehrambenih proizvoda koji su namijenjeni ljudima, a poduzeća su u cijelosti ili djelomice u vlasništvu Židova. Zakon zabranjuje Židovima da nastave sa svojim poslovima u roku od dva mjeseca od dana stupanja zakona na snagu. U tom roku moraju se riješiti svoje robe. 2.) Zakon o ograničavanju obrazovanja osobama židovskog porijekla (nema u Zakonu definicije što se podrazumijeva pod „židovskim porijeklom“). Ovaj zakon ograničava broj židovskih studenata na fakultetima, ovisno o njihovom učešću u stanovništvu kraljevine Jugoslavije. Zakon se odnosi na školsku godinu 1940./41., a ne na one koji već studiraju i jednako tako ne na djecu židovskih javnih djelatnika. Zabranjen je upis Židovima u škole koji nisu građani Jugoslavije.

Protužidovski zakoni u NDH

Neposredno nakon osnivanja Nezavisne Države Hrvatske (10. travnja 1941.) njemački generalni konzulat u Zagrebu (dr. Afred Freundt, odnosno Wolff) javio je njemačkim vlastima da je Slavko Kvaternik 12. travnja preko Vrhovne komande u Zagrebu uputio dvije molbe vladi Reicha. U telegramu dr. Freundta govori se o situaciji u Hrvatskoj te o tom da je formirano vijeće na čelu sa Slavkom Kvaternikom koje jamči potpunu i harmoničnu suradnju između Hrvata i njemačkih vojnih vlasti, pa i u rješavanju židovskog pitanja.² Dana 21. travnja 1941., prilikom prihvaćanja akreditacije njemačkog veleposlanika Siegfrieda Kaschea, Ante Pavelić je izjavio da će „Hrvatska pomoću Velikog Njemačkog Reicha (...) svoj novi državni red sagraditi i osigurati u Führerovu duhu,³ a 22. travnja 1941. Andrija Artuković, novoimenovani ministar unutarnjih poslova, izjavljuje njemačkom novinaru: „Vlada će riješiti židovsko pitanje na isti način kako je to riješeno u Njemačkoj“.⁴

Istodobno je hrvatski tisak, sada pod utjecajem ustaških vlasti, naveliko širio antisemitsku propagandu kako bi stanovništvo pripremio na ono što dolazi. Sama primjena protužidovskih zakona počinje već u travnju 1941. i dijeli se u dvije skupine:

a.) direktni protužidovski zakoni – zakoni u kojima je izričito navedeno da je riječ o Židovima te

b.) opći zakoni – zakoni koji se tiču svih, ali najviše djeluju protiv Židova.

Direktni protužidovski zakoni dijele se na tri podgrupe:

a.) državni zakoni koji uređuju pravni status Židova u NDH,

b.) državni zakoni koji se tiču židovske imovine te

² Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Ljubljana, 1978., str. 421.

³ Isto, str. 443-444.

⁴ HR-HDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Grada Instituta za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, elaborat, tj. neobjavljeni rukopis Elze Grin, s naslovom-*Teror nad Jevrejima u NDH iz 1963.*, raden za potrebe Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske.

c.) lokalni zakoni, propisi specijalnih ureda prema Židovima; ti posljednji se ne objavljuju u službenom, nego u mjesnom tisku, na plakatima, donesenim uredbama i odnose se na područja unutar NDH. Protužidovske zakone potpisao je Andrija Artuković (pretpostavlja se, op. R. L.) po uzoru na one donesene u Njemačkoj, a koji su se temeljili na Nürnberškim zakonima. Ovima je samo dodana lokalna nota.

Direktni protužidovski zakoni

Prema procjenama Zagrebačke židovske općine na području NDH (Hrvatska te Bosna i Hercegovina, op. ur.) živjelo je oko 36.000 Židova, od toga se oko 30.000 Židova vjerski izjašnjavalo Židovima, a oko 6.000 Židova bilo je židovskog podrijetla, ali se vjerski drugačije izjašnjavalo (poslije će i taj način izjašnjavanja biti reguliran zakonom). Uz njih na teritoriju NDH nalazilo se i oko 1.000 židovskih izbjeglica iz okupiranih područja Trećeg Reicha.⁵ Većina Židova na području NDH živjela je u dvama gradskim središtima: Zagrebu i Sarajevu i njihovoj okolici. Sve u svemu Židovi su činili oko 1% cijelog stanovništva NDH.

Zakonske odredbe u vezi s pravnim statusom Židova

Postupak donošenja zakona u NDH bio je vrlo brz. Ante Pavelić je iz Italije stigao u Zagreb 15. travnja, a 16. travnja je objavljeno Upozorenje zagrebačkim Židovima da iz izloga svojih radnji odstrane hrvatske zastave i ustaške znakove. Dan poslije, 17. travnja, donesena je *Zakonska odredba za obranu naroda i države* u kojoj se navodi da „...bilo tko na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje“.⁶ A već 19. travnja, donesena je i *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske imovine*, kojom su se poništili svi pravni poslovi među Židovima međusobno te između Židova i trećih osoba, sklopljeni unutar dva mjeseca prije proglašenja NDH. Potom su 30. travnja 1941. objavljena tri zakonske odredbe koje su imale veze s pravnim statusom Židova u NDH, a to su *Zakonske odredbe o državljanstvu*, koje

⁵ Arhiv JIM, Fond Zagrebačke židovske općine, Okružnica zagrebačke općine drugim židovskim općinama od 29. listopada 1941.

⁶ Zakoni NDH, I., 15.

su odredile da samo arijevci mogu biti državljani Hrvatske, a istog dana su izašle i *Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskoga naroda* te *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*.

Na prijedlog novoimenovanog ministra unutarnjih poslova donesene su 30. travnja 1941. *Zakonske odredbe o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* u kojima se u

čl. 1. navodi: „Brak Židova i inih osoba, koje nisu arijskog porijekla, je zabranjen. Isto tako je zabranjen brak osobe, koja pored arijskih predaka ima jednog predka drugog koljena po rasi Židova ili drugog europskog nearijca, s osobom, koja je po rasi jednakog podrijetla. Koje osobe vrijede kao Židovi ili nearijci određuje zakonska odredba o rasnoj pripadnosti“. Tom odredbom se zabranilo sklapanje braka između Židova i arijevaca, a brakovi su bili zabranjeni čak i onima za koje su mogli dokazati da su im preci druge generacije (djed i baka) bili Židovi. Taj članak upućuje i na još jednu odredbu koja je izašla istoga dana, a to su *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti*. U *Zakonskoj odredbi o zaštiti arijevske krvi i časti Hrvatskog naroda* zabranjeni su brakovi između osoba koje su bile djelomice Židovi, a djelomice arijevci ili drugih osoba koje su dijelom bili arijevci, a dijelom pripadnici drugih neuropskih rasa.

Tu je bila i posebna ograda od tog zakona, navedena u **čl. 2.** koja je govorila o izdavanju posebne dozvole za sklapanje braka između osoba dvojbenog podrijetla te da će Ministarstvo za unutarnje poslove osnovati rasno-političko povjerenstvo koje će u dvojbenim slučajevima donositi odluku tko je osoba arijskog podrijetla te mogu li osobe navedene u dozvoli za sklapanje braka sklopiti brak pod zakonima NDH.

Uz zabranu brakova, *Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi* u **čl. 3.** zabranjivale su i spolne odnose izvan braka između Židova, tj. ne-čistih u rasnom pogledu, sa ženskom osobom arijskog podrijetla, a u slučaju silovanja „nevinih djevojaka“ protiv „muške nearijske osobe“ mogla se izreći i smrtna kazna.

U **čl. 4.** *Zakona o zaštiti arijske krvi* zabranjeno je zapošljavanje ženske osobe arijskog podrijetla ispod 45. godine u nearijevskim kućama, tj. u židovskim kućama (do proširenja tog članka doći će u posebnom zakonu u svibnju

1941.). Čl. 4. tog istog zakona zabranjivao je nearijevcima korištenje zastava i boja hrvatskog naroda, a u drugom dijelu istog članka postoji i uredba koja je proglasila sve promjene židovskih prezimena nakon 1. prosinca 1918. ništavnim te su ih morali vratiti u prvotni oblik.⁷ Taj članak potvrđen je i proširen 4. lipnja 1941. *Zakonskom odredbom o promjeni židovskih prezimena* prema kojoj su svi Židovi morali ponovno preuzeti svoja stara prezimena i pisati ih pravopisom kao što je bilo do 1. prosinca 1918. godine.

Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti

*Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*⁸ definira osobu kao arijevsku ako potječe od predaka koji su pripadnici europske rase zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe (taj se dio odnosi i na pripadnike islamske vjere, koji su po toj *Zakonskoj odredbi* smatrani arijevcima). Arijsko podrijetlo dokazivalo se krsnim (rodnim) i vjenčanim listom predaka prvog i drugog koljena (roditelja te djedova i baka). Iznimka se odnosila na pripadnike islamske vjeroispovijesti, kojima je omogućeno da u slučaju kada ne mogu pribaviti navedene isprave, osiguraju svjedočenje dviju „vjerodostojnih osoba“ koje su poznavale njihove pretke i važno je da među njima nema osoba nearijskog podrijetla (čl.1.).

U *Zakonskoj odredbi o rasnoj pripadnosti* nije precizirano tko je sve osoba nearijskog podrijetla, već se to vidi s obrasca odnosno *Izjave o rasnoj pripadnosti* koju su državni službenici morali popunjavati; na njoj je točno navedeno tko su nearijevci: Židovi, Cigani (Romi), Kalmiki, Tatari, Armenci, Perzijanci, Arapi, Malajci i crnci.⁹

Točna definicija tko je Židov dana je u čl. 3. *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti*:

1.) Osobe, koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi. Djedovi i bake vrijede kao Židovi, ako su mojsijeve vjere ili su se u toj vjeri rodili.

2.) Osobe koje imaju dva predka drugog koljena, koji su Židovi po rasi, i to

⁷ Zakoni NDH I, 113-115., *Narodne novine*, Zagreb, 30. travnja 1941. br. p. 1941 XLIV-67-Z

⁸ Zakoni NDH I, 109.-112. *Narodne novine* od 30. travnja 1941., br. 16.

⁹ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 101-102.

u ovim slučajevima:

a.) ako su bile 10. travnja 1941. pripadnici mojsijeve vjere ili ako su kasnije na tu vjeru prešli;

b.) ako imaju bračnog druga, koji vrijedi kao Židov u smislu čl. 1.;

c.) ako su poslije stupanja na snagu ove zakonske odredbe sklopili brak s osobom, koja ima dvoje ili više predaka drugog koljena Židova po rasi, i potomci iz takvog braka;

d.) ako su nezakonita djeca sa Židovom, u smislu 1., a rode se poslije 31. siječnja 1942.;

e.) ako ministarstvo za unutarnje poslove na obrazloženi prijedlog rasnopoličkog povjerenstva odluči, da vrijede kao Židovi.

3.) Osobe, koje su rođene izvan teritorija NDH od roditelja, koji ne potječu iz NDH ako su bile 10. travnja 1941. mojsijeve vjere ili imaju najmanje dva predka drugog koljena Židova po rasi, ili vrijede kao (smatraju se) Židovima u smislu zakona zemlje, iz koje potječu.

4.) Osobe koje su poslije stupanja na snagu ove zakonske odredbe sklopile obilaženjem zakonske odredbe o zaštiti arijske krvi brak, koji je zabranjen i njihovi potomci.

5.) Osobe, koje su nezakonita djeca Židovki u smislu čl. 1.“

Podčlan e) važan je, jer Ministarstvo za unutarnje poslove može prema svom nahodjenju odrediti pripadnost osobe arijevske ili židovske rasi. U tu je svrhu ministarstvo osnovalo Povjereništvo za rasno-političku pripadnost (koja je trebalo biti osnovano u lipnju 1941.). Ipak, konačna odluka po tom predmetu ipak je bila u rukama Ministarstva za unutarnje poslove.

Posebno je važan čl. 6. *Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti*:

„... Osobama, koje su se prije 10. travnja 1941. iskazale zaslužnim za Hrvatski narod, napose za njegovo oslobođenje, kao i njihovim bračnim drugovima, s kojima su sklopile brak prije stupanja na snagu ove zakonske odredbe i potomcima iz takvog braka, u koliko bi se na te osobe mogla odnositi ova naredba, može poglavar države (predsjednik države, op. R. L.) izvan propisa

ove naredbe priznati sva prava, koja pripadaju osobama arijskog podrijetla“¹⁰.

Ta zakonska odredba „počasnog arijevcu“ čelnike je NDH izbavila iz zamke rasne filozofije, budući da je, prema nekim navodima, supruga Ante Pavelića, Mara Pavelić, bila Židovka iz druge generacije po svojim precima; isto tako supruga ministra vojske Slavka Kvaternika, Olga Kvaternik (kći pravaškog političara židovskog porijekla Josipa Franka, op. ur.), bila je Židovka po svojim roditeljima, a onda i njihov sin Eugen Dido Kvaternik (na čelu Odjela za javni red i sigurnost) bio je također Židov druge generacije po svojim precima; supruga jednog od ministara u ustaškoj vladi Milana Žanića, Alma Žanić rođ. Stöger, bila je također Židovka. Bilo je još čelnika i njihovih obitelji koje su rasni zakoni doveli u opasnost da nisu rasno „čisti“, a da ovdje ne spominjemo Ljubomira Kremzira i Vladu Singera, obojica Židovi, koji su surađivali s ustaškim pokretom i ustaškim vlastima.

Uz *Zakonske odredbe* bile su navedene točne upute kako popunjavati formulare s izjavom o rasnoj pripadnosti; zaposleni su morali popunjavati upitnike na svojim radnim mjestima, osobito javnima, gdje su pitanja bila vrlo detaljna.

Dana 6. svibnja 1941. izašla je Naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijevskim kućama,¹¹ koja predstavlja proširenje čl. 4. *Zakonskih odredbi za zaštitu arijevske krvi i hrvatske časti*. Prema tim zakonskim odredbama, među ostalim, žene su morale napustiti svoja radna mjesta do 1. rujna 1941., a s obzirom da je većina njih radila u kućama u kojima su i stanovale, njihovi poslodavci morali su im platiti odštetu ne samo zbog gubitka posla, nego i zbog gubitka mjesta stanovanja i prehrane. Prema statusu radnice, postojala su tri stupnja. Odšteta se morala platiti radnici prije otkaza, a ako nije plaćena, radnica je imala pravo na žalbu nakon čega su navedeni različiti oblici plaćanja. Čl. 5. obvezuje židovske bogoštovne općine u svim gradovima i sjedištima kotarskih oblasti da iz svojih prinosa (članarina, op.u.) izdvoje posebne zaklade za pokriće odšteta za radnice za koje njihovi poslodavci nisu u mogućnosti platiti. A ako u zakladama (čl.6.) ne bude bilo dovoljno novaca, zaplijenit će se imovina židovske općine i javno prodati te iz toga, u gotovini, isplatiti radnicama koje su otpuštene, a ostatak će ići u fond pri

¹⁰ Zakoni NDH I., 109.-112. *Narodne novine*, Zagreb, 30. travnja 1941. br. p. 1941 XLV-68-Z-P

¹¹ Zakoni NDH I., 161.-163.

Ministarstvu zdravlja koji će uzdržavati radnice koje nisu u mogućnosti dalje raditi (nemoćne kućne pomoćnice, op.ur.).¹²

Dana 20. svibnja 1941. objavljena je *Dopuna Naredbe o zabrani zapošljavanja žena u nearijevskim kućama*. U čl. 2. obvezuju se židovske općine da se požure s osnivanjem posebnih fondova za davanje odšteta do 15. srpnja 1941.¹³

Te zakonske naredbe iskoristile su instituciju židovskih općina kao skrbničkih organizacija za sve Židove koji su članovi općina, pozivajući se na *Zakon o verskoj zajednici Jevreja* iz 1929. koji obvezuje sve Židove da moraju pripadati svojoj vjerskoj zajednici. Kod ostalih „nearijevaca“ vjerske institucije ili organizacije nemaju takvih obveza. Te zakonske naredbe pretvaraju svaku židovsku općinu i njezinu imovinu u zalog u financijskom smislu za pojedince u općini koji nisu u mogućnosti platiti svoja „dugovanja“.

Dana 4. lipnja 1941. izlazi dodatni protužidovski zakon koji predstavlja neposredni nastavak *Zakona o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda*, čl. 5., a to je *Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju židova i židovskih tvrtka*. Židovi se moraju prema svojoj rasnoj pripadnosti, a ne vjerskoj, vratiti svojim izvornim prezimenima, pisati ih točno onako kako su se pisali prije promjene. Zakonske naredbe su se odnosile i na žene i na potomke, a nisu se odnosile na one koji su promijenili svoja prezimena u hebrejska ili židovska. Promjena je morala biti obavljena u roku od osam dana od datuma objavljivanja zakonskih naredbi te je bilo obavezno o tome obavijestiti odgovarajuća nadležna tijela. Zabranjeno je bilo koristiti se tim prezimenima i privatno, a promjena je morala biti izvršena u svim dokumentima i ispravama (i poslovnim dokumentima). Bilo je zabranjeno koristiti se izmišljenim imenima.

6. članak tih istih zakonskih odredbi odnosi se na označavanje i obilježavanje židovskih tvrtki. U čl. 6. c. definirana je židovska djelatnost, koja obuhvaća i ortaštva u kojima „postoji jedan Židov prema rasnoj pripadnosti“, radna mjesta na kojima u upravi radi jedan Židov prema rasnoj pripadnosti

¹² Zakoni NDH .I, 161.-163. *Narodne novine* Zagreb, 6. svibnja 1941., br. 103-Z-P 1941.

¹³ *Narodne novine*, Zagreb, 16. svibnja 1941., br. 218-Z 1941., objavljeno u *Narodnim novinama* od 20. svibnja 1941. Postoji i dopuna te naredbe „Nadopuna naredbe o zabrani uposlenja arijevskih osoba u nearijevskim kućama“ od 26. svibnja 1941.

ili ustanove i tvrtke u kojima više od 50 % glasova zaposlenih pripada Židovima prema rasnoj pripadnosti. Prema čl. 8. ove Naredbe za Židove postoji zabrana nošenja hrvatskih i arijevske nacionalnih simbola te ukrašavanje poslovnih zgrada tim simbolima¹⁴ ali i obaveza da Židovi prema rasnoj pripadnosti nose židovski znak. Odredbe se odnose na sve Židove od 14. godine nadalje dok se nalaze izvan svojih kuća; znak je jedinstven i ukida sve ostale lokalne upute o obilježavanju Židova. Te oznake morale su se platiti, premda u zakonu nisu spomenuta nikakva davanja.¹⁵

Dotadni problem je riješen u čl. 9. tih zakonskih odredbi, koji je javne djelatnike i djelatnike u privatnim tvrtkama oslobodio od nošenja oznaka za identifikaciju tako dugo dok se nalaze na poslu; oslobodio je i crkvene osobe i svećenike, sve dotle dok nose svoje vjerske odore (rezultat višestrukih protesta Crkve zbog primjene rasnih zakona na njezine ljude koji su, prema svojoj rasnoj pripadnosti, bili židovskog podrijetla) također su omogućili Ministarstvu za unutarnje poslove da oslobodi bračne partnere (katolike, muslimane i evangelike) od nošenja židovskog znaka, premda ih zakonske odredbe ne oslobađaju od drugih uredbi koje se odnose na Židove prema njihovoj rasnoj pripadnosti.¹⁶

Istog dana, 4. lipnja 1941., pojavila su se još dva zakona koja se tiču Židova: *Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda*, koja brani Židovima i nearijevcima da sudjeluju u radu, organizaciji, društvenim omladinskim i sportskim ustanovama i u kulturnom životu hrvatskog naroda, ali dopušta im da se bave pojedinačno svim tim područjima¹⁷ i drugi zakonski akt, koji je samo nastavak *Zakonskih odredbi o rasnoj pripadnosti*, a odnosi se na javne i samostalne djelatnike te one koji se bave samostalnim profesijama: *Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja*. Prema nastavku

¹⁴ Zanimljive su pritužbe stanovnika Zagreba od 16. i 17. travnja na ukrašavanje izloga židovskih tvrtki u Zagrebu kukastim križevima i hrvatskim zastavama.

¹⁵ JIM, Pismo br. 732/41 o isplati iznosa od 100 dinara i načinu isplate od 5. lipnja 1941. gospođi Olgi Polak iz općine, br. u Arhivu JIM, Beograd 2186-K, 22-2-1/.

¹⁶ Zakoni NDH II, 40-41. 4. lipnja 1941., br. 336-Z-P 1941. Objavljeno istog dana u *Narodnim novinama*.

¹⁷ Zakoni NDH II, 40.-41., 4. lipnja 1941., br. CXLVII-333-Z-P 1941. Objavljeno istog dana u *Narodnim novinama*.

čl. 7. ove Naredbe spomenute osobe dužne su bile donijeti potvrdu o rasnoj pripadnosti za sebe i za bračne partnere. Izjave djelatnika trebalo je predati izravno nadređenima, a vlasnici privatnih tvrtki i djelatnici slobodnih profesija morali su izjave predati strukovnim organizacijama ili udruženjima kojima su pripadali. Izjave su morale sadržavati i preminule ili rastavljene bračne partnere te djecu iz tih brakova – ako su i dalje stanovali pod istim krovom.

Postojale su točne upute o načinu popunjavanja i kontroliranja izjava. Odgovorne osobe morale su provjeriti njihovu vjerodostojnost, ispitati osobe koje su im izgledale sumnjivo zbog svojega „židovskog izgleda“ ili svojih židovskih osobina (pretjerani osobni ponos, arogantni odnos prema ljudima, nestrpljenje i pretjerana simpatija prema strancima). Prezimana su također mogla biti sumnjivi element. Nasuprot tomu, osobe seljačkog podrijetla sigurno nisu bile osumnjičene da su Židovi. Zakon je bio vrlo detaljan u pogledu imena, načinu provjere i kako predati to na višu nadležnost, s opaskama o sumnjama. Nadležnost se mogla „penjati“ sve do Ministarstva za unutarnje poslove, koje bi, sa svoje strane, davalo poslije rasnu definiciju odgovarajućim tijelima. Postoji niz sankcija prema onima koji ne ispunjavaju svoju dužnost vjerno, a postoji i uzorak formulara za popunjavanje.¹⁸

Jedna od posljednjih zakonskih odredbi koje je država donijela, a koja je uređivala pravno-gradanski status Židova, bila je *Zakonska odredba o nadležnosti za rješavanje židovskih pitanja* koja je objavljena 17. veljače 1942. U okviru te odredbe sve ovlasti za rješavanje židovskih pitanja prenesene su na Ministarstvo unutarnjih poslova čime je ukinuto djelovanje Rasno-političkog povjereništva, koje je bilo imenovano na temelju *Zakonskih odredbi o rasnoj pripadnosti* iz travnja 1941. te djelatnost ostalih ureda koji su se bavili židovskim pitanjima. Ministarstvo unutarnjih poslova trebalo je rješavati i pitanja vezana za židovsku imovinu, u dogovoru s Ministarstvom financija i Ministarstvom trgovine. Te zakonske odredbe potpisali su Ante Pavelić, ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković, ministar industrije i trgovine, ministar financija i ministar za pravosuđe i vjerska pitanja – dakle, sva nadležna tijela koja su se tada bavila Židovima.¹⁹

¹⁸ Zakoni NDH, II, 105.-117., 4. lipnja 1941. br. 342-Z-P. 1941. Objavljeno u *Narodnim novinama* 5. lipnja 1941.

¹⁹ Zakoni NDH XI, 216.-217., 17. siječnja 1942., br. XXII-153. 1941. Objavljeno u *Narodnim novinama* 19. siječnja 1942.

Zakonske odredbe koje se odnose na imovinu Židova

Već u *Zakonskoj odredbi za obranu naroda i države*, koja se odnosi na sigurnost države i naroda od 17. travnja 1941. navedeno je upozorenje da će biti proglašen „krivcem zločinstva veleizdaje“ svatko tko nanese štetu državnoj imovini. Dana 18. travnja izašla je nova odredba *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine* u kojoj su se poništili svi „zakonski“ pravni poslovi između samih Židova i između Židova i trećih osoba, sklopljeni unutar dva mjeseca prije proglašenja NDH, ako njihova vrijednost prelazi 100.000 kuna ili iznosi toliko te ako ih ministar pravosuđa nije odobrio.²⁰

Vlasti se nisu uzalud požurile u donošenju tih zakona koji su bili usmjereni protiv imovine Srba, a osobito protiv imovine Židova. Statističkim pregledom koji je sastavila Harriet Pass Freidenreich u *The Jews of Yugoslavia* utvrđeno je da su Židovi u Hrvatskoj vlasnici oveće imovine i da imaju različita zanimanja: oko 32 % su bili trgovci, 7 % trgovački predstavnici, 25 % činovnici i javni djelatnici, oko 8 % nositelji stručnih zanimanja, uključujući osobe slobodnih profesija, oko 35 % bankari i vlasnici tvornica te oko 7 % obrtnici.²¹

Da su ustaše držale da je veći dio imovine u Hrvatskoj u rukama Židova, potvrđuje i Ante Pavelić u svom memorandumu / elaboratu 1936. pod naslovom „Hrvatsko pitanje“ namijenjenom Njemačkoj i dostavljeno njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova u kojem je napisao „u Hrvatskoj su danas (...) gotovo cjelokupno bankarstvo i gotovo sva trgovina u rukama Židova...“²² Ustaške vlasti su po dolasku na vlast, ukoliko su željele preuzeti imovinu Židova, ali ne samo njih, morale to učiniti putem zakona, što je dovelo i do donošenja nekoliko zakonskih akata. Dana 2. svibnja donesena je *Zakonska odredba o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaže u privrednim poduzećima* uperena isključivo protiv Židova, vlasnika poduzeća, a nešto prije, dan nakon što je donesena *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine*, 19. travnja donesena je odredba kojom se u sva židovska poduzeća postavljaju povjerenici.

²⁰ Zakoni NDH I, 41.-42. *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine*, Zagreb, 19. travnja 1941., br. 19189-Z-1941. Objavljeno u *Narodnim novinama* 22. travnja 1941. Taj zakon imao je nastavak koncem rujna 1941. godine.

²¹ Freidenreich Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia*, Philadelphia, 1979., str. 220

²² B. Krizman: *Ante Pavelić i ustaše*, str. 241.

Unatoč tomu, mnogi su pokušali sakriti svoju imovinu i prenijeti ju u privatne ruke, tako da su početkom lipnja 1941. izišla tri zakona, čiji je cilj bio da se sva imovina Židova prenese u skrbništvo države kako bi se spriječilo da židovska imovina i bogatstvo pobjegne izvan dohvata njezine ruke:

a) *Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* koju je donio ministar pravosuđa i bogoštovlja NDH. Zakonska odredba počinje prijetnjom i kaznom za one koji skrivaju židovsku imovinu ili s njima posluju kako bi dio imovine prenijeli na sebe. Pod „židovskom imovinom“ podrazumijevala se imovina svake osobe koja je prema *Zakonskim odredbama rasnoj pripadnosti* od 30. travnja 1941. pripadala židovskoj rasi.²³

b) *Zakonsku odredba o prijavi imetka židova i židovskih poduzeća* donijelo je Ministarstvo narodnoga gospodarstva. Prema toj odredbi Židovi su morali u roku od dvadeset dana od objavljivanja *Zakona* dati izjavu o svojoj imovini Ministarstvu za narodno gospodarstvo, uključujući i imovinu koja je predana /prodana u razdoblju između 10. veljače 1941. do stupanja tog akta na snagu. Zakonska odredba se odnosila i na bračne partnere arijevence i na ortaštva s arijevcima. U slučajevima kada se vlasništvo prenijelo u nežidovske ruke, o tome se moralo obavijestiti vlasti, a tko se nije pridržavao zakona, prijetila mu je zapljena imovine. Tada bi država mogla s tom imovinom raspolagati prema svom nahodaenju ili je prodati i prenijeti novce u državnu blagajnu.²⁴

c) Treći zakonski akt, *Provedbena naredba o obaveznoj prijavi imetka židova i židovskih poduzeća* od 5. lipnja 1941., donio je ministar za narodno gospodarstvo. Zanimljiva je zbog vrlo detaljnih aneksa koji su joj dodani s jasnom namjerom da nitko ne može izbjeći davanju pune izjave o imovini koja se nalazi u njegovim rukama. Zakonska naredba je obvezala ne samo Židove državljane NDH, nego i Židove stranih država, koji se nalaze na području države. Izjave su morali davati i arijevcima čiji su bračni partneri bili Židovi, kao i maloljetnici ili osobe neodgovorne za svoja djela preko svojih skrbnika. Obveza davanja izjave odnosila se i na upravitelje imovinom/poslovima, čiji židovski vlasnici nisu na području države ili na osobe koje su imenovane za njihovo čuvanje. Formulari su se nabavljali kod nadležnih tijela uz plaćanje

²³ Zakoni NDH II., 73.-74., *Narodne novine*, Zagreb, 5. lipnja 1941., br. CL-347-Z-1941.

²⁴ Zakoni NDH II., 79.-104., 5. lipnja 1941., br. CL-348-Z-1941. Objavljeno u *Narodnim novinama* istog dana.

od 4 dinara. Te izjave sadržavale su osobne pojedinosti i pojedinosti o imovini, dugovanja i račune. Zakonske odredbe su obvezivale sve Židove bez obzira na vrstu djelatnosti. U tim izjavama prepoznaje se nastojanje da se pokrije svaka mogućnost u kojoj postoji izvor zarade i stjecanja imovine. Daljnji aneks zakonskih odredbi bavi se tvrtkama i zajedničkim poduzećima, koje su potpuno ili djelomice u vlasništvu Židova, uključujući podjelu prema vrstama djelatnosti. Te izjave trebalo je podnijeti u vrlo kratkom roku odgovarajućim nadležnim tijelima, a oni su ih, sa svojim opaskama, trebali predati u ministarstvo u roku od trideset dana.²⁵

Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu osnovano je, prema zakonu, 27. kolovoza 1941.²⁶ Na temelju čl. 1. zakona, donesen je *Zakon br. Ti-126-41*, kojim se upravljanje stambenim kućama i imovinom Židova (a čini se i poduzećima – op. R. L.) prenosi na mjesnu nadležnost (grada ili šireg područja), a osobe imenovane za čuvanje imovine i zgrada morale su prenijeti iznose primljene za stanarinu na mjesne nadležne organe te dati izvještaj o upravljanju imovinom. Iznimke su bile osobe koje je imenovao sud da upravljaju zgradama i imovinom Židova. Povjerenici su morali dati izvještaj o svojem radu u roku od tri dana od dana objavljivanja Zakona.²⁷

Učinci zakona čini se nisu ostvareni unatoč prijetnjama kaznama i zato je 25. rujna dopunjena *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine* od 18. travnja 1941. U čl. 1. je podsjetnik o obvezi predaje izvještaja sudskoj nadležnosti o poslovima koji su sklopljeni iza 10. travnja.²⁸ Početkom listopada 1941. objavljena je i *Zakonska odredba o podržavljenju imetka židova i židovskih poduzeća*. Zakonski akt specificira “da radi obnavljanja narodnog gospodarstva” država po svom nahodjenju može odlučiti o konfiskaciji / nacionalizaciji svake židovske imovine ili posla u korist države, uz davanje ili ne davanje odštete. Odluka stupa na snagu odmah nakon objave i

²⁵ Zakoni NDH II, Zagreb, 5. lipnja 1941. br. 349-Z-1941. Objavljeno istog dana u *Narodnim novinama*.

²⁶ Zakoni NDH V, *Narodne novine* Zagreb, 27. kolovoza 1941., br. CCLCCI-1240-Z-1941.

²⁷ Zakoni NDH V, 27. kolovoza 1941., br. Ti-124-41. Objavljeno u *Narodnim novinama* 30. kolovoza 1941.

²⁸ Zakoni NDH VI, 25. rujna 1941., br. 1602-Z-P.1941. Objavljeno u *Narodnim novinama* 1. listopada 1941.

nema mogućnosti žalbe bilo na običnom ili posebnom sudu. Imovina prelazi u ruke države, upisom po svim propisima, ali bez plaćanja prijenosne takse. Zakonske odredbe potpisali su svi ministri koji imaju veze s gospodarstvom, ministar pravosuđa i Ante Pavelić.²⁹

Zakonske odredbe, po svojoj prilici, nisu imale učinka, a „nezakonitosti“ u pogledu židovske imovine, koje nisu išle u korist vlasti, nastavljene su i zato su 30. listopada 1942. objavljene nove *Zakonske odredbe o podržavljenju židovske imovine* kojima je cjelokupna židovska imovina bila konfiscirana bez naknade i iznimaka, i to svih živih i umrlih poslije 10. veljače 1941. godine. To su vrlo detaljne zakonske odredbe, s pomoću kojih se židovska imovina želi prenijeti na jedno tijelo – Ministarstvo državne riznice, Odjel za državnu imovinu, navjere i dugove, Ured za podržavljeni imetak (odnosno Ministarstvo financija NDH). Prema tim zakonskim odredbama, svi uredi koji se bave upisom i prijenosom imovine dužni su izvijestiti o svakoj židovskoj imovini, a prema *Zakonskim odredbama o rasnoj pripadnosti* i realizirati prijenos u korist Ministarstva državne riznice, Odjela za državnu imovinu itd. To ministarstvo odlučit će o zakonitosti transakcija prema židovskoj imovini te obvezuje one koji posjeduju tu imovinu da je predaju vlastima.

Zbog rasne pripadnosti, Židovi i njihovi nasljednici dužni su bili u roku od osam dana predati nadležnom uredu sve vrijednosne papire i različite druge dragocjenosti, a i osobe koje su protuzakonito posjedovale imovinu koja pripada Židovima, bile su dužne predati ju. Stvari će se popisati, a oni koji predaju, dobit će o tome službenu potvrdu. Ta naredba omogućila je i korupciju među službenicima koja se proširila u svim uredima u kojima su službenici radili a koji su predanu židovsku imovinu i vrijedne stvari prenijeli u svoje osobno vlasništvo (op. R. L.). Te su se zakonske odredbe odnosile i na financijske urede i ustanove te su ih obvezale da državi predaju podatke o novčanim dugovanjima i dospelosti vrijednosnih papira i depozita koji su vlasništvo Židova. Zakonske odredbe obuhvaćale su i privatne zajmove (službene i neslužbene) i obećavale da će ured istjerivati potraživanja umjesto njih te im obećavale naknadu u slučaju potrebe i to iz novčane realizacije konfiscirane imovine. Postoji, naravno, popis sankcija koje će zahvatiti one

²⁹ Zakoni NDH VII, *Narodne novine*, Zagreb, 9. listopada 1941., br. CCCXXXVI-1699-Z-P.1941.

koji neće uvažiti te zakonske odredbe. Njih je potpisao sam državni poglavar Ante Pavelić, kako bi naglasio njihovu iznimnu važnost.³⁰

Budući da rok od osam dana nije bio dovoljan, u službenim novinama objavljen je *Zakon o produljenju roka po čl. 6. o konfiskaciji židovske imovine*, koji je omogućio osobama da predmete koji se „nezakonito nalaze u njihovu posjedu“ predaju do 30. studenoga 1942. Osim Ante Pavelića, Zakon su potpisali i ministar unutarnjih poslova, ministar financija, ministar pravosuđa i vjera, ministar gospodarstva i državni odvjetnik.³¹

Novi zakon, br. 2083/42, objavljen je u studenom 1942. i upućen je svim izvršnim tijelima: državnoj policiji, ustaškoj policiji, vojnoj policiji, vojsci i uredu nadležnom za kontrolu ustaške omladine, svim kontrolnim tijelima, svim financijskim državnim tijelima, mjesnim i područnim tijelima, uredima koji se bave imovinom, različitim sudovima itd.

Zakon se poziva na sve upute dane u prethodnim zakonskim odredbama o povratu imovine i navodi da više ne postoji židovska imovina te da je sva ta imovina sada vlasništvo države, pa čak i poglavnik (A. Pavelić, op. R. L.) ne može nikoga osloboditi od te dužnosti, a da ne uzme u obzir njegovu rasnu pripadnost i položaj u društvu. Zakon koristi dva stila: prvi, pozivanje na savjest osoba ako je u njima ostalo trunke časti i drugi, detaljan način prijenosa imovine na državu, koja će im „velikodušno“ oprostiti njihov grijeh i dati im potvrdu uz čuvanje njihovih imena u tajnosti. U pogledu osoba koje su imovinu kupile po simboličnoj cijeni, obaviti će se procjena te imovine. Židovi koji su još posjedovali imovinu bili su obvezatni predati sve što imaju, osim predmeta za svakodnevnu upotrebu. Židovima, koji su živjeli na svom posjedu dopušteno je da ostanu tamo i da u “razumnim granicama” pokrivaju svoje potrebe iz imovine.

O sudbini „židovskih tvornica“, iako su već uglavnom bile u rukama države, odluku je trebao donijeti Ured za konfiskaciju imovine. Tada se zakon koristi drugim stilom: „prijetnjama i psovkama“ prema onima koji neće izvršavati

³⁰ Zakoni NDH, XXV, Zagreb, 30. listopada 1942., br. CCXCII-2505-Z-1942. Objavljeno istog dana u *Službenom listu* br. 246/42

³¹ Zakoni NDH, XXV, Zagreb, 6. studenoga 1942., br. CCCVI-2614-Z-1942. Objavljeno u *Službenom listu* 10. studenoga 1942.

zakon i prijeti kaznama, pa i smrtnom, prema „kriminalcima“ s jedne strane, a državnu zaštitu izvršiocima zakona, s druge strane.³² Ustvari, problem židovske imovine nije riješen do kraja trajanja NDH.

Zakoni na nižoj razini, koje su donosili mjesni uredi i organi

Na temelju ovih do sada navedenih zakonskih odredbi, mjesnim vlastima je dana mogućnost da donose svoje propise i naredbe i njihova je odluka, ne jednom, bila važnija od nekih drugih za Židove.

Odgovorna tijela NDH su:

a) Ravnateljstvo za javni red i sigurnost – u nadležnosti je Ministarstva za unutarnje poslove NDH.

b) Ustaška nadzorna služba (UNS) – u nadležnosti Eugena Dide Kvaternika; imala je pet ureda koji su uspostavili cijelu mrežu „povjerenika“ čiji je zadatak bio da nadgledaju čitavo područje NDH. Imali su svoje doušnike za sve stanovnike države. Ustvari, to je bila tajna vojna policija, s posebnim odjelima za komuniste, Srbe i Židove. Svaki odjel imao je pod svojom kontrolom poseban zatvor. Dva ureda, koja su izravno bila nadležna za Židove, bila su: *Ravnateljstvo ustaškog redarstva (RUR)* te *Ured za organiziranje i nadgledavanje koncentracijskih logora – Ustaška obrana*.

c) *Rasno političko povjerenstvo* – u nadležnosti Ministarstva za unutarnje poslove. Među njegovim najvažnijim zadaćama bilo je definiranje rase „Židova“.

d) *Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu* – uglavnom se bavilo Srbima, ali mnogi propisi koje je donosilo, odnosili su se i na židovsku imovinu.

e) niz mjesnih nadležnosti (gradske, županijske, područne).

Pratiti sve propise, upute i naredbe koje su donosile te uprave predstavljalo je ozbiljan problem. Za potrebe ovoga rada pratio se dio naredbi koje su se izravno odnosile na Zagreb:

- Obavijest od posebnog Ravnateljstva ustaškog redarstva za nadgledanje Židova izvješćuje 10. svibnja 1941. da se otvara Židovski odsjek, pod upravljanjem Ivice Barakovića, i o obvezi svih muških Židova, od 16 do 60 godina,

³² Zakoni NDH, XXV, , Zagreb, 10. studenoga 1942., -T. 2083/42. Objavljeno u *Službenom listu*.

da se prijave (u obavijesti su navedeni dani, sati, sobe i sl.).

– Naredba zagrebačkog ustaškog redarstva br. 4970/41 od 16. svibnja 1941. govori da svi Židovi i Srbi moraju predati oružje koje posjeduju u razdoblju od 19. do 21. u mjesecu.

– Zagrebačko ustaško redarstvo objavljuje 13. svibnja 1941. da se svi Srbi i Židovi, koji stanuju na području sjeverno od Maksimirske ulice prema središtu grada, moraju u roku od osam dana preseliti u druga gradska područja. Tko se neće odazvati naredbi, bit će preseljen silom. Obavijest je objavljena u novinama i na plakatima u gradu. Razumljivo je da većina ljudi nije stigla prodati ili iznajmiti svoje stanove, a još manje naći odgovarajuću zamjenu. I tako je veliki dio imovine pao u ruke ustaša koji su zauzeli stanove.

– Zagrebačko ustaško redarstvo je 8. svibnja 1941. izdalo naredbu br. 3511-PRS-1941. kojom dopušta Židovima i Srbima kretanje u gradu Zagrebu samo između 6 ujutro i 20 sati navečer. Poslije toga nije im bilo dopušteno izlaziti iz kuća.

– Posebno povjerenstvo ustaškog redarstva, uz potpis povjerenika grada Zagreba Čerovskog, obvezala je Židove da zbog svoje rasne pripadnosti nose znak raspoznavanja, bez razlike na spol, vjeru i dob (znak prepoznavanja bio je žuto platno s crnom Davidovom zvijezdom). Znakove su dobivali u redarstvu u vremenu od 23. do 28. svibnja 1941. Ta naredba bila je na snazi do donošenja odgovarajućeg zakona koji je objavljen 4. lipnja 1941.

– Ustaško redarstvo, Židovski odsjek, objavio je 28. svibnja 1941. zabranu Židovima da se kreću u središtu grada i po javnim parkovima te u cijelom sjevernom dijelu grada. Podsjetili su Židove da ih je samo 7.000 došlo po posebne znakove raspoznavanja te da je to posljednji dan, nakon kojega će biti podvrgnuti kažnjavanju (treba napomenuti, da je prema procjeni redarstva, tada u Zagrebu bilo 12.000 Židova).

Ustaško redarstvo, Židovski odsjek, objavio je 7. lipnja 1941. sljedeće:

- a) zabranjeno je svim Židovima da napuste područje grada Zagreba,
- b) zabranjeno je Židovima da kupuju robu ili prehrambene proizvode u dućanima i tržnicama prije 10 sati ujutro,

- c) Židovima je dopušteno da kupuju samo u židovskim trgovinama.
- d) židovske trgovine moraju se, prema zakonu, posebno označiti (navodi se kako).
- e) svi Židovi koji imaju njemačko državljanstvo moraju se prijaviti kod ustaške policije/redarstva, radi dobivanja židovskih oznaka.
- f) ponovno upozorenje Židovima da paze da ih se ne uhvati kako šeću zabranjenim zonama.
- g) Gradsko poglavarstvo Zagreba 21. lipnja 1941. upozorava mesare koji skrivaju/čuvaju meso za Židove da će biti strogo kažnjeni, jer skrivaju hranu i meso i nakon 10 sati te ga prodaju Židovima po većoj cijeni nego je dopušteno.

Obavijest u novinama i oglasima od 25. lipnja 1941.

- a) zabranjuje se Židovima kupanje na javnim kupalištima.
- b) obvezuje ih da predaju fotografske aparate.
- c) izvješćuje o zamjeni posebnih židovskih znakova.
- d) podsjeća na zabranu kretanja na javnim mjestima.
- e) naglašava zabranu kupovine prije 10 sati ujutro.

I tako tijekom cijelog razdoblja objavljuju se obavijesti i naredbe koje se ponavljaju, što govori da nije bilo odgovarajućih dopuna zakona, propisa i naredbi. U većini slučajeva, sporedni zakoni prethodili su glavnim zakonima, a katkad je glavni zakon odražavao situaciju na tom području. Ne jednom su Židovi, na temelju sporednog zakona, odvedeni na prisilan rad, izbačeni iz svojih kuća, ostali bez imovine, a ti su postupci provedeni uz tijesnu i stalnu kontrolu svih nadležnih mjesnih tijela.

Opći zakoni koji su omogućivali djelovanje protiv Židova

Prvi zakonski akt koji je potpisao Ante Pavelić 17. travnja 1941. bila je *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, kojom se određuje da će svatko tko povrijedi čast ili vitalni interes hrvatskog naroda biti optužen za teški zločin i biti kažnjen smrtnom kaznom. U tu svrhu, ministar pravosuđa us-

postavio je posebne narodne sudove koji su sastavljeni od tri osobe, a čiji je zadatak bio da sude po hitnom postupku poput onih uobičajenih kod vojnih sudova.³³

Prvi sud ustanovljen je istog dana u Zagrebu, premda još nije bio jasno određen pojam „časti“ ili „vitalni interes“ hrvatskog naroda, što je definirano tek 30. travnja 1941. *Zakonskim odredbama o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*. Situacija je bila takva da je bilo dovoljno svjedočenje jednog čovjeka protiv drugog da bi jedan od njih bio osuđen i pogubljen. Primjena toga akta bila je vrlo široka, uperena na početku protiv Srba i Židova, a poslije i protiv komunista te drugih protivnika režima. Nije postojala mogućnost žalbe na presude i nije postojala lakša kazna. Zakonske odredbe tog zakonskog akta bazirale su se na kaznenom zakonu Kraljevine Jugoslavije od 27. siječnja 1929. godine.

Dana 8. svibnja 1941. izašla je dopuna zakonskim odredbama, koja navodi da se smrtna kazna izvodi strijeljanjem u roku od nekoliko sati nakon presude.

Dodatni akt sličnoga sadržaja bile su *Zakonske odredbe o kolektivnoj kazni* koje govore o tome da će za svaki napad od strane komunista, u kojemu strada jedan ili više osoba, tijela sigurnosti u Zagrebu ustrijeliti deset komunista za svaku dušu.³⁴

Prvo strijeljanje izvršeno je već 9. srpnja 1941. Od deset strijeljanih, šest je bilo Židova. Dana 4. kolovoza 1941. izvršena je smrtna kazna kao odmazda za napad na policiju od strane protivnika režima te je opet izričito navedeno da je optuženo osamdeset i sedam Židova i komunista. Nakon granatiranja glavne pošte u Zagrebu ubijeno je pedeset Židova i komunista. Postoje dokazi da je i to izvršenje kazne obavljeno prije izlaženja ovoga zakonskoga akta.³⁵

Zakonska odredba o prelasku s jedne vjere na drugu donesena je 3. svibnja 1941. i bila je uperena ponajprije protiv Srba, ali se odnosila i na Židove jer

³³ Zakoni NDH I., Zagreb, 17. travnja 1941. Objavljeno u listu *Hrvatski Narod*, br. 63, u Zagrebu 18. 4.1941.

³⁴ Zakoni NDH VII., Zagreb, prvi zakon od 20. listopada 1941., br. CCCXXXI-1620-Z-1941. i drugi zakon na istu temu od 8. listopada 1943. br. LXXXIII-889-DV-1943.

³⁵ Vidi članke *Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, znanstveni skup Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.

anulira važnost promjene vjere koja je obavljena nakon stvaranja NDH³⁶ te u velikoj mjeri ne pruža zaštitu nove vjere vjerniku, zbog njegove „rasne pripadnosti”.

Dodatak *Zakonskih odredbi o prelasku s jedne vjere u drugu* objavljen je koncem istog mjeseca, a onemogućuje slobodno prelaženje osobe iz jedne vjere u drugu ili odricanja od vjere bez odobrenja odgovarajućih nadležnih vjerskih i svjetovnih tijela.³⁷ Svrha tog akta bila je spriječiti prelazak pravoslavnih Srba pretežno na katoličku vjeru, ali i spriječiti pokršćavanje mnogih Židova koji su sebe ili svoju djecu pokušavali spasiti s pomoću Katoličke Crkve, jer je Crkva, unatoč rasnim zakonima, pokušavala zaštititi svoje nove kršćanske vjernike.³⁸

U svibnju su izašle i *Zakonske odredbe o zabrani obrednog klanja i prodaje mesa životinja koje su obredno zaklane, a čije je meso namijenjeno ljudskoj prehrani*. Odredbe su sasvim općenite u pogledu obrednog klanja, ali izraz koji se nalazi u zagradi u čl. 1. odredbi (šahten) pokazuje da je riječ uglavnom o židovskom obrednom klanju. Zakon anulira prijašnji *Zakon o klanju* iz 1938. godine.³⁹

Zakonske odredbe o uspostavi Ravnateljstva nadležnog za pitanja političke i rasne pripadnosti temelji se na čl. 5. *Zakonskih odredbi o rasnoj pripadnosti* od 30. travnja 1941. One obvezuju Ravnateljstvo da odredi načela koja bi omogućila realizaciju takve politike i da donese propise na području rasne biologije. Ljudi iz ravnateljstva morali su prikupljati materijal o obiteljima u NDH za statistiku te uspostaviti veze sa sličnim ustanovama u drugim zemljama. Članovi ravnateljstva morali su biti čisti u rasnom pogledu, a također i njihovi bračni partneri. Devet članova odbora bili su stručnjaci iz područja biologije, medicine, prava, obrazovanja, stručnjaci iz poglavarstva (nejasan pojam, čini se politički, op. R. L.) i predstavnici Ministarstva za

³⁶ Zakoni NDH I., Zagreb, 3. svibnja 1941., br. LV/87-Z-P.1941., potpisan Mile Budak, ministar vjere i kulture. Objavljen u *Službenom listu* 5. svibnja 1941.

³⁷ ????, Zakoni NDH II., Zagreb, 27. svibnja 1941. br. 119-VII-1941. Objavljen u *Službenom listu* istoga dana.

³⁸ ????, Pisma Alojzija Stepinca u knjizi br. 103-BK od 23. 4. 1941., dokument br. XXV, str. 200.-229., pismo br. 117, dokument br. XXXI od 22. svibnja 1941., str. 300-306.

³⁹ ????, Zakoni NDH I., Zagreb, 13. svibnja 1941., br. 20.488/1941.

unutarnje poslove. Njegove akcije trebale su biti tajne, a članovima je obećana velika novčana naknada.⁴⁰

Važnost tog akta predstavlja ozbiljnu političku snagu, ne samo u pogledu određivanja Židova s obzirom na njihovu rasnu pripadnost ili s obzirom na druge nearijevske karakteristike, nego i mogućnost ravnateljstva da samo odredi „rasnu pripadnost“ svakog čovjeka te da tako po vlastitom nahodenju diskvalificira nekoga, a da razlozi ostaju tajna.

Cijeli niz zakonskih odredbi donesen je s nakanom da se nepoćudne osobe stave u pritvor, baci u zatvore i odvede u koncentracijske logore. Od njih, mnoge su žrtve bili Židovi.

Odobrenje za opravdano odvođenje Židova dao je sam Ante Pavelić u lipnju 1941. kada je u službenim novinama objavio sljedeće:

„Židovi šire lažne vijesti, kako bi stvorili nemir unutar stanovništva te na njihov već poznat špekulantski način otežavaju opskrbu stanovništva hranom. Zbog toga se smatraju kolektivno odgovorni te će se stoga protiv njih poduzeti mjere te će ih se, osim kazni kojima će biti kažnjeni prema zakonu, zatvoriti u koncentracijske logore pod vedrim nebom.“⁴¹

Tek u studenom 1941. izlazi *Zakonska odredba o upućivanju, nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak i radne logore*. U čl. 1. zakona postoji odredba da sve one „nepoćudne osobe, koje su pogibeljne za javni red i sigurnost, ili koje bi mogle ugroziti mir i spokojnost hrvatskog naroda...“ mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne i radne logore koji će biti pod nadzorom Ustaške nadzorne službe. Naglašava se da je minimalni boravak u logorima tri mjeseca i ne više od tri godine. Ne postoji pravo žalbe bilo kojem sudskom organu na zakonitosti odluka.

Ustaški nadzorni zapovjednik logora je jedini zadužen da odredi način života u logoru, vrstu poslova, razinu nadzora i čuvanja ljudi.⁴²

⁴⁰ Zakoni NDH II., Zagreb, 4. lipnja 1941., br. 340-Z-P-1941. Objavljeno u *Službenom listu* istoga dana.

⁴¹ Zakoni NDH II., Zagreb, 26. lipnja 1941. Objavljeno u *Narodnim novinama*.

⁴² Zakoni NDH IX., Zagreb, 25. studenoga 1941., br. CDXXIX-2101-Z-1941. Objavljeno u *Službenom listu* 26. 11. 1941.

Taj zakon je dao zakonsku podlogu za sve strahote učinjene u logorima, u kojima su zapovijedale osobe vrlo niske moralne razine, različiti zločinci i sadisti.

Zakonska odredba o upućivanju, nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak i radne logore ima nadopunu u zakonu od 26. veljače 1943., br. XLV-497-DV-1943., međutim, s obzirom da se protivljenje režimu nastavljalo i pogoršalo, objavljene su još jedne nadopune zakonskih odredbi u siječnju 1945. koje su odredile da „Službe Ravnateljstva za javni red i sigurnost, mogu pohvatati nepoželjne osobe koje predstavljaju opasnost za javni mir i zatvoriti ih u sabirni i radni logor, te konfiscirati njihovu imovinu u korist NDH.“⁴³

Riječ „Židov“ se ne pojavljuje u svim aktima, ali oni predstavljaju osnovu za odvođenje Židova i njihovo zatvaranje u koncentracijske logore. I ovdje je akciji prethodilo donošenje zakona pa su već u studenom 1941. mnogi Židovi iz NDH, kao i druge nepoželjne osobe, postali *stalni stanovnici* koncentracijskih logora i zatvora.

Prema procjeni Elze Grin, u travnju 1943. ostalo je još vrlo malo Židova na slobodi. Prema njezinim procjenama, od 36.160 Židova, koliko ih je bilo na početku razdoblja NDH, oko 4.000 uspjelo se iseliti, a oko 21.000 završilo je u ustaškim i njemačkim koncentracijskim logorima, premda nije jasno koliko njih je još u tom razdoblju bilo na životu.⁴⁴

I u knjizi Fikrete Jelić Butić ima citata o tom kako je Ante Pavelić rješavao židovsko pitanje i kakvom brzinom. Tako je 24. kolovoza 1941. dao intervju za njemačke novine *Neue Ordnung* u kojem je izjavio: „Što se tiče Židova, mogu Vam izjaviti da će oni u najkraćem roku biti konačno likvidirani. Pitanje Židova bilo je vrlo ozbiljne naravi. U samom Zagrebu bilo ih je 18.000; od njih je ostalo jedva 4.000, a i ovi će biti poslani na prisilni rad ili u koncentracijski logor“.⁴⁵ Ovo je ponovio kada se sredinom prosinca 1941. našao na sastanku s talijanskim ministrom vanjskih poslova Cianom u Veneciji te je tada izjavio „da je u NDH započelo rješavanje najhitnijih problema, na prvom

⁴³ Narodne novine, Zagreb, 12. siječnja 1945., br. V-26-DV-1945.

⁴⁴ HR-HDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Grin, E., *Teror nad Jevrejima u NDH*, rukopis, 1963.

⁴⁵ Zakoni NDH XXVIII, Jelić Butić, F.: *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978., str. 181.

mjestu židovskog⁴⁶. Tada je iznio podatak da od 35.000 Židova, koliko ih je bilo na području NDH u vrijeme dolaska ustaša na vlast, krajem 1941. nema ih više od 12.000.⁴⁶

Najciničniji zakon u nizu općih zakona, koji se odnosi na rasne zakone, donesen je krajem rata. Nakon što su nekoliko dana prije likvidirani svi koncentracijski logori na području NDH, s većinom zatvorenika u njima, te nakon što je likvidirano 100 % Roma u državi, a 85 % Židova pobijeno, Ante Pavelić je navečer, uoči svoga bijega 3. svibnja, 1945., donio *Zakonsku odredbu o izjednačenju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnosti*:

„Od dana, kada ova zakonska odredba zadobije pravnu moć, prestaje među pripadnicima NDH svako razlikovanje prema rasnoj pripadnosti. Sve zakonske odredbe, prema kojima se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi, izdani na temelju tih zakonskih odredaba, gube pravnu moć⁴⁷.”

Dana 9. svibnja ušli su prvi partizani u Zagreb, ali je rat, ustvari, završio već 8. svibnja 1945.

⁴⁶ Jelić Butić, F. : *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1978., str. 181.

⁴⁷ *Službeni list*, Zagreb, 3. svibnja 1945., br. CVIII, 593 .F. V.1945. Objavljeno u *Službenom listu* 5. svibnja 1945.

Struktura Židovske općine u Zagrebu, njezina organizacija i veze (unutrašnje i vanjske) u NDH

Organizacijska i socijalna struktura te djelovanje Židovske općine Zagreb do okupacije 6. travnja 1941.

Zagreb je bio industrijski grad s velikim priljevom stanovništva od kraja 19. stoljeća. Zajedno s općim priljevom, u Zagreb su došli i Židovi, tako da je uoči Drugog svjetskog rata zagrebačka općina postala najvećom u tadašnjoj Jugoslaviji. Brojila je 9.467 Židova, od toga 8.712 Aškenaza neologa, 625 Sefarda i oko 130 ortodoksnih Aškenaza.⁴⁸ Osim toga, bilo je mnogo Židova koji su stigli s okupiranih područja njemačkog Reicha, tako da je u Zagrebu bilo preko 10.000 Židova.

Zagrebački Židovi uglavnom su pripadali srednjem sloju. Oko trećina njih bili su tridesetih godina dvadesetog stoljeća trgovci i poslovni ljudi. Mnogi su bili različiti činovnici u javnim i privatnim službama. Oko 8 % bilo je odvjetnika, liječnika i inženjera, a oko 3 % tvorničara. Sličan je postotak i obrtnika. Zagrebačka općina smatrana je najbogatijom židovskom općinom u Jugoslaviji i broj onih koji su plaćali općinski porez bio je vrlo visok. Međutim, bilo je u Zagrebu i mnogo siromašnih Židova te je 1940. upisano 196 obitelji koje su dobivale pomoć od općinskih socijalnih ustanova.⁴⁹

Zagrebački Židovi, kao i mnogi drugi stanovnici grada, koristili su se do 20. stoljeća njemačkim jezikom (u domaćem govoru ima mnogo njemačkih riječi, op. R. L.), a zbog stoljetnih veza s Mađarskom dio Židova govorio je i mađarskim jezikom.

Prema popisu od 1931. godine 75 % Židova u gradu navelo je hrvatski ili srpski, 12 % njemački, a 7 % mađarski jezik kao materinji jezik. Ali i oni koji su govorili druga dva jezika, znali su dovoljno hrvatskog ili srpskog za

⁴⁸ H. P. Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia*, str. 48. Vidi njezinu bilješku 33. Sefarda: 420 (predsjednik – Cezar Gaon; rabin – Menahem Romano); Aškenaza neologa: 9.220 (predsjednik Marko Horn; rabin – Gavro Schwarz); ortodoksnih: 130 (predsjednik Josip Deutsch; rabin – G. Steiner).

⁴⁹ H. P. Freidenrich – *The Jews of Yugoslavia*, str. 48.

svakodnevni život.

Židovi su se jako trudili uklopiti u društvo koje ih je okruživalo. Mnoga su osobna imena bila hrvatska, a svakako je bilo i dosta židovskih imena. Velik je broj gradskih Židova kroatiziralo prezimena. Članovi Općine, uglavnom Aškenazi neolozi, odgojeni su više na temelju srednjoeuropskih kulturnih vrijednosti, nego na osnovi jugoslavenske kulture. S obzirom na njihovu nacionalnu identifikaciju, većina su bili domoljubi i cionisti koliko god to bilo kontradiktorno.

U Zagrebu su ustvari postojale četiri židovske općine: Velika aškenasko-neološka općina, Sefardska općina i dvije ortodoksne (obična ortodoksna i ultra ortodoksna). Svaka općina imala je svoje vodstvo.

U Aškenasko-neološkoj općini biračko pravo imali su muškarci iznad 21. godine, koji su se sami uzdržavali (bez mogućnosti biračkog prava za one koji nisu bili punoljetni i za one koji su imali uzdržavatelje, kriminalce ili za one koji nisu plaćali općinski porez). Od 1923. i žene i studenti dobili su biračko pravo. (U Kraljevini Jugoslaviji, žene nisu imale pravo glasa.). U Ortodoksnoj općini, osoba koja nije držala šabat i židovske blagdane prema Šulhan Aruhu, koja se nije pridržavala propisa klanja te nije išla u sinagogu, čija žena nije bila skromna i nosila periku, nije mogla biti izabrana na neku funkciju.

Kandidat za izbore u Židovskoj općini u Zagrebu morao je biti državljanin Jugoslavije, star najmanje 24 godine. U Vijeću (neološke) židovske općine u Zagrebu djelovalo je devedeset osoba, od toga je četrdeset i pet bilo izabrano, a četrdeset i pet je bilo članova vodstva (to su bili utjecajni ljudi u Općini). Odbijanje neke funkcije, bez opravdanja, imalo je za posljedicu novčanu kaznu od 5.000 dinara. Postotak sudjelovanja u izborima u Zagrebu između dva svjetska rata kretao se između 60 i 80 %.

Proračun Općine morao je pokrivati troškove održavanja sinagoge, židovske škole, suda i različitih drugih općinskih institucija, plaću za rabina, plaće za djelatnike i činovnike; osim toga bilo je davanja i troškova u različite židovske svrhe. Potpomagale su se akademske organizacije, židovsko obrazovanje, ženske organizacije, sportsko društvo *Makabi*, ljetni omladinski kampovi, kulturni programi, novine i zbor; davani su doprinosi za Keren

Hajesod i Keren HaLeumit itd.⁵⁰

Proračun zagrebačke općine bio je najveći u bivšoj Jugoslaviji i kretao se, dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog stoljeća, između 2 i 2.5 milijuna dinara. Polovica stalnih izdataka bila je za vjerske potrebe, dok su se ostali troškovi mijenjali. Tridesetih godina 20. stoljeća godina smanjili su se troškovi za vjerske svrhe, a sve veći dio predračuna koristio se za pomoć izbjeglicama koji su stizali iz Njemačke i drugih zemalja koje je Reich okupirao.⁵¹

Oba zagrebačka rabina, glavni rabin dr. Gavro Schwarz i rabin dr. Miroslav Šalom Freiburger, imali su rabinsku naobrazbu kao i opću njemačku, podupirali su cionizam, posebno rabin Freiburger, koji je bio aktivni cionist i vođa cionističkog omladinskog pokreta.

Glavna sinagoga u Zagrebu bila je u Donjem gradu i imala je oko 300 sjedećih mjesta. Ona je opsluživala zajednicu od oko 9.000 ljudi i imala je razgranatu aktivnost. U zboru sinagoge sudjelovali su muškarci i žene, što je izazvalo veliko ogorčenje kod pripadnika ortodoksnih zajednica. S obzirom da je u Zagrebu bilo dopušteno organizirati molitve i u privatnim kućama, ortodoksni Židovi unajmili bi prostorije za molitvu. To su činili i Sefardi, iako su dobivali financijska proračunska sredstva od neološke općine i to propisno i širokogrudno.

Valja istaknuti veliku ulogu koju je u Zagrebu imalo židovsko obrazovanje. U skladu s državnim zakonom, vjeronauk iz judaizma bio je obvezan za Židove koji su se školovali u općim državnim školama ili katoličkim školama. Nastavu su poslije školske organizirali rabin ili druge odgovorne osobe. U Zagrebu je od 1841. pa sve do izbijanja Drugoga svjetskog rata postojala četverogodišnja *Osnovna židovska škola*. Tu školu pohađala je većina djece iz općine, i djevojčice i dječaci, te iz svih društvenih slojeva i vjerskih grupa. Školu je uzdržavala općina, a 20-ih godina 20. st. uvedeno je i učenje

⁵⁰ H. P. Freidenrich, *The Jews of Yugoslavia*, 139-170.; U popisu cionističkih kandidata iz 1930., na kojemu je bilo 45 osoba, bilo je: 16 odvjetnika (36 %), 13 poslovnih ljudi (29 %), dva tvorničara, 2 liječnika, 2 zubara i 6 ostalih. Od 45 izabраниh za Vijeće, bilo je: 8 odvjetnika (18 %), 21 poslovnjak/ poduzetnik (46 %), jedan tvorničar, 4 liječnika, jedan zubar, jedan inženjer i 8 ostalih.

⁵¹ H. P. Freidenrich, *The Jews of Yugoslavia*, 3-54.; 139-170.; A. Klein, *Zehn Jahre Jüdischen Flüchtling- Hilfswerkes in Jugoslawien (1933-1942)*, Lausanne, svibanj 1944.

hebrejskog jezika. Razina nastave u njoj bila je visoka i smatrana je jednom od najboljih u gradu. Od 1924. postojao je i židovski dječji vrtić, prema metodi Montessori. U njemu su djeca učila hebrejske i jugoslavenske pjesme. Srednja škola je osnovana tek 1940., nakon uvođenja *numerus clausus*.⁵²

Hevra Kadiša osnovana je 1828. nakon što je kupljeno veliko grobno zemljište u Zagrebu. Njezine funkcije definirane su kako slijedi: a) briga za bolesne i siromašne, b) pomoć za nemoćne, c) posjeti bolesnicima, d) briga oko organiziranja vjerskih običaja prilikom pokopa, e) molitva u spomen mrtvima, f) briga za pravilno upravljanje ostavštinama i nasljedstvima.

Članstvo u *Hevra Kadiši* bilo je otvoreno za svakoga i katkad je obvezalo cijelu općinu da plaća poseban doprinos. Na čelu *Hevra Kadiše* bila je osoba koja je bila aktivan član Vijeća općine. Mnoge aktivnosti *Hevra Kadiše* bile su na području socijalne pomoći.⁵³

Za razliku od ostalih općina u Jugoslaviji, prema H. P. Freidenreich, u Zagrebu nije bilo puno organizacija za pružanje pomoći, nego se nastojalo objediniti sve pod zajedničkim vodstvom *Hevra Kadiše*. Židovskog djevojačkog društva i njegovih sekcija i glavnog rabina, koji su se svi bavili svim sljedećim problemima:

- 1) mjesečna pomoć za nemoćne osobe i starce
- 2) privremena pomoć od 3 do 6 mjeseci za siromašne
- 3) promptna, hitna pomoć, za siromašne
- 4) pomoć bolesnicima koji se nalaze u bolnicama
- 5) pomoć slijepim, gluhim i ograničenim osobama
- 6) pomoć za siročad
- 7) stipendije za mladiće i djevojčice koji su htjeli učiti neku struku
- 8) beskatatne pozajmice siromašnim poslovnim ljudima i obrtnicima.

⁵² H. P. Freidenreich – *ibid.*, str. 94-95.

⁵³ H. P. Freidenreich – *ibid.*, str. 91., parag. 80. Arhiv Eventov, Svjedočanstvo Joška Abrahama, tajnika *Hevre Kadiše* za vrijeme okupacije Jugoslavije i jednoga od aktivista općine, bio je i predsjednik Udruženja useljenika iz Jugoslavije u Izraelu.

Godine 1933. odlučeno je da će se njihove aktivnosti proširiti. Osnovana je u Zagrebu *Središnja jevrejska stanica za produktivnu socijalnu pomoć* koja je u početku bila zamišljena kao regionalna organizacija koja djeluje na širem zagrebačkom području, ali je ubrzo dobila i opće jugoslavenski značaj. Godine 1935. imala je 284 sponzora, većinom iz Zagreba. Njezina uloga bila je da omogući židovskoj omladini da izuči neku proizvodnu struku, kao pripremu za eventualno useljavanje u *Erec Izrael* (zemlju Izrael, op. prev.). Postojala je škola za vodoinstalatore, električare, urare, mehaničare, optičare, krojače, knjigoveže itd.

I djevojke su sudjelovale u projektu. Devet djevojaka u jednoj godini sudjelovalo je u školovanju za krojačice, frizerke, dječje odgajateljice, zubarske tehničarke i vrtlarice. Organizacija je pomagala u pronalaženju radnoga mjesta, snalaženju na njemu i u večernjim tečajevima. Zadaća, koja je bila usmjerena na poticanje učenja obrta, nije bila laka i osposobljavanje šezdeset mladića i dvadeset djevojaka u pet godina, držalo se uspjehom.

Dodatna pomoć pružena je djeci grada Bitole, siromašnim i gladnima. Općina u Zagrebu preuzela je na sebe obvezu pronaći dom za osamdeset siročadi mladih od sedam godina i omogućiti stručno osposobljavanje mladima u Bitoli, a pomagala je i mladim članovima općine da se kao fizički radnici useljavaju u Izrael (što je dio njih i spasilo).⁵⁴

Starački dom *Lavoslav Schwarz* osnovan je 1910., a 1940. bila su u njemu 293 stanara (i studenti su tamo stanovali). U domu je bila bolnica, knjižnica i hram. Sto njegovih stanara je 1940. godine dobivalo pomoć od Općine. Dom su potpomagali i *Hevra Kadiša*, Ženska sekcija *Bnei Brita* i Udruženje prijatelja Schwarzovog doma.⁵⁵

Organizacija *Bnei Brit* bila je vrlo aktivna u Zagrebu. Njezini članovi pripadali su društveno-ekonomskoj eliti. Smatralo se da su grana Slobodnih zidara, no unatoč sličnosti u načinu djelovanja nije bilo među njima nikakve veze. Članovi *Bnei Brita* u Zagrebu bili su veliki procionisti, pomagali su staračkom domu, Organizaciji za proizvodno obrazovanje omladine, davali

⁵⁴ H. P. Freidenreich – ibid., str. 121.; HR-HDA-ZKRZ- 306 Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske Svjedočanstvo Joška Abrahama.

⁵⁵ H. P. Freidenreich – ibid., str 121.

su stipendije za učenje, pomagali su oko osnivanja kazališta u inozemstvu (kao npr. *Habima* u Vilni) te su pomagali židovskim umjetnicima u Jugoslaviji. Davali su i doprinose za Palestinu kao i za Keren Hajesod itd.⁵⁶

Ženska organizacija WIZO osnovana je u Zagrebu 1928. godine. Većina aktivnih žena u njoj bile su Aškenazi. One su se bavile socijalnim i cionističkim aktivnostima, osobito pružanjem pomoći ženama i djeci te izbjeglicama. Uz tu organizaciju djelovala je i *Organizacija sefardskih žena*.

Organizacija izraelitskih žena bavila se pretežno unapređenjem profesionalnog statusa žene te organiziranjem pomoći bolesnoj djeci i starcima. Jedna od najvažnijih aktivnosti bila je organiziranje ljetnih kampova na moru za bolesnu djecu.⁵⁷

Omanut je društvo koje je osnovano 1930. godine radi unaprjeđenja i pomoći židovskim umjetnicima u različitim područjima, uključujući i glazbu. Između 1936. i 1941. objavljivali su i svoj mjesečnik pod istim nazivom.

Židov su bile cionističke novine koje su povezivale sve Židove Jugoslavije, a uglavnom su odražavale gledišta Zagreba. Objavljivane su do 1941. godine.⁵⁸

Cionistička aktivnost

Biti cionist u zagrebačkoj općini značilo je biti Židov u svjetovno-nacionalnom smislu. Na listi kandidata za Vijeće grada Zagreba bilo je i cionista. To se smatralo doprinosom naprednoj cionističkoj ideji, a mnogi su davali i novac za Židovsku agenciju. Među članovima zagrebačke općine bilo je i necionista.

Središte Cionističkog saveza Jugoslavije bilo je u Zagrebu. Međutim, aktivnost cionističke omladine nije bila usmjerena samo na Palestinu. Postojali su mnogi cionistički omladinski pokreti kao na primjer, *Savez izviđača* (1924.), kojemu je cilj bio stvoriti „novi lik Židova“ i odgojiti ga za useljenje

⁵⁶ H. P. Freidenreich – ibid., str. 122-124.

⁵⁷ H. P. Freidenreich – ibid., str. 125-127. Velika kuća „Vila Antonija“ kupljena je u Crikvenici. Kuću su dodatno opremili sportskom i bolničkom opremom. U jednom ciklusu prošlo je oko 50-ero djece, a u ljeto između 100 i 150 djece. Između 1923. i 1939. na liječenje je bilo oko 2.500 djece, uglavnom iz siromašnih obitelji u Zagrebu, ali bilo je i djece iz drugih mjesta. 1940. kupljena je još jedna kuća na brdima. Tijekom godine Organizacija je nabavljala svježe mlijeko i kruh za djecu, a povremeno je davala pomoć i roditeljima.

⁵⁸ H. P. Freidenreich – ibid., str. 128

u *Erec Izrael*. Godine 1931. *Savez izviđača* spojio se sa *Hašomer Hacairom*, pokretom koji je bio usmjeren više marksistički. Dio pripadnika *Hašomer Hacaira* pridružio se lijevim i komunističkim pokretima. Postojali su i drugi aktivni pokreti, kao na primjer, *Thelet Lavan* (plavo-bijeli), *Hapoel Hacair*, *Kadima*, *Akiva*, *Makabi Hacair* itd. Sportsko društvo *Makabi* nije se sastojalo samo od cionista; skoro svi njegovi članovi bili su Židovi nacionalisti. Sportska razina sportskog društva *Makabi* bila je visoka.⁵⁹

Od dvadesetih godina dvadesetoga stoljeća do stvaranja NDH vodstvo Općine bilo je cionističko i oba njezina predsjednika bila su aktivni cionisti u Cionističkom savezu Jugoslavije. Izbor odvjetnika dr. Huga Kohna za predsjednika u razdoblju od 1920. do 1935. godine bila je pobjeda cionista nad asimilantima koji su do tada vladali Općinom. Cionistička struja dr. Kohna imala je opoziciju anticionista, Narodni rad, i anticionističku grupu Otona Heinricha, jednog od najmućnijih članova Općine. Međutim, da bi se spriječila podjela u Općini, oni su se pridružili koaliciji uprave. Na taj način su postali neutralni i Zagreb je mogao biti središte cionističke aktivnosti u Jugoslaviji.⁶⁰

Drugi predsjednik, odvjetnik dr. Marko Horn, također aktivni cionist, izabran je 1935. godine, kada se dr. Hugo Kon. u već podmaklim godinama, povukao. Dr. Marko Horn bio je predsjednik *Nacionalnog židovskog društva* i tajnik Cionističke organizacije u Jugoslaviji. Preminuo je u veljači 1941. godine.⁶¹

Unatoč velikoj cionističkoj aktivnosti, veliki dio mladih ljudi zagrebačke općine uklopio se dobro u društvo koje ga je okruživalo i smatrali su se dijelom naroda u kojem su živjeli. Broj mješovitih brakova je rastao i između 1936. i 1938. te se oko osamdeset i jedan član općine vjenčao s nežidovima. Također, bilo je dosta slučajeva prelaska na drugu vjeru i među članovima Općine i među židovskim izbjeglicama iz Njemačke i zemalja koje je Treći Reich osvojio, a koji su prebjegli u Zagreb.⁶²

⁵⁹ Arhiv Eventov Usmena svjedočanstva Joška Abrahama i Jakir Even-Tova (pokojni).

⁶⁰ H. P. Freidenreich, *ibid.*, str. 77-8.

⁶¹ Arhiv Eventov Prema usmenom svjedočanstvu Joška Abrahama i pok. Jakira Even-Tova.

⁶² H. P. Freidenreich, *ibid.*, str. 143-144.

Izbjeglence iz zemalja Trećeg Reicha

Već 1933. godine, dolaskom Hitlera na vlast, u Jugoslaviju, a posebno u Zagrebu koji se nalazio na sjeveru tadašnje države, stiglo je mnoštvo izbjeglica iz Njemačke. Čim su stigli, zagrebačka općina se organizirala i osnovala Organizaciju za pomoć izbjeglicama, koja je izdvajala veliki iznos za pomoć izbjeglicama da se snađu u novoj državi ili da im pomogne u pronalaženju zemlje u koju bi emigrirali. Godine 1934. zagrebačka židovska općina obratila se i drugim židovskim organizacijama, među kojima Hicem i *Joint* te je od njih tražila financijsku pomoć izbjeglicama.⁶³

Godine 1936. osnovana je slična organizacija u Beogradu, a istovremeno je osnovana i krovna organizacija koja se bavila izbjeglicama, budući da se broj stalno povećavao širenjem područja Trećeg Reicha. Tada su se povećale i jačale veze s međunarodnim židovskim organizacijama s jedne strane i s vlastima u Jugoslaviji s druge strane. Jugoslavenske su vlasti na početku pružale svoju pomoć, a zatim su, zbog pritiska zemalja Osovine, otežavale ulazak izbjeglica na područje Kraljevine.

Uoči ulaska Nijemaca u Kraljevinu Jugoslaviju bilo je u njoj 15 „prihvatnih centara“ za izbjeglence, u kojima je bilo smješteno više od 3.000 ljudi, uz izbjeglence koje su se skrivale širom zemlje, i kojih je broj nepoznat. Osvajanje Kraljevine Jugoslavije od strane zemalja Osovine, odsjekao je njihov put prema izlasku – bijegu te je njihova sudbina postala ista kao sudbina jugoslavenskih Židova.

Djelovanje Židovske općine u Zagrebu od dana 10. travnja 1941. godine

Rat koji je izbio između Njemačke i Kraljevine Jugoslavije te ulazak zemalja Osovine u Jugoslaviju 6. travnja 1941. paralizirao je državu. I u Zagrebu je prestala svaka aktivnost do 10. travnja 1941., kada je utvrđeno tko preuzima vlast. Tadašnji tajnik Općine Zagreb, Alexander/ Aleksandar/Aleks Klein opisuje taj dan ovako:⁶⁴

⁶³ *Joint* - American Jewish Joint Distribution Committee. *HICEM*: zajednički ured sljedećih organizacija: HAJAS, IKA I AMIGADIREKT, koje se bave židovskom imigracijom. Djelovao je između 1927. i 1945.

⁶⁴ Arhiv Yad Vashem M.70/207; Svjedočanstvo Aleksandra Kleina (1898-1974.), dano bilježniku u Izraelu dana 25. listopada 1956., a nalazi se u privatnoj ostavštini koja je bila pohranjena kod Joška Abrahama u Haifi.

10. 4. 1941.

U 10.00 sati stiže obavijest da su Nijemci ušli u Koprivnicu.

U 11.00 sati Nijemci su prošli Križevce i očekivalo se da će stići u Zagreb u 15.00 sati. Načelnik policije obavijestio je o puštanju iz zatvora svih članova stranke frankovaca.

U 12.00 sati podignute su njemačke i hrvatske zastave na zagrebačkim ulicama.

U 15.00 sati Nijemci su prolazili Maksimirom, gdje su ih dočekali i pozdravili uglednici grada Zagreba i kotara.

U 15.00 sati okupila se masa ljudi na središnjem trgu grada – na Jelačićevu trgu – oko tenkova i teškog naoružanja koje je tamo postavljeno.

U 16.00 sati u Općinskom centru u Palmotićevoj ulici br. 16 sastali su se Aleksandar Klein, Joško Abraham (tajnik *Hevre Kadiše*), dr. Gavro Schwarz (glavni rabin) i rabin Miroslav Šalom Freiberger.

U 17.00 sati maršal Slavko Kvaternik proglasio je Nezavisnu Državu Hrvatsku.

U 19.00 sati vodstvo Općine kontaktiralo je načelnika policije s molbom da ih primi.

U 20.00 sati načelnik policije dr. Vragović (Josip, op. ur.) primio je delegaciju Općine, koja je zatražila da policija zaštiti židovske ustanove. U prostoriji je bio prisutan još jedan čovjek, njima nepoznat, politički komesar. Obećano im je da se nemaju čega bojati i da sve ovisi o naredbama koje će dobiti.

11. 4. 1941. Erev Pesah (večer Pashe)

U 8.00 sati – Podjela macesa. Mnogi dolaze u Općinu pitati za savjet. Bilo je vijesti o ljudima koji su pobjegli te je zavladala atmosfera straha među Židovima. U uredu *Hevre Kadiše* bila je slična situacija, tamo se sakupio veliki broj izbjeglica.

U 11.00 sati skupina u njemačkoj uniformi došla je javiti da je zgrada Općine blokirana i da je ljudi koji su u njoj ne smiju napustiti. Svi su sakupljeni u jednu dvoranu. Aleksandra Kleina, (kojeg su zvali i Alexander, Aleks ili

Aleksa), upitali su koju funkciju obavlja (tajnik Općine), a na pitanje što ti svi ljudi rade u Općini, objasnio je da je večer Pashe i da se dijeli maces i pomoć onima kojima je to potrebno. Aleksandar Klein dobio je naredbu da prestane s djelovanjem te da ostane pod nadzorom tajne policije. Iz razgovora s njim razabralo se da su naredbe došle od čovjeka imenom Blum, koji je bio predstavnik GESTAPO-a u Hrvatskoj. Sam pripadnik tajne policije bio je njemačkog podrijetla (tzv. *Volksdeutscher* ili Folksdojčer). Taj čovjek je odmah počeo brojiti novac u blagajni Općine, koji je iznosio ukupno 270.000 dinara. Pokupio je sve ostale papire i dokumente iz sefa, a nakon što je uzeo i ključeve, sjeo je.⁶⁵

Oko 13.00 sati vratio se Blum i počeo ispitivati prisutne u zgradi Općine uz pomoć folksdojčera. Svakog su ispitivali zasebno, pitali su što tamo radi. Ljudi su oslobođeni jedan po jedan, osim općinskih službenika. A. Kleina su pitali koje su njegove funkcije u Općini, a osobito o izbjeglicama iz Njemačke, o njegovim vezama s inozemstvom i sl. Pitali su ga i o ljudima iz Općine.

Oko 17.00 sati. Ispitivanje je završeno, a aktivisti su okupljeni u kući glavnog rabina dr. Gavre Schwarzara.

Kućepazitelj, Lovro Kereš, katolik, u svojem svjedočanstvu nakon rata, potvrdio je opis događaja kako ih je prikazao Aleksandar Klein.⁶⁶

„Istoga dana u 8.00 sati ujutro, blokirani su i uredi *Hevre Kadiše* u Amruševoj 8. U istoj zgradi nalazio se i glavni Rabinat. U zgradu je ušlo četiri-pet Nijemaca u civilnim odjelima, koji su od Joška Abrahama, tajnika, tražili ključeve svih židovskih ureda u toj zgradi. Kada su utvrdili da su svi stanari u kući Židovi, skupili su ih sve, uključujući i osobe koje su došle radi posla, te su ih (oko 14.00, 15.00 sati) odveli u policiju u Đorđićevu ulicu. Tamo je već bilo drugih Židova. Uredi *Hevre Kadiše* i Rabinata su zapečaćeni te su

⁶⁵ HR-HDA-306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ), Pronađena je potvrda s datumom 11. travnja 1941. na iznos od 328.123,50 dinara, kao i specifikacija sadržaja sefa. Potvrdu su potpisali Aleksandar Klein i blagajnica Zlata Goldschmidt. Potvrda se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, kao dokument Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomoćnika (dokument Komisije br. 517 od 9. veljače 1946., odjel V). U općem svjedočanstvu Slavka Radeja o aktivnostima Općine za vrijeme rata, koji se u aktivnost Općine uključio krajem rata i u razdoblju poslije rata, također se nalazi taj detalj.

⁶⁶ HR-HDA-306, ZKRZ, Svjedočanstvo Lovre Kereša pred Odborom za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomoćnika od 9. veljače 1946.

na vrata utisnuti žigovi s kukastim križevima Vojne policije Trećeg Reicha.⁶⁷

Nakon toga zatečeni pojedinci su odvedeni u policiju u Petrinjsku ulicu, ali i tamo nije bilo za njih prostora. Joško Abraham predložio je da ih vrate u urede Općine u Palmotićevo 16, što je i učinjeno, te su tamo bili smješteni u gimnastičku dvoranu židovske škole do sutradan ujutro.⁶⁸

12. 4. 1941.

Aleksandar Klein. Joško Abraham i ostali uhićeni dovedeni su u Vijećnicu Općine, gdje ih je Blum pojedinačno ispitivao o njima i njihovim funkcijama u Općini.

Tijekom noći Nijemci su uspjeli pregledati sav arhiv Općine, koji je zaplijenjen, tako da su bili obaviješteni glede aktivnosti i funkcija pojedinih osoba. Stoga su njihova pitanja bila konkretna.

Aleksandra Kleina su uglavnom ispitivali o njegovim vezama s inozemstvom, s *Hicemom* i *Jointom* te o drugim vezama. Ispitivanje je trajalo oko dva sata, od deset sati ujutro, a onda su mu naredili da se vrati kući i da ju ne napušta dok ne dobije obavijest. Navečer je većina ljudi puštena svojim kućama.⁶⁹

Joško Abraham, rabin Šalom Freiburger, šef računovodstva Općine Herman Bresslauer, koji je u međuvremenu doveden iz svoje kuće (bio je bolestan), odvedeni su u poslijepodnevni satima u kuću dr. Huga Kona / Kohna, bivšeg predsjednika Općine. Tamo je bilo još osoba. Svaki od njih zasebno je odveden na prvi kat, u stan glavnog rabina dr. Gavre Schwarza gdje ih je osobno ispitivao Blum. Joško Abraham je pušten, nakon što je folksdojčer

⁶⁷ HR-HDA-306, ZKRZ, Prema svjedočanstvu Lovre Kereša već u noći između 11. i 12. travnja uredi GESTAPO-a preseljeni su u zgradu Općine u Palmotićevoj ulici i tamo je sjedio i Müller. U svojem svjedočanstvu on tvrdi da je dio aktivnosti GESTAPO-a vođen iz tih ureda, iako tamo nisu dovođeni zatvorenici. On sam stanovao je u podrumu zgrade. Ljudi iz GESTAPO-a bili su tamo do listopada 1941., kada je na to mjesto preseljen dio ureda pošte, pa je on morao otići iz stana.

⁶⁸ HR-HDA-306, ZKRZ, Joško Abraham, tajnik *Hevre Kadiše*, jedan od aktivista Općine i nakon rata, dao je svoje svjedočanstvo Odboru 9. veljače 1946. i prema njegovu svjedočanstvu iskonstruirala sam dio aktivnosti ureda *Hevre Kadiše*.

⁶⁹ Arhiv Yad Vashem, M.70/207, Svjedočanstvo A. Kleina pred bilježnikom.

potvrdio Blumu da ne pripada uglednicima Općine.⁷⁰

Te večeri u deset sati Aleksandar Klein je doveden u kuću rabina Gavre Schwarzar gdje su ga ponovno ispitivali Blum i ostali folksdojčeri o svim njegovim aktivnostima u inozemstvu, koje su im bile poznate.

13. 4. 1941.

Aleksandar Klein je bio u kućnom pritvoru i prema dozvoli GESTAPO-a smio je izlaziti samo u poslijepodnevni satima, ali mu je naloženo da im bude na dohvat.⁷¹

Od samog početka invazije, Nijemci su pohvatali Židove u Zagrebu. Bilo je među njima i uglednika Općine, kao što je bio dr. Aleksandar Licht, predsjednik cionističkog pokreta, dr. Pscherhof (Hansi, op. ur.), predsjednik *Hevre Kadiše* i predsjednik Odbora za pomoć izbjeglicama iz zemalja Trećeg Reicha, tvorničar Deutsch-Maceljski i drugi.

Dio njih poslan je u Graz, u Austriju radi daljnjeg ispitivanja.⁷² Dio ih je bio zatvoren u Hrvatskoj. U većini tih slučajeva ljudi su pušteni iz pritvora nakon ispitivanja, koje je trajalo od nekoliko dana do nekoliko mjeseci.

14. 4. 1941.

Toga dana ustaške vlasti izdale su naredbu da se u roku od 24 sata isprazni Schwarzarova staračka dom, s 52 staraca koji su u njemu obitavali, jer je potreban njemačkoj vojsci.⁷³

28. – 29. 4. 1941.

Skoro svi židovski odvjetnici u Zagrebu pritvoreni su po nalogu redarstva i odvedeni u logor u Kerestinec. Osim njih, Židovi u Zagrebu zatvarani su

⁷⁰ HR-HDA-306, ZKRZ, Svjedočanstvo Joška Abrahama pred Komisijom.

⁷¹ Arhiv Yad Vashem, M.70/207, Svjedočanstvo A. Kleina pred bilježnikom.

⁷² Arhiv Yad Vashem, Radi ispitivanja po različitim predmetima u Graz su poslani Židovi iz cijelog područja Jugoslavije. Prema usmenom svjedočanstvu Oskara Taubera iz Haife, koji je i sam bio jedan od zatvorenika u Grazu.

⁷³ HR-HDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Rukopis Elza Grin; studija o ustaškim i nacističkim zločinima za vrijeme Holokausta. HR-HDA-306, ZKRZ, Svjedočanstvo Slavka Radeja. Svjedočanstvo Ašera Kišickog pred Komisijom.

abecednim redom.⁷⁴ Uglavnom su bili u kraćim pritvorima, otpušteni su i ponovno zatvarani ili poslani direktno u sabirne logore. Dio tih pritvaranja imao je za cilj vršenje pritiska na Židove, da se od njih dobije njihova imovina, novac i sl. Dio njih zatvaran je zbog pripadanja različitim udruženjima, kao na primjer osobe koje vladaju engleskim jezikom, zbog sumnje da surađuju s neprijateljem.⁷⁵

Članovi *Bnei Brita* uhvaćeni su sredinom lipnja 1941. i nisu oslobođeni unatoč pokušajima da ih se oslobodi, s obrazloženjem da su neophodno potrebni zato što je među njima bilo liječnika, bankara, trgovaca i sl.⁷⁶

Mnogi su pritvoreni pod optužbom da su doušnici – često lažnom – koje su omogućile susjedima ustašama i običnim kriminalcima da prisvoje imovinu pritvorenih Židova. U mnogim slučajevima su pritvorene osobe ostajale u zatvoru dulje vrijeme, a članovi njihove obitelji donosili su im hranu. Ne jednom korišteni su kao taoci za slučajeve kolektivnih smrtnih kazni.⁷⁷

Konac svibnja 1941.

Krajem svibnja 1941. objavljen je poziv Židovima mlade dobi u Zagrebu da dođu na prisilni rad, u radnim grupama. Najbolji dio židovske omladine u Zagrebu, članovi omladinskih organizacija i sportskog društva *Makabi*, negdje između 160 i 165 mladih muškaraca u dobi od šesnaest do dvadeset i dvije godine, odvedeno je na područje Koprivnice na poljske radove i zatvoreno u logor Danica. Židovska općina im je slala lijekove i hranu, a Aleksandar Klein ih je i posjetio.

srpanj 1941.

U srpnju 1941. mladići su preseljeni u Gospić, odakle su odvedeni u koncentracijski logor Jadovno, gdje su svi stradali, zajedno s mnogima drugima, na

⁷⁴ M. Haramina, Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku svjetskog rata, *Historijski pregled* br. 2, Zagreb 1961., str. 94.

⁷⁵ Privatna arhiva R. Lipa, Oskar Tauber, gospoda Z. Lipa (moja majka) koja je pobjegla nakon upozorenja da će biti uhićena zbog pripadnosti kružoku koji govori engleski.

⁷⁶ Arhiv Yad Vashem, M.70/207, Svjedočanstvo Kleina – Bilten.

⁷⁷ HR-HDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Elza Grin u svom radu. Prve žrtve bile su 28. rujna. U travnju 1941. uhićeni su odvjetnici Židovi. Vidi kod F. J. Butić. *Ustaše i NDH.*, str. 180.

najokrutniji način.⁷⁸

Dana 16. srpnja 1941. odvedeno je još 400 Židova iz Zagreba u koncentracijski logor i na prisilni rad.⁷⁹

Organiziranje općinskog života i djelovanja

Uspostavom NDH prestale su sve aktivnosti Općine i njezinih različitih ureda širom grada, koji su redom zatvarani. Dio aktivnosti nastavljen je u privatnim kućama službenika Općine. Prema svjedočanstvu Slavka Radeja, prvi pokušaj da se Općina aktivira učinjen je još 16. travnja 1941., ali molbi nije udovoljeno.

Sredinom svibnja 1941. Aleksandar Klein je tražio od Barakovića, koji je u ustaškoj vojnoj policiji bio odgovoran za židovska pitanja u gradu Zagrebu, dozvolu da se Općina aktivira. U tu svrhu je na sastanak pozvan i Müller, koji je bio na čelu GESTAPO-a u Zagrebu. Tada je A. Klein dobio od njega nalog da se brine za pripremu žutih zakrpa s nacrtanom Davidovom zvijezdom. Aleksandar Klein je oklijevao i tako navukao Müllerov bijes na sebe. Pozvan je ponovno na sastanak s Müllerom, koji mu je zaprijetio da će ga osuditi na smrt. Nakon što je poslušao Kleinovu tvrdnju da se Židovima ne prodaje žuto platno, Müller je telefonirao trgovcu tekstila i zapovjedio mu, na dobrom hrvatsko-srpskom jeziku, da proda platno. Krajem mjeseca A. Klein se ponovno obratio Mülleru s molbom da otvori općinske urede. Dobivena je dozvola da ih se otvori na drugom mjestu, novom, na Trgu kralja Tomislava 4., a A. Klein je imenovan za direktora komesarijata i obvezatno se morao javljati Mülleru svaki dan.⁸⁰ Poslije se Müller zadovoljio time da mu se javlja dva puta tjedno.

U obnovljenu upravu Općine nastojali su uključiti što više židovskih aktivni-

⁷⁸ HR-HDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske rukopis Elze Grin; HR-HDA-306, ZKRZ, Svjedočanstva Aleksandra Kleina, te Josef Ithai *Yaldei Villa Emma*, Izrael 1983. i skoro sva svjedočanstva iz toga doba.

⁷⁹ M. Haramina, Zločini i Protujevrejske mjere u Zagrebu u toku svjetskog rata, *Historijski pregled* br. 2, Zagreb 1961., str. 94.

⁸⁰ Arhiv Udruženja useljenika iz Jugoslavije, Yad Vashem, M70/207, Klein – svjedočanstvo pred bilježnikom. Svjedočanstvo Egona Polaka u Sha'ar Ha'amakimu od 1. srpnja 1944.

sta, jer im je obećana zaštita.⁸¹ Dr. Hugo Kon imenovan je za predsjednika Općine zbog svojeg velikog iskustva na toj funkciji u prošlosti. Njegova poznanstva s čelnicima ustaškog režima, od kojih su mnogi bili odvjetnici, također su mogla biti od koristi.⁸² Članovi uprave Općine bili su i sefardski i ortodokсни Židovi.

Za aktivnosti Općine dodijeljene su dvije zgrade:

a) Općinski uredi i uredi *Hevre Kadiše* otvoreni su u zgradi na Trgu kralja Tomislava 4.

b) Za školu, Rabinat, Organizaciju za pomoć logorima i sl. korištena je zgrada u Trenkovoj ulici 9.

Sve ostale zgrade, ustanove i računi koji su bili u nadležnosti Općine zaplijenile su vlasti i nikakve molbe nisu pomogle da budu vraćeni.⁸³

Usluge i ustanove koje je Općina organizirala za vrijeme NDH bile su

⁸¹ Unatoč obećanju, već su sredinom lipnja uhićeni neki od članova uprave Općine, kao što je njezin potpredsjednik Lavoslav Steiner i drugi, zbog svoje pripadnosti *Bnei Britu*, a dr. Rosenberg se jedva spasio prilikom uhićivanja odvjetnika krajem svibnja.

⁸² Dok je još bio student prava, dr. Kon je bio aktivan član hrvatskoga nacionalnog pokreta frankovaca.

⁸³ HR-HDA-306-ZKRZ Kopija pisma od 17. lipnja 1941. ima nekoliko zahtjeva za povrat bankovnih računa koji pripadaju Općini te za isplatu kamata s tih računa Općini. Među ostalim traže od policije da oslobodi sljedeće račune koji se nalaze u Poštanskoj banci:

- a) Židovska Općina u Palmotičevoj ul. 16;
- b) Društvo za pomoć izbjeglicama Općine;
- c) „Hevra Kadiša“ Zagreb;
- d) Cionistički Savez Jugoslavije, Dolac 9;
- e) Cionistički Savez u Jugoslaviji, Konto Židovske nacionalne fondacije;
- f) Uredništvo časopisa „Židov“, Dolac 9;
- g) Dječje novine „Aviv“, Dolac 9;
- h) Društvo za unapređenja Židovske muzike „Omanut“;
- i) Društvo za pomaganje bolnici u Zagrebu;
- j) Nacionalno Židovsko Društvo;
- k) Konto na ime Ote Heinricha za dom staraca „Švare“;
- l) Židovsko Akademsko Društvo i Studentska menza u Preradovićevoj ulici br. 29;
- m) Židovsko društvo za unapređenje produktivnosti i socijalne skrbi;
- n) Savez židovskih omladinskih pokreta, Dolac 9.

Oni također traže da se omogućí održavanje molitvi Sefardske općine, dokumente za funkcionare Općine itd. (nema broja dokumenta).

raznovrsne.⁸⁴

Ambulanta je radila do kolovoza 1942. pod vodstvom liječnika Općine, dr. Herškovića (Isak, op.ur.).

Dom Lavoslava Schwarza. Odmah nakon osvajanja, starci su bili prisiljeni napustiti starački dom i za vrijeme rata su nekoliko puta preseljavani u različite zgrade. Međutim, sve do kraja rata, Općina je vodila brigu o staračkom domu i njegovim stanarima.

Vjerske usluge. U kući koja se nalazila u Trenkovoju 9 otvorili su se uredi Rabinata: u dvoranu (koja se koristila i kao škola) dopremljeno je nekoliko svetih predmeta spašenih iz velikog hrama u Zagrebu koji je srušen, a dvorana se koristila i kao prostor za molitvu.

Pogrebne usluge. *Hevra Kadiša* nastavila je sa svim uslugama vezanim uz pokapanje mrtvih i održavanja groblja zajedno s gradskim vlastima.

Dječji vrtić. Nastavio je s radom u stanu odgojiteljice Mirjam Weiller.

Osnovna škola, četverogodišnja, bila je u Trenkovoju ul. 9 i radila je do 1942. godine.

Srednju školu, šestogodišnju, organizirao je rabin Miroslav Šalom Freiberg u uredima u Trenkovoju ul. 9 i radila je do 1943.

Menza je bila javna kuhinja u kojoj su se hranili siromasi, židovske izbjeglice iz zemalja Reicha i Židovi koji su izbačeni iz svojih domova.

Stanovanje. Unajmljeni su stanovi koji su korišteni za smještaj osoba koje su ostale bez svojega doma. Općina je uzdržavala i upravljala stanovima sve do transporta u svibnju 1943., kada su ti stanovi zaplijenjeni.

Organiziranje pomoći za logore. Od početka transporta u logore Općina je organizirala slanje paketa s hranom, toaletnim potrepštinama i odjećom u koncentracijske logore u kojima su zatvoreni članovi Općine Zagreb i drugi Židovi s područja NDH. Organizacija je djelovala iz Trenkove 9, a nakon svibnja 1943. preselila se u općinske uredе na Trgu kralja Tomislava 4. Ta je organizacija djelovala do kraja rata.

⁸⁴ Donose se pojedinosti o aktivnosti Općine i njezinih ustanova kao sažetak svih svjedočanstva, za koja nije moguće navesti izvor.

Promjene vodstva Općine u Zagrebu za vrijeme NDH

Nakon upada Nijemaca i osvajanja Kraljevine Jugoslavije te proglašenja Nezavisne Države Hrvatske zagrebačka Općina ostala je bez predsjednika. Nakon smrti dr. Marka Horna, predsjednika Općine, u veljači 1941., nitko novi nije izabran pa je zamjenik obavljao njegovu dužnost.

Polovicom svibnja 1941., kada je Općini dopušteno da se ponovno aktivira, organizirana je iz kruga općinara koji su ostali (dio ih je pritvoren, a dio je pobjegao) novo/stara uprava, u kojoj je dr. Hugo Kon, koji je obnašao dužnost predsjednika u godinama 1920. – 1935., preuzeo na sebe vodstvo, s obzirom na njegovo veliko iskustvo i s obzirom da je bio vođa kojega su svi prihvaćali.

Uz njega su bili općinari iz Općine: dr. Drago/Dragutin Rosenberg, Hans / Ivan/Ivo Hochsinger, Lavoslav Steiner, Aleksandar Klein – tajnik, kojega je vlast imenovala za komesara te drugi općinari iz prijašnje uprave, a također i iz sefardske zajednice, čiji su se članovi pridružili novoj upravi.⁸⁵

Općina je tražila potvrde za vodstvo i za prosvjetne djelatnike te za rabine: dr. Gavru Schwarz – glavnog rabina i dr. Miroslava Šaloma Freibergera.

Kao i na početku, nikakva obećanja o davanju „zaštite“ vodstvu Općine nisu pomogla, pa kada su vršene racije, ne jednom su pritvoreni i dužnosnici Općine te obično nije postojala mogućnost da ih se oslobodi. Rezultat je bio bježanje članova vodstva Općine svaki put kada bi im se pružila prilika za bijeg, jer nisu vjerovali vlastima.

Medu onima koji su pobjegli bili su dr. Maks Pscherhof, predsjednik Organizacije za pomoć izbjeglicama i jedan od dužnosnika cionističkog pokreta, koji je pobjegao na područje pod talijanskom upravom i tajnik Aleksandar Klein (koji je pritvoren u kolovozu 1941. i oslobođen u studenom 1941.), a koji je pobjegao u svibnju 1942. u Italiju.⁸⁶ Oni koji su govorili mađarski, pobjegli su u pravcu Mađarske, a onda nekamo dalje.

Početkom 1942. preminuo je glavni rabin dr. Gavro Schwarz i na njegovo

⁸⁵ Što se tiče ortodoksa, nemam spoznaja o tome u kojoj su mjeri sudjelovali u novom vodstvu.

⁸⁶ Arhiv Yad Vashema, M.70/207, Aleksandar Klein je pobjegao 5. svibnja 1942.; njegovo svjedočanstvo pred bilježnikom.

mjesto došao je rabin dr. Miroslav Šalom Freiburger, koji je zajedno s predsjednikom Hugom Konom upravljao Općinom. Njih dvojica su se zauzimali za Općinu kod svih mogućih nadležnih tijela unutar države i izvan nje, tako da je to, ustvari, bilo zajedničko predsjedništvo dviju osoba.⁸⁷

U rujnu 1942. zamjenik dr. Kona, dr. Drago Rosenberg, pobjegao je u Italiju, nakon što se spasio od akcije u kolovozu 1942.⁸⁸ Umjesto njega, imenovan je Oskar Kišicki/Kišicky.

Početak svibnja 1943., zbog pritiska Nijemaca, ponovno je izvršena akcija, u kojoj je uhvaćena većina Židova koji su još ostali u Zagrebu, zajedno s mnogim članovima uprave Općine, na čelu s dr. Hugom Konom i rabinom Miroslavom Šalomom Freiburgerom. Zbog svog osjećaja poslaničke dužnosti nisu htjeli pobjeći prije, iako su mogli.

To zajedničko predsjednikovanje dr. Huga Kona i dr. M. Šalama Freiburgera, prema svim svjedočanstvima iz tog razdoblja, pamti se po dobrom i kao uprava koja je djelovala u korist gradskih zagrebačkih Židova i Židova u državi, vrlo predano i hrabro te nije štedjela truda u nastojanjima da spasi što više osoba.⁸⁹ Izvještaj koji je stigao u Švicarsku 1945., potvrdio je da je u svibnju 1943. u Birkenau stigao transport u kojem su se nalazila obojica predsjednika (Kon i Freiburger) te da su obojica tamo stradala.⁹⁰

Od svibnja 1943. pa do kraja rata na čelu Općine bili su Ašer Kišicky i dr. Robert Glücksthal, obojica oženjena katolkinjama. Ni njih nije imenovala vlast, nego je imenovanje došlo iznutra. Izvještaj iz lipnja 1943., koji je iz Zagreba stigao u Švicarsku, navodi da je dr. Hugo Kon imenovao Ašera Kišickog za svog zamjenika u slučaju da mu se nešto dogodi, s obzirom da je

⁸⁷ Na cijeloj korespondenciji iz toga razdoblja potpisani su dr. Kon i dr. Freiburger.

⁸⁸ Arhivu Yad Vashem predmet M20/105 U izvještaju Hockeya (Huberta Lichtnekerna) iz rujna 1942. govori se o lovu na Židove u Zagrebu u kolovozu, kada je u noći između 20 i 21 sati te između 21 i 22 sata uhićeno oko 700 – 800 Židova. Dr. D. Rosenberg na sreću nije bio tada kod kuće.

⁸⁹ Što se tiče rabina Freiburgera, postoje svjedočanstva Margite Kišicky, Marike Goldstein i Emila Švarca, njegova tajnika o tome da je odbio mogućnost da se spasi, iako ga je Stepinac koji je bio poglavar Katoličke Crkve, osobno želio spasiti. Što se tiče dr. Huga Kona, postoji svjedočanstvo u pismu Hockeya iz lipnja 1943. prema kojemu je dr. Kon odbio koristiti se bijegom te je to obrazložio svojom visokom starošću i činjenicom da je iznimno potreban Općini.

⁹⁰ Arhiv Eventov- Arhiv Ženeva-B 458, Pismo u Arhivu Ženeve.

njegov prijašnji zamjenik dr. Rosenberg pobjegao.⁹¹ I gospođa Kišicki govori, u svom svjedočanstvu, o sastanku preostalih dužnosnika Općine, koji je održan u općinskim uredima, gdje su A. Kišicki i dr. R. Glüksthal imenovani za članove predsjedništva.⁹²

Ašer Kišicki, u svojem svjedočanstvu nakon rata, piše da je jedina stvar koja je tjerala dužnosnike da nastave s djelovanjem Općine, unatoč šoku koji su doživjeli zbog transporta u svibnju 1943., bila spoznaja da u logorima i u Zagrebu još postoje ljudi, čiji fizički opstanak ovisi o nastavku postojanja i djelovanja Općine.⁹³

Dana 15. listopada 1944. pritvoreni su, zbog prokazivanja, članovi općinske uprave i službenici koji su toga dana bili u zgradi. Intervencijom Crvenog križa, A. Kišickog i dr. R. Glüksthala pušteni su nakon deset dana. Od ostalih šest pritvorenih, troje ih je obješeno, a troje poslano u Jasenovac, gdje su stradali.⁹⁴

Nakon što su oslobođeni, R. Glüksthal i A. Kišicki nastavili su djelovati s više opreza i ponovno zato što su bili potrebni ostatku Općine, s manje kontakta s vlastima, a pod zaštitom *Crvenog križa*.⁹⁵

Veze s drugim općinama

Odmah po uspostavi Nezavisne Države Hrvatske prekinuta je veza među općinama u novoj državi i općinama u ostalim dijelovima Jugoslavije. Središnja općina u Beogradu ostala je u području njemačke vlasti i vrlo malo informacija se prenosilo na sjever. Nasuprot tomu, među općinama u NDH vrlo brzo je došlo do jakog povezivanja, koje je uglavnom bilo bazirano na pronalaženju najboljih načina kako da općine zajedno pomognu onima

⁹¹ Arhiv Yad Vashem, M20/106Izvještaj iz Hrvatske od 1. lipnja 1943., paragrafi 2, 3).

⁹² Arhiv Eventov, Svjedočanstvo M. Kišicki, Tel-Aviv 30. studenoga 1983. (u to je doba gđa Kišicki radila u Općini, a on sam bio je još oženjen katolkinjom).

⁹³ HR-HDA-306-ZKRZ, Iz svjedočanstva A. Kišickog danoga poslije rata, Zagreb, 8. srpnja 1945.

⁹⁴ Arhiv Eventov- Zeneva archive-B 458, Arhiv Yad Vashema M.70/214. Svjedočanstva Kišickog, Slavka Radeja i pismo *Crvenog križa* upućenog Rigneru, koje je predano Kleinu u prosincu 1944..

⁹⁵ Arhiv Eventov, M.70/207, Svjedočanstvo A. Kišickog i Margite Kišicki.

koji su uhvaćeni i odvedeni u koncentracijske i radne logore, izvan područja njihova dosega.

Zagrebačka općina, zbog toga što je bila najveća i najbliža centrima vlasti države i Katoličke Crkve, te zbog svojih mnogih mogućnosti i dobrih veza s drugim državama, vodila je od početka korespondenciju s drugim općinama. Uglavnom se dopisivala s općinama u Sarajevu i Osijeku, čiji su mnogi članovi bili zatvoreni u koncentracijskim logorima.

Okružnica Zagrebačke općine od 29. listopada 1941. upućena je svim općinama u NDH i predstavlja temelj za organiziranje općina za zajedničku akciju. Tekst pisma je sljedeći:

„Svim Općinama!!!!!!!!!!

Akcija za logore (podvući crtu ispod naslova)

Na konferenciji predstavnika židovskih bogoštovnih općina Zagreb, Sarajevo i Osijek, koja je ovih dana održana u Zagrebu, u vezi sa današnjim potrebama oko rješavanja svih pitanja, koja spadaju u nadležnost općina, donesen je pored ostalog i slijedeći zaključak:

Sabiranje novčanih sredstava, hrane, odjeće i obuće za internirane u logorima, koje se danas nameće kao vrlo žurno i neodgodivo obzirom na dolazeću zimu, podijeljeno je u tri područja.

U svakom od tih područja provodi jedna od spomenutih općina akcije, obavještava o njenim rezultatima i o stanju u logorima.

Središte za vođenje spomenutih poslova je zagrebačka židovska bogoštovna općina, koja će voditi o svemu evidenciju te će o svim važnijim stvarima redovito obavještavati sve općine, prvenstveno one u Sarajevu i Osijeku.

Napominjemo, da se sve akcije provode po odobrenju i sa znanjem nadležnih vlasti.

Područja su podijeljena ovako.

Zagreb: područja Ž. B. O.⁹⁶ u Bjelovaru, Daruvaru, Karlovcu, Koprivnici, Križevcima, Kutini, Ludbregu, Pakracu, Sisku, Slav. Požeги, Varaždinu i Virovitici.

⁹⁶ Židovska bogoštovna općina (op.ur.)

Sarajevo: područja Ž. B. O. u Banjoj Luci, aškenaskog i sefardskog obreda, Bihaću, Bijeljini, Bos. Novom, Bos. Brodu, Derventi, Doboju, Dubrovniku, Mostaru, Sanskom Mostu, Travniku, Tuzli, Visokom, Višegradu, Zavidovićima, Zenici i Zvorniku.

Osijek: područja Ž. B. O. u Brčkom, Slav. Brodu, Donjem Miholjcu, Đakovu, Našicama, Novoj Gradiški, Osijeku D. g., Podr. Slatini, Rumi, Hrv. Mitrovici, Valpovu, Vinkovcima, Vukovaru, Zemunu, aškenaskog i sefardskog obreda i Iloku.

Molimo Vas, da odmah započnete skupljanjem po individualnim arcima, koje ste od nas primili i općenito za sve ostale zatočenike. Očekujemo Vaše izvještaje, a općine s područja, koje potpadaju pod Sarajevo odnosno Osijek, molimo da stvari šalju u jedno od ta dva mjesta prema gornjoj razdiobi⁹⁷.

U nastavku pisma nalazi se izvještaj o logorima Loborgrad i Jasenovac te o izbjeglicama s područja Reicha koji su se našli na teritoriju NDH.

Nakon tog sastanka, mnogi izvještaji iz drugih Općina stizali su u Zagreb ili su posredništvom zagrebačke općine preneseni u druge općine ili su dani samo za informaciju Zagrebu. Međutim, postoje i mnoga neposredna dopisivanja između općina Osijek i Sarajevo, uglavnom zbog toga što je bilo uhićenika sa sarajevskog područja koji su bili zatvoreni u logorima blizu Osijeka. Posebna briga posvećena je ženama i djeci koji su bili zatvoreni u koncentracijskom logoru Đakovo.⁹⁸

S vremenom su nestale općine s tog područja jer su većinu njihovih članova ustaše i Nijemci odveli u logore po NDH i Njemačkoj. Zagrebačka općina bila je jedina koja je preostala do kraja ratnog razdoblja, kao tijelo koje se brine za preostale hrvatske Židove, a osobito za zatvorenike u logorima.⁹⁹

Odnosi s vlastima

U organizacijskom pogledu Općina je imala dvije službene adrese na koje su se Židovi trebali obraćati u slučaju potrebe pregovaranja s vlastima.

⁹⁷ JIM, Pismo od 29. listopada 1941. nalazi se u Arhivu JIM-a, red.br. 2507/K-24-6-1/101.

⁹⁸ JIM, Mnoga pisma s datumima kao: iz Sarajeva od 19. prosinca 1941. br. 4174/K-21-7-2/6; iz Osijeka od 15. prosinca. 1941. br. 4174/K-21-7-2-6; od 31. prosinca 1941. br. 4151/K-21-7-22-22.

⁹⁹ Vidi opširnije u poglavlju Aktivnosti Općine za vrijeme rata.

Prva je adresa Posebni ured Ustaške policije za židovska pitanja (Ravnateljstvo Ustaškog Redarstva – Židovski Odsjek). Na čelu Ureda u Zagrebu stajao je Ivo Baraković, a njemu se poslije pridružio Vilko Kühnel, koji je bio nadležan za Hrvatsku, a s vremenom je preuzeo Barakovićevo mjesto.

Ustaška policija djelovala je u skladu s protužidovskim zakonima koji su doneseni i bila je povezana s njemačkim GESTAPO-om, osobito s osobom po imenu Müller.¹⁰⁰ Tako su mnoge njihove akcije bile usmjerene protiv Židova: pritvori, transporti u koncentracijske logore i ostvarenje drugih protužidovskih zakona, prema svim svjedočenjima¹⁰¹ ta dvojica pojavljuju se u prilično pozitivnom svjetlu.

Ne jednom se navodi da je postojala mogućnost doći do njih i postići oslobođenje ljudi ili se moglo preko njih nabaviti izlazne dokumente za različite osobe iz Općine, s pomoću kojih su pobjegli na područje koje je bilo pod talijanskom okupacijom. Čini se da su obojica bili „dobri ustaše“, ali nisu bili fanatični antisemiti. Čak su i mjesto okupljanja pritvorenih Židova određivali prema prijedlogu predstavnika Židovske općine, u središtu grada, na pristupačnom mjestu, gdje su se nalazili u vidokrugu javnog mišljenja.¹⁰²

Druga je adresa na koju su se Židovi obraćali bila Odjel Redarstvenog ravnateljstva (policijske uprave) u Zagrebu, na čelu s dr. Ivom Britvićem. Taj je odjel djelovao kao izvršna vlast, produžena zakonska ruka. Glavna djelatnost toga odsjeka u vezi sa židovskom općinom odnosila se baš na pitanje otkupnine, a odgovoran je i za veliki dio pritvora. Britvić, koji je bio odvjetnik po struci, poznao je osobno neke članove Općine. U predmetu otkupnine upravo je on bio taj koji je vršio najjači pritisak na Židove, a njegovo je ponašanje bilo vrlo tvrdo. Unatoč tomu, u većini slučajeva odnosi s policijom / redarstvom bili su korektni. Bilo je mnogo policajaca i agenata koji su upozoravali Židove svaki put kada će doći do akcije uhićivanja. Dio njih je

¹⁰⁰ Nekoliko dana nakon okupacije pojavio se izvjesni Müller. Nema pojedinosti o njemu, čak mu se ne zna ni ime. Bavio se Židovima, vladao je srpsko-hrvatskim jer je za funkciju bio već pripreman u Njemačkoj, prema Kleinovu svjedočanstvu. U određenom trenutku nestao je kako se i pojavio. Iz razgovora s istraživačima iz Jugoslavije i za njih taj čovjek predstavlja zagonetku, jer je prezime Müller često, a pretpostavlja se i da to nije bilo njegovo pravo ime.

¹⁰¹ HR-HDA-306- ZKRZ Svjedočanstva Joška Abrahama, Egona Polaka, A. Klein.

¹⁰² HR-HDA-306- ZKRZ Svjedočanstvo Joška Abrahama.

to činio za novac, ali dio njih je to činio zbog osjećaja prijateljstva. Mnogo puta su zažmirili na bijeg Židova ili na mjesta njihova skrivanja. Međutim, bilo je mnogo takvih koji su nastojali pritvoriti Židove, kako bi tu istu večer prisvojili imovinu koja je ostala u njihovim kućama.

Što je više rastao pritisak Nijemaca na vlasti da dovrše „čišćenje” NDH od Židova, pregovori s tim dvama nadležnim tijelima radi smanjenja pritiska na Židove postajali su sve teži, osobito nakon što je svakom čovjeku koji će prijaviti Židova vlastima obećana novčana nagrada od 100 kuna po glavi, pa su na taj način aktivirali šire slojeve koji su nastojali „uloviti” Židove radi dobivanja novca.¹⁰³ Poslije su se njima pridružili još neki vladini uredi s kojima su predstavnici trebali pregovarati o Općini i Židovima.

U vezi sa *Zakonima o imovini*, koji su doneseni u okviru *Zakonskih odredbi o podržavljenju imetka židova i židovskih poduzeća*, Općina je pregovarala s Ministarstvom financija (službeni naziv je Ministarstvo državne riznice, op. ur.). Postoje mnoga dopisivanja s Općinom o problemu prijenosa židovske imovine na ministarstvo. U predmetu otkupnine bilo je umiješano i Ministarstvo financija, a također u vezi sa *Zakonom o plaćanju odštete kućnim pomoćnicama*, „arijevka”, radi otpuštanja.¹⁰⁴ To je Općinu pretvorilo u skrbnika za sve Židove koji nisu platili odštetu. Sve to zahtijevalo je kontakte s Ministarstvom financija⁵ koje je nekoliko puta mijenjalo svoj naziv.¹⁰⁵

Od adresa na koje su se Židovi mogli obraćati bio je i Ured za pitanje logora koji je održavao izravnu vezu sa židovskom općinom, mimo Ustaškog redarstva, a bavio se uglavnom slanjem paketa za preživljavanje zatvorenicima, uključujući lijekove i cigarete.¹⁰⁶

S nadležnim tijelima grada Zagreba rješavao se problem opskrbe drva za grijanje, gradski porez, pristojbe za struju i vodu te problem pogreba i grobnih

¹⁰³ Arhiv Yad Vashema M.70/207., Svjedočanstva Egona Polaka, Joška Abrahama, Aleksandra Kleina, Slavka Radeja, Margite Kišicki.

¹⁰⁴ Protužidovski zakon po pitanju imovine (vidi pojedinosti u poglavlju Zakoni, pisma Općini).

¹⁰⁵ Ministarstvo za obnovu gospodarstva u okviru Ministarstva za unutarnje poslove koje je preneseno u Ministarstvo financija krajem 1941.

¹⁰⁶ JIM, Pisma Općini: dokument br. 3000K-27-1-1/2/8; cirkularno pismo br. 764/1941-12; pismo od 5. siječnja 1943. br.1850K-601-1/1/1 i još mnoga cirkularna pisma Općine te pisma pojedincima.

parcela itd.¹⁰⁷

Vodstvo Općine djelovalo je kod različitih nadležnih tijela, ovisno o svojim vezama, budući da su veze imale veliku važnost u ustaškom režimu.

Dr. Hugo Kon, predsjednik Općine, imao je veliko iskustvo s vlastima s obzirom da je dugi niz godina (1920. – 1935.) bio predsjednik Općine, a i zbog svojih poznanstava s čelnicima na vlasti koja potječu još od školskih dana.¹⁰⁸

Dr. Miroslav Šalom Freiburger, glavni rabin od 1942. godine, bio je blizak prijatelj zagrebačkog kardinala Alojzija Štepinca i, prema svjedočenju mnogih, vrata Kaptola, kardinalova sjedišta, bila su mu otvorena.

Također je dio čelnika u Ustaškom redarstvu policiji i u Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost bio spreman pomoći te su Aleksandru Kleinu, Jošku Abrahamu i Hinku Mannu, ne jednom, pomogli u akcijama za spašavanje Židova iz Općine.¹⁰⁹

U jednom izvještaju koji nije potpisan, od 1. svibnja 1942.,¹¹⁰ naglašava se da kad je riječ o pitanju Židova ne postoji samo jedna adresa kod nadležnih tijela na koju se mogu obratiti. Veliki broj razina na kojima se odlučivalo o Židovima stvorio je veliki unutarnji kaos unutar same vlasti te je postojao pokušaj da se sve što se tiče Židova stavi pod nadležnost Ministarstva za unutarnje poslove NDH. Čini se, međutim, da taj plan nije uspio, jer je pitanje Židova bilo i dalje podijeljeno među različitim tijelima.

Odnosi s Katoličkom Crkvom

Katolička Crkva imala je niz problema s Nezavisnom Državom Hrvatskom. Njezin glavni problem bio je problem potpune identifikacije s oblikom režima. Službeno se Nezavisna Država Hrvatska proglasila katoličkom državom

¹⁰⁷ JIM, Dokument od 3. srpnja 1941. br. 2894K-27-1-1-12-1931; pismo od 25. ožujka 1943. br. 4852K60-2-1-1/10; itd.

¹⁰⁸ HR-HDA-306-ZKRZ Svjedočanstvo A. Polaka i Slavka Radeja. 11. 12. 1941. da se dr. Hugo Kon izravno obratio Anti Paveliću da bi spriječio uhićivanje Židova i njihovu deportaciju u logore te je predložio realizaciju programa „Rezervat za Židove“.

¹⁰⁹ HR-HDA-306- ZKRZ; Arhiv Yad Vashem M.70/207. Svjedočanstva A. Kleina, Joška Abrahama, Egona Kohna, Aleksandra Piliša.

¹¹⁰ Arhiv Eventov-Arhiv Ženeva - B-458; Arhiv Yad Vashem M.70/207. Dokument se odnosi na situaciju do travnja 1942.

te je time Crkva ostvarila svoje želje.¹¹¹

Hrvatski kardinal i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac doživio je, na početku, osnivanje Nezavisne države Hrvatske, kao ostvarenje nacionalnih i vjerskih težnji.

Otuda se može shvatiti njegov blagoslov novo proglašenoj državi, njegov posjet Slavku Kvaterniku već 12. travnja 1941. i odobravanje na koje je osniva-nje NDH naišlo u Crkvi. Dana 16. travnja 1941. nadbiskup Stepinac je posje-tio Antu Pavelića i izrazio svoju odanost novom režimu. S time u vezi, izdao je proglas narodu, kojim ga poziva da bude odan novoj hrvatskoj vlasti.¹¹²

Već krajem travnja 1941. dolazi do prvog sukoba s vlastima. U pismu od 24. travnja 1941. nadbiskup Stepinac obraća se Andriji Artukoviću, ministru unutarnjih poslova, u kojemu navodi da postoje dobri katolici koji su židov-skog podrijetla i dio njih je već niz godina katoličke vjere te moli da se to uzme u obzir pri donošenju zakona o razdvajanju obitelji.¹¹³

Dana 28. svibnja 1941., nakon donošenja rasnih zakona, kardinal je napao ustašku vlast, jer u rasnim zakonima uopće nisu uzeti u obzir katolici židov-skog podrijetla pa su i ti katolici morali nositi židovski znak. U svojem napadu tvrdio je da i u nacističkoj Njemačkoj nisu tako brzo realizirali zakone. Prema njegovu mišljenju nije shvatljivo da u režimu u kojemu su oslobođeni pravi zločinci i ubojice, koji su prema stavu vlasti bili važni, a ljudi koji su korisni društvu osuđeni su na ponižavajući odnos i glad zbog svojeg podrijetla. Takvo ponašanje daje slobodu masama da donose neinteligentne sudove. Posebno se kardinal zauzeo za one dobre katolike židovskog podrijetla, koji su vrlo ugled-ni, a koji uopće nisu upoznati sa svojim podrijetlom. On je izjavio da im neće dopustiti da nose žuti znak u njegovim crkvama te je naglasio da vlasti trebaju uvažavati Crkvu, s obzirom da im je ona dala svoj blagoslov.¹¹⁴

¹¹¹ Za vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije Katolička Crkva osjećala se gurnutom na stranu, jer su poglavari Kraljevine pripadali Pravoslavnoj Crkvi.

¹¹² Doktorat M. Šelah: *Ubistvo hrvatskih Židova od strane Nijemaca i njihovih pomoćnika u Drugom svjetskom ratu*, obranjen 1980. na Sveučilištu u Tel Avivu. str. 260-263; R. Patee: *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac* Milwaukee, 1953., str. 74-76.

¹¹³ R. Patee – ibid. str. 229-230. Pismo br. 103/BK od 23. 4. 1941., dokument br. XXV.

¹¹⁴ R. Patee, ibid. str. 300-302.: Pismo br. 117, dokument br. XXVI od 22. svibnja 1941.,

Njegova kritika imala je pozitivan odjek u zakonu od 6. lipnja 1941., koji je oslobađao javne radnike, crkveno osoblje i svećenstvo, sve dok nose svoje odore, kao i bračne partnere arijevacu, od nošenja židovskog znaka.¹¹⁵

Dana 30. svibnja 1941. nadbiskup Stepinac je ponovno tražio da se ne dira u mješovite brakove niti u njihovu djecu te da ne miješa katolike nearijevce s nearijevcima koji nisu katolici. Jedno od njegovih obrazloženja bilo je da je prelazak na katoličku vjeru nearijevaca već uzrokovalo izvjesnu duševnu traumu u njihovim vezama s pripadnicima prijašnje vjere. Osim toga napomenuo je čelnicima i zakonodavcima da su već u samim zakonima omogućili nearijevcima s pozitivnim arijevskim osobinama da dobiju sva prava.¹¹⁶

Crkva je naložila svojim svećenicima da ne sudjeluju aktivno u ustaškim akcijama, međutim, mnogi pripadnici nižeg katoličkog klera, a katkad i podružni crkveni poglavari kao što je bio vrhbosanski nadbiskup Ivan Šarić u Sarajevu, bili su vrlo aktivni u proganjanju nekatolika – Srba i Židova.¹¹⁷

Dana 18. studenog 1941. održana je biskupska sinoda u Zagrebu, povodom koje je nadbiskup Stepinac tražio da se dobrim katolicima, koji su židovstvo napustili prije okupacije, omogući da budu tretirani kao svi ostali Hrvati i da im se vrati imovina koja im je zaplijenjena. Također je tražio da se dopusti katoličkim svećenicima da ispune duhovne potrebe onih katolika židovskog podrijetla koji se nalaze u logorima.¹¹⁸

Povodom glasina o valu transporta u kolovozu 1942., Alojzije Stepinac je već 7. ožujka 1942. pisao Andriji Artukoviću. U tom pismu traži od ministra unutarnjih poslova da upotrijebi svoj autoritet kako bi spriječio da se odvedu nedužni ljudi. Dopušteno je da se zatvore Židovi koji su izvršili neki zločin, ali nije dopušteno da se zatvore nedužni, jer je to atak na humanost vlasti.¹¹⁹

To pismo odnosi se na prave Židove, a ne na katolike židovskog podrijetla. U

¹¹⁵ R. Patee, *ibid.* str. 300-302.; Zagreb, 4. lipnja 1941., Zakon br. 236a i 337 od 7.07. 1941.

¹¹⁶ R. Patee, *ibid.*, str. 302-305. Dokument br. XXVI-XXVII;

¹¹⁷ F. J. Butić - *Ustaše i NDH*, str. 216-221. U knjizi o kardinalu, na nekoliko mjesta se spominje tema, - R. Patee – *ibid.* Doktorski rad M. Šelah, str. 266-270.

¹¹⁸ Patee – *ibid.* pp. 305-306. Dokument br. XXVII R.

¹¹⁹ R. Patee – *ibid.*, p. 306. Dokument br. XXVIII,

dodatnom pismu, kojemu je priložena peticija žena iz Osijeka, katolkinja udanih za katolike židovskog podrijetla. Alojzije Stepinac je naglasio da povreda tih brakova predstavlja povredu sakramenta očuvanja cjelovitosti obitelji.¹²⁰

S jačanjem glasina o hrvatsko-njemačkom sporazumu po pitanju Židova, A. Stepinac je čini se savjetovao rabinu Freiburgeru da pošalje pismo papi Piu XII. u Rim. Tako u svom pismu Papi od 4. kolovoza 1942. rabin Miroslav Šalom Freiburger moli da se smiluje Židovima koji su ostali prepušteni svojoj sudbini i da im pomogne. Dana 29. kolovoza 1942., nakon već obavljenih transporta, Vatikan je posredstvom svog predstavnika u Zagrebu, zahvalio rabinu Freiburgeru na pismu.

Giuseppe Ramiro Marcone, predstavnik Vatikana u Zagrebu, izvještava krajem rujna 1942. da je u vrijeme transporta imao mnogobrojne susrete s glavnim rabinom dr. Šalomom Freiburgerom i da su on (Marcone) i njegov tajnik (Giuseppe Masucci) bili u stalnom kontaktu s Didom Kvaternikom (načelnikom ustaške policije), ali nisu uspjeli promijeniti tijek događaja, premda su tu i tamo uspjeli spasiti nekoliko Židova i članova mješovitih brakova.¹²¹

Početkom 1943. ponovno raste uznemirenost u Zagrebu. Sve više je bilo glasina o progonima, vlakovi sa Židovima su iz Grčke prolazili kroz okupiranu Jugoslaviju i NDH na putu za Njemačku i Auschwitz.

U oštrom pismu od 6. ožujka 1943. kardinal se obratio Anti Paveliću i navodi da država čini zločin protiv njezinih građana prisiljavanjem na razvod te je napomenuo da slični brakovi postoje i kod čelnika u vladi i ministara, a ti su brakovi zaštićeni. Taj nedostatak pravde u državi tjera i jedan dio Hrvata (podcrtala R. L.) u partizane i komuniste. Stepinac je apelirao na osjećaj humanosti i tvrdio da su logori puni nedužnih ljudi i premda se poglavnik nalazi pod pritiskom stranih sila, a oni su inicijatori postupanja, nadbiskup se neće ustručavati dignuti svoj glas, jer se Crkva ne boji zemaljskih sila već djeluje po Božjem zakonu, iako je njegova moć samo duhovna i nema fizičku snagu.¹²²

¹²⁰ Rad M. Šelah, str. 284-287. Dokument br. XXIX, R. Patee – ibid., str. 306-7. Priložena pisma - R. Patee – ibid., str. 308-310.

¹²¹ Zasnovano na doktorskom radu M. Šelah, str. 284-287.

¹²² R. Patee – ibid., str. 310-312. Pismo br. XXX.

Učinak tog pisma je bio taj da su mješovite obitelji puštene na miru, a unutar vrha vlasti stvorio se nemir. Ljtnja Nijemaca na crkvenog poglavara bila je velika.

Krajem ožujka, predstavnik židovske općine, gosp. Davidović otišao je na Kaptol i molio intervenciju Crkve u davanju pomoći u hrani, vodi, lijekovima, a posebno za 1.800 Židova iz Grčke, koji su se nalazili u vlaku u Novskoj. Vlak je bio okružen njemačkim čuvarima, koji su sprječavali bilo kakav kontakt s ljudima, pa čak i ljudima Crvenog križa. Vlak je trebao stići u Zagreb 27. ožujka 1943. između devet i deset sati navečer; žene iz Crvenog križa su napokon uspjele uz pomoć crkvenog tajnika Lackovića organizirati dopremu tople hrane Židovima, a predsjednik Crvenog križa u Zagrebu, dr. Kurt Huhn, zahvalio je Crkvi na pomoći koju su pružili Židovima.

Slična priča dogodila se 24. travnja 1943., kada je vlak s 2.000 Židova iz Grčke prolazio kroz Zagreb i tajnik dr. Lacković uspio je zajedno s Crvenim križem dopremiti Židovima u vlaku toplu hranu koju je poslala Općina.¹²³

Dana 3. svibnja 1943. počeo je veliki posljednji lov na Židove u Zagrebu i Hrvatskoj nakon kojeg su svi deportirani u Auschwitz, među njima i predsjednik dr. Hugo Kon, u 73. godini života i glavni rabin Miroslav Šalom Freiburger.¹²⁴ Spasili su se uglavnom Židovi u mješovitim brakovima, nešto djece koja su bila pod zaštitom Crkve ili kod katoličkih obitelji i još nekoliko Židova koji su se uspjeli skriti.

Dana 8. svibnja 1943. prenijeli su iz Kaptola peticiju rabina Miroslava Šaloma Freiburghera ministru unutarnjih poslova Andriji Artukoviću s molbom da učini nešto za Židove koji su još bili na slobodi, da im pomogne, a da one malobrojne koji su ostali u zatvoru oslobodi. U popratnom pismu obraća se katoličkoj savjesti i ljudskoj humanosti čelnika na vlasti. Kardinal je tvrdio

¹²³ Dokument br. XXXII, R. Patee - *ibid.*, str. 313-314., Priču potkrepljuje Hockeyev izvještaj Švarcu od svibnja 1943.

¹²⁴ Arhiv Yad Yashem. M70/206., Glavnog rabina i njegovu obitelj je kardinal Stepinac pokušao spasiti, međutim rabin se radije pridružio članovima svoje Općine. Svjedočanstvo Margite Kišickiy, pok. Marike Goldstein, Hockeyevo pismo od lipnja 1943., koje govori o uhićivanju te na početku spominje nestanak rabina. Prema svjedočanstvu Emila Švarca, koji je bio tajnik rabina dr. Freiburghera, kardinal je upozorio rabina o uhićivanju i predložio mu da ga skloni, ali je rabin odbio i radije se pridružio ostalim Židovima kao njihov duhovni vođa.

da je svaki detalj u peticiji Židova opravdan.¹²⁵ (Nije jasno, jesu li u vrijeme slanja tog pisma, pošiljatelji bili još na području Hrvatske).

U ljeto 1944., kada je GESTAPO naredio da se Dom staraca *Lavoslav Schwarz*, koji je bio u Stenjevcu, isprazni u roku od deset dana, Općina se obratila za pomoć nadbiskupu, koji im je dao zapušteni dvorac u Brezovici da tamo smjeste starce. Općina je na brzinu uredila zgradu i osposobila za stanovanje i tako su starci spašeni i preživjeli rat.¹²⁶

Židovi su djelovali na Crkvu na još jedan način i to posredovanjem Židova vjenčanih s katolkinjama, koje su imali dobre veze s poglavarima Crkve. I oni su prenosili na Kaptol peticije Židova. Jedna od aktivnijih žena u tom pogledu bila je gđa Vera Carnelluti rod. Rechner.¹²⁷

Crkva je mnogo učinila za židovsku djecu i sakrila dio njih u svoje ustanove, čini se s nakanom da spasi duše za kršćanstvo. Ona je dala i svoju zaštitu transportu djece koji je početkom 1943. pošao iz Zagreba za Budimpeštu, tamo su u akciji spašavanja angažirali i nuncija iz Budimpešte.¹²⁸

Jasno je da Crkva u Zagrebu nije bila ravnodušna prema sudbini Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, ali je uglavnom djelovala u korist pokrštenih Židova ili Židova u mješovitim brakovima. Otvorena vrata vodstva Crkve u Zagrebu za upravu Židovske općine u Zagrebu, nisu puno pomogla. Postoje neprecizna svjedočanstva da je Općina koristila skladišta Crkve za smještaj hrane i lijekova koji su bili namijenjeni logorima pa na taj način nisu oplijenjeni.

Veze s inozemstvom

Općina u Zagrebu održavala je kontakte s različitim čimbenicima izvan Nezavisne Države Hrvatske. Dio tih veza predstavljalo je privatno dopisivanje.

¹²⁵ R. Patee – *ibid.*, str. 312. Knjiga o Stepincu - dokument br. XXXI

¹²⁶ Arhiv Eventov, Yad Vashem M.70/206; HR-HDA-306-ZKRZ Svjedočanstvo Radeja, M. Kišickiy, A. Kišickiy i dr.

¹²⁷ Arhiv Eventov, Yad Vashem M.70/206; HR-HDA-306-ZKRZ Svjedočanstvo M. Kišickiy – u dnevniku Masuchia stalno se pojavljuje gospođa Primavera (izmišljeno ime) s kojom ima odlične veze (i njezinom obitelji, a to je gđa Carnelluti. U tom dnevniku spominje se samo jednom susret s rabinom Freibegerom.

¹²⁸ Arhiv Yad Vashem, M20/105 Pismo Barlasu od 14. listopada 1942. poslano od rukovodstva Općine.

a drugi je bio dopisivanje s različitim židovskim i drugim organizacijama.

1) *Joint* i Židovska agencija u Švicarskoj

Još 1934., kada su mnoge izbjeglice iz Njemačke stigle u Kraljevinu Jugoslaviju i kada je njihovo uzdržavanje postalo težak financijski teret za zagrebačku općinu, stvorena je veza s centrom *Jointa*.¹²⁹ Ta veza trajala je cijelo vrijeme sve do kraja rata.¹³⁰

Odmah nakon proglašavanja NDH, Aleksandar Klein (veza s *Jointom* u Jugoslaviji) sastavio je memorandum za centar u Lisabonu, u kojemu je opisao stanje izbjeglica u logorima, a koji su sada više nego ikada bili ovisni o potpori i pomoći organizacije.¹³¹ U tom dopisu je zatražio povećanje iznosa za pomoć. Kada nije dobio odgovor, A. Klein se obratio Lichtheimu, predstavniku *Sohnuta* u Ženevi, opisao mu je tešku situaciju u kojoj se izbjeglice u „Jugoslaviji“ nalaze i objasnio da je Općini zabranjeno da im dalje pomaže. Žalio se što nema odgovora od *Jointa*.¹³² Dana 26. lipnja Klein dobio je dozvolu da putuje još jednom u Budimpeštu, u centar *Jointa*, kako bi tamo dobio novac.¹³³ Ponovno je pisao centru *Jointa* u Budimpešti i u srpnju 1941. centar *Jointa* u Lisabonu uputio je A. Kleina, kada je riječ o novcu, na Valobera, predstavnika talijanskog *Delasem-Jointa* u Italiji.¹³⁴ U kolovozu je Aleksandar Klein dobio od Lichtheima iz *Sohnuta* u Ženevi zatraženu obavijest o grupi djece koja je otišla u Ljubljanu i opet ga je ovaj uputio na Valobera iz *Delasema* i napomenuo da se u svojem pismu pozove na dopise *Jointa*.¹³⁵ Početkom rujna ponovno se obratio na *Joint* Lisabon, gosp.

¹²⁹ Joint- American Jewish Joint Distribution Committee

¹³⁰ Hicem- Organizacija koja pomaže za vrijeme Drugog svjetskog rata europskim Židovima u iseljavanju. Djeluje zajedno sa *Jointom*.

¹³¹ Yad Vashem M.70/207; Aleksandar Klein – 10 godina pomoći izbjeglicama iz zemalja Reicha koji su bili u Jugoslaviji.

¹³² Yad Vashem M.70/207; Pismo od 16. lipnja 1941. iz privatne ostavštine A. Kleina.

¹³³ Yad Vashem M.70/207; Svjedočanstvo A. Kleina od 25. listopada. 1956. kod bilježnika u Jeruzalemu.

¹³⁴ Privatni arhiv R. Lipa, Pismo *Jointa* Lisabon Kleinu od 22. srpnja 1941. (privatna ostavština).

¹³⁵ Yad Vashem M.70/207; 5. kolovoza 1941. (privatna ostavština A. Kleina).

Schwarzu, i obavijestio da novčana pomoć od Valobera nije stigla, da je situacija u Hrvatskoj vrlo teška i da novac pošalju što je moguće prije.

Postoji podatak da je u međuvremenu A. Klein uhićen, ali nije jasno tko je bila osoba za vezu u Zagrebu.¹³⁶ U siječnju 1942. započelo je dopisivanje općine s općinom u Švicarskoj posredstvom dr. Adolfa Silberseina¹³⁷ i njegova predstavnika Hockeya, pravim imenom Hubert Lichtneker. To dopisivanje potrajalo je cijelo vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske.

Na švicarski zahtjev, općina u Zagrebu poslala je detaljne izvještaje o svojim aktivnostima, što je ne jednom izazvalo buru kod uprave općine, jer je to dovodilo u opasnost njihove živote. Oni su naglašavali svoj očajan položaj, zbog teških uvjeta koji vladaju u NDH, i molili da se neophodne pošiljke s pomoći ne zadržavaju. Dr. Hugo Kon tužio se da nema razumijevanja kod ljudi kojima pišu pisma u Švicarskoj za njihovu situaciju (aktivne članove općine), koji se stalno s jednom nogom nalaze u pritvoru ili koncentracijskom logoru ili u opasnost od smrtne presude.¹² Nakon svibnja 1943. veza s *Jointom* nastavljena je do završetka rata. Veza u Zagrebu bio je A. Kišickýi.

¹³⁶ Arhiv Yad Vashema, dokument br. M20/28, Kopija nepotpisanog pisma od 1. rujna (1941.). Budući da je Klein bio zatvoren u razdoblju između 15. kolovoza 1941. i 22. studenoga 1941., mislim da je pismo od 1941.

¹³⁷ Dr. Adolf Silbersein židovski je odvjetnik iz Poljske, živio je prije rata u Zürichu u Švicarskoj. Bio je imućan čovjek i vrlo aktivan u pružanju pomoći svojim sunarodnjacima. U određenoj fazi osnovao je vlastitu organizaciju za pomoć pod kraticom R.E.L.I.C.O. U Švicarskoj se bavio trgovinom i imao je mnoge veze sa *Jointom*. Njegov brat i šogorica, bježeći iz Poljske, stigli su u Jugoslaviju kao izbjeglice i dobivali pomoć od lokalnih organizacija. Silbersein je slao svom bratu pakete putem Milana Weissa, Židova iz Jugoslavije, koji je imao veze u Zagrebu i novac posredstvom Hrvatske banke. Silberseinu se ova veza nije činila sigurnom pa se u pokušajima da izvuče svog brata, povezao u kolovozu s Bulafijom i Joškom Indigom (Itaj) u Ljubljani, s molbom da ga povežu sa Zagrebom, kako bi bratu dostavili pasoš i izlaznu dozvolu. U listopadu 1941. Silbersein je uspostavio direktnu vezu sa zagrebačkom općinom i započelo je dopisivanje između njega i dr. Huga Kona, koji mu je javio da gosp. Leopold Pick (vjerojatno Silberseinov brat) dobiva mjesečnu pomoć od Općine u iznosu od 150 kuna + ručak. U siječnju 1942. tema dopisivanja između Silberseina i Općine bila je već pomoć za Općinu u vidu paketa s lijekovima itd. Od tog razdoblja pa sve do kraja rata, Silbersein je bio glavna veza između Općine i *Jointa*. Silbersein se pojavljuje i pod nadimcima "Onkel Zilbado", "Žakolino" ili samo pod titulom „Doktor“. Prema djelomičnim svjedočanstvima u Hockeyevim izvještajima, njegovi brat i šogorica stradali su u Jugoslaviji.

koji je slao zahtjeve općine u Švicarsku putem Hockeya i njegovih agenata.¹³⁸

Ovisnost Općine o vezama izvana sve je više rasla i, kao što je A. Klein napomenuo u Švicarskoj, toliko dugo dok se vanjski čimbenici interesiraju za sudbinu zagrebačkih Židova, postoji izvjesna mogućnost da ostanu živi.¹³⁹ Pred kraj toga razdoblja, malobrojna općina u Zagrebu nije mogla sebe uzdržavati bez pomoći koja je stizala od *Jointa*. Ta pomoć joj je omogućila da kupuje hranu za Židove u Zagrebu i za zatvorenike u logorima.¹⁴⁰

Crveni križ

Na početku razdoblja postojanja NDH aktivnost Crvenog križa skoro se nije osjetila, osobito kada je riječ o Židovima. Općina Zagreb molila je da pomognu ženama i djeci koja su se nalazila u koncentracijskim logorima u Loborgradu i Đakovu.¹⁴¹

¹³⁸ Yad Vashem M.70/206; U toku traženja puta kako da svog brata i šogoricu izvuče iz Hrvatske, Silbersein je došao do Huberta Lichtnekerta, koji je bio veliki trgovac i imao trgovačke putnike po Balkanu, a osobito u Zagrebu. On sam je mnogo putovao na relaciji Švicarska – Balkan, uključujući Beograd i Zagreb. Silbersein je koristio njegove usluge za prenošenje novaca i robe u Jugoslaviju, a osobito u Zagreb, te je od njega dobivao informacije o zbivanjima na tom području. Te informacije dobivao je putem pisama, telegrama i telefona. S obzirom da su sve te akcije zahtijevale tajnovitost, Lichtnekert se predstavljao pod imenom Hockey i tako se potpisivao na većini svojih pisama. Tek u lipnju 1942., u jednom od pisama od 22. u mjesecu, Silbersein, Hockey i Sali Mayer - predstavnik *Jointa* u Švicarskoj, povezali su se u čvršće po istom pitanju pa su načini pružanja pomoći i veze *Jointa* sa Zagrebom postali jasniji. Ova pomoć nastavljena je sve do kraja rata; dopisivanje se nastavilo do 1946.

Dva posljednja objašnjenja, o dvoje ljudi koji su veza između Zagreba i *Jointa*, temelje se na pismima iz tri spisa koja se nalaze u arhivu Yad Vashema u Jeruzalemu: spis br. M20/38 s pismima JOINT-a, i spisi br. M20/105 i M20/106, koji sadrže dopisivanja između Silberseina, Hockeya i Općine u Zagrebu. Uglavnom su to izvještaji Hockeya Silberseinu o njegovim aktivnostima kao posrednika, potvrde o predaji novaca, izvještaji Općine u Zagrebu o zbivanjima u Hrvatskoj i samoj Općini. Dio pisama pojavljuje se kodiran, kao napr. "Firma Drago", a misli se na dr. Dragu Rosenberga, itd. Dodatna potvrda koja podupire moju teoriju je „Arhiv Ženeve, Yad Vashem M.70/206, B-458”, u kojemu se nalazi korespondencija između Aleksandra Kleina i dr. Drage Rosenberga, koji su se bavili pitanjima jugoslavenskih izbjeglica u Švicarskoj. Oni su također bili u vezi sa Silberseinom i JOINT-om.

Napomena: Hockey je bio taj, koji je prenio novac „jugoslavenske” diplomatske zajednice u Švicarskoj, njihovim rođacima koji su ostali u Jugoslaviji (iz jednog od Hockeyevih pisama).

¹³⁹ Yad Vashem M.20/105Iz jednog pisma Hockeya Silberseinu, poslanog iz Züricha 4. svibnja 1943. Tragična je pomisao, da je ovo pismo poslano kada je dr. Kon s članovima obitelji i članovima Općine već bio na putu za Auschwitz.

¹⁴⁰ Arhiv Eventov, Yad Vashem- Arhiv Ženeve B-458;., A. Klein, pismo od 22. siječnja 1945.

¹⁴¹ M. Shelah, *Pokolj hrvatskih Židova od strane Nijemaca i njihovih pomagača u II svjetskom ratu*, str. 313-315. Svjedočanstvo Egona Polaka.

Iz svjedočanstava toga razdoblja može se konstatirati da je organizirana lokalna pomoć aktivista Crvenog križa u Zagrebu, osobito za pružanje pomoći na željezničkom kolodvoru, ljudima koji su bili na putu za logore. Glavna aktivnost Crvenog križa počela je 1944., ali i do tada je bilo nešto intervencija u pogledu židovskog problema.

Židovski starački dom u Stenjevcu „obilježio“ je Crveni križ i to je čini se razlog zbog kojeg su njegovi stanari pušteni na miru do 1944.¹⁴² Kada su starci preseljeni u Brezovicu, to je učinjeno ambulantomnim vozilom Crvenog križa.¹⁴³

Dana 27. ožujka 1943. doznalo se za vlak s približno 1.800 Židova iz Grčke, koji je trebao stići u Zagreb 29. ožujka te su se žene Crvenog križa organizirale u pružanju pomoći ljudima u vagonima, nakon što su posredstvom predstavnika Crkve uspjele uvjeriti Nijemce o neophodnosti pružanja pomoći. I drugom vlaku iz Grčke, koji je prolazio kroz Zagreb 24. travnja 1943. s oko 2.000 ljudi, Crveni križ na čelu s dr. Kurtom Huhnornom pružio je pomoć.¹⁴⁴

U rujnu 1944. Crveni križ se obratio Općini u Zagrebu i ponudio svoje besplatne usluge pri slanju paketa u logore.¹⁴⁵ Transfer paketa iz Švicarske za Općinu u Zagreb odvijao se također preko Crvenog križa s ostalim pošiljkama koje je dopremao.¹⁴⁶

Dana 15. listopada uhićeni su svi ljudi koji su se nalazili u zgradi Židovske općine Zagreb i to na temelju prokazivanja. Među njima se nalazilo i vodstvo Općine A. Kišický i R. Glückstal. Ljudi iz Crvenog križa uložili su golemi napor da se oslobode uhićene osobe i pet puta su posjetili ustaške vlasti. Napokon, 26. listopada oslobođeni su samo rukovoditelji Općine. Što

¹⁴² HR-HDA-306-ZKRZ, Svjedočanstvo Slavka Radeja, str. 11. Nije poznato tko je odobrio znak na kući, ali je činjenica da je postojao.

¹⁴³ Arhiv Eventov, Ambulantna kola nabavio je Milan Špicer, „dobri gangster“ Općine. Prema svjedočanstvu M. Kišický.

¹⁴⁴ Patee, R., *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 313-314

¹⁴⁵ Yad Vashem, M.70/214, Pismo Crvenog Križa u Zagrebu po pitanju slanja paketa zatvorenicima, br. 5.6061/44 od 28. rujna 1944.

¹⁴⁶ Yad Vashem, M.70/214, Dva pisma od Općine od 4. rujna 1941. o djelovanju Crvenog križa u Zagrebu.

se tiče ostalih akcija oslobađanja nije uspjela.¹⁴⁷ Za vrijeme pritvora, skladišta Općine ostala su pod zaštitom Crvenog križa, a u studenom je vodstvo Općine pokušali dobiti natrag općinsku imovinu.¹⁴⁸

U tom razdoblju Crveni križ je bio najaktivnije tijelo koje se bavilo zatvorenicima u logorima, uključujući Židovima: posredovanje između Općine i Švicarske i slanje izvještaja u Švicarsku o Židovima koji su se našli na oslobođenom teritoriju Jugoslavije i o stanju u kojem se nalaze.¹⁴⁹

Veze s Mađarskom, Turskom, Švicarskom i Italijom

Odmah nakon stvaranja NDH i zatvaranja granica za slobodan prolaz ostale su ipak mogućnosti za veze s inozemstvom. Mađarska, koja je bila članica zemalja Osovine, bila je jedno od mjesta s kojima je bilo lako stvoriti kontakt iz Hrvatske države. Već na početku je Aleksandar Klein, s dopusnicom ustaških vlasti, otputovao u Budimpeštu kako bi uspostavio vezu s *Jointom* i donio novac. Drugi put su Aleksandar Klein i Drago Rosenberg otputovali u Budimpeštu u siječnju 1942. opet uz dopuštenje vlasti.¹⁵⁰

Veza s Budimpeštom bila je raznovrsna. Primarna je veza bila preko pisma, možda neredovita, ali se održavala tijekom cijeloga rata. Sastojala se od privatnih pisama upućenih članovima obitelji te od službenih, općinskih pisama, kao što su dopisi u vezi s transferom mladih, transportom djece, preko Budimpešte u Istanbul i *Erec Izrael*.¹⁵¹

Bilo je i transfera novca iz Budimpešte radi slanja paketa zatvorenicima.¹⁵² Zagrebačka židovska općina obavještavala je obitelji u Budimpešti o sudbini

¹⁴⁷ Arhiv Eventov, Arhiv Ženeva- B-458, Svjedočanstvo Slavka Radeja, str. 15. Crveni križ poslao je pismo o tome Rigneru u Švicarsku. Rigner (član Židovskog svjetskog kongresa) je poslao kopiju pisma Aleksandru Kleinu (prosinac 1944.).

¹⁴⁸ Privatni arhiv Ruth Lipa, Yad Vashem, M.70/214, Pismo Općine predsjedniku Crvenog križa u Zagrebu od 6. studenog 1944. (privatni arhiv).

¹⁴⁹ Arhiv Eventov, Arhiv Ženeva- B-458– pisma između Kleina i Crvenog križa, između studenog 1944. i ožujka 1945.; 9. svibnja 1945. Crveni križ izvještava o zbivanjima u Jugoslaviji i o broju preostalih Židova.

¹⁵⁰ Yad Vashem M70/207 Svjedočanstvo A. Kleina pred Javnim bilježnikom.

¹⁵¹ Vidi dodatak u poglavlju 5., pod-poglavlje g/b.

¹⁵² JIM, Pismo s bankovnom potvrdom od 15. 1. 1943. br. 4855-K-60-1-2/1-3. Pismo Nade Fric od kolovoza 1943.

njihovih rodaka u Hrvatskoj itd.¹⁵³

Hockey, koji je bio Silberseinov poslanik, koristio je Budimpeštu kao prijelaznu stanicu za slanje izvještaja u Švicarsku.¹⁵⁴

Mađarska je do sredine 1943. bila jedna od važnijih odredišta gdje su hrvatski Židovi pobjegli, posebno oni koji su znali mađarski.¹⁵⁵ I *Joint* se, odmah na početku, koristio svojim uredom u Budimpešti za pitanja vezana za Jugoslaviju.¹⁵⁶

Turska, koja je bila neutralna, a u kojoj su bili predstavnici *Sohnuta* i drugih organizacija iz Izraela, koristila se također, kao adresa, za primanje pisama od Općine, osobito kada je riječ o transportu djece.¹⁵⁷ I dopisivanje između Izraela i Hrvatske išlo je preko Turske.

Švicarska, druga neutralna država, u kojoj su bili predstavnici *Jointa*, gdje se nalazio centar Crvenog križa, prihvatila je mnogo izbjeglica iz Jugoslavije i s prostora NDH, uključujući dr. Dragu Rosenberga i Aleksandra Kleina. Ne jednom su iz Švicarske dolazila izravna pisma u zagrebačku općinu, osim stalne pomoći koja je dolazila na različite druge načine. Sama činjenica da je Hockey zajedno sa svojim trgovačkim agentima mogao ulaziti i izlaziti iz NDH, potvrđuje mogućnosti takve veze.

Italija je bila područje s kojim se održavala stalna veza, na početku zbog talijanske okupacije dijela Jugoslavije, gdje je mnogo Židova s područja NDH pobjeglo pa su čak uspjeli prenijeti pisma i vijesti drugim Općinama na području NDH.

¹⁵³ JIM, Pismo od 31. siječnja 1943., br. 4853-K-62-1/1-12 - 731

¹⁵⁴ Yad Vashem M.20/205, Pismo Hockeya Silberseinu.

¹⁵⁵ Yad Vashem M.20/205, Emil Švare s članovima svoje obitelji, Joško Avraham sa ženom, Marika Goldstein s mužem Robertom i još neki jugoslavenski Židovi koji su kasnije dospjeli u transport za Bergen-Belzen, pobjegli su u Mađarsku. Hockey je prenio poruku da je to bio uspješan bijeg i molio je od Švicarske novčanu pomoć za Zagrebačku općinu u svrhu organiziranja bijega za oko 200 osoba u Mađarsku (izvještaj srpanj 1943.).

¹⁵⁶ Privatni arhiv Ruth Lipa, Yad Vashem, Arhiv Eventov, Arhiv Ženeve B-458.; M.70/207.; Pismo Lichtheimu od 16. 6. 1941. i od 5. 8. 1941. u privatnom arhivu.

¹⁵⁷ Opširnije u nastavku knjige.

Djelatnosti Općine za vrijeme postojanja NDH

Vodenje brige o Židovima u Zagrebu

Nakon osnivanja obnovljene Općine i organiziranja njezinih ustanova, Općina je pokušala iznova baviti se onim djelatnostima kojima se bavila prije osnutka NDH.

S obzirom da su područja djelovanja prije bila mnogobrojna, rukovoditelji Općine nastojali su se baviti onim aktivnostima koje su im se činile najvažnijima, osobito na području socijalne skrbi. Pozornost i skrb Općine usmjerena je kako slijedi:

- 1) beskućnici i osobe bez sredstava: a) stanovanje; b) menza; c) financijska pomoć;
- 2) starci;
- 3) djeca i omladina;
- 4) izbjeglice s područja Reicha;
- 5) razno te
- 6) zatvorenici u logorima.

1. Beskućnici i osobe bez sredstava

a.) *Stanovanje*. Odmah nakon dolaska ustaša na vlast u Hrvatskoj bilo je potrebno stvoriti za njihove čelnike i mnogobrojne članove pokreta koji su se vratili iz dijaspore „odgovarajuće“ uvjete stanovanja. Također, s njemačkim osvajanjem došlo je mnogo pripadnika njihove vojske, policije i činovnika, koje je trebalo negdje smjestiti. Osim toga, trebalo je poboljšati uvjete stanovanja pripadnika ustaškog pokreta u NDH. Vremena za gradnju nije bilo, ali bilo je „neprijatelja režima“, vlasnika lijepih kuća i stanova, i moglo ih se deložirati po nalogu. Radilo se uglavnom o Srbima i Židovima te su oni već u prvim danima postojanja države bili izbačeni iz svojih kuća i stanova.

Dana 13. svibnja 1941. zagrebačka policija je objavila službeno u tisku i oglasima zabranu stanovanja Srbima i Židovima na području koje se nala-

zilo sjeverno od centra grada.¹⁵⁸ S obzirom da je te stanove trebalo napustiti u vrlo kratkom roku, većina vlasnika kuća i stanova nije ih moglo prodati niti pronaći drugo mjesto stanovanja. Tako su mnogi stanovi bili napušteni te su njihovi vlasnici, ne jednom, dolazili u Općinu s molbom za pomoć u pronalaženju zamjenskog smještaja.

Drugi oblik gubitka imovine bio je posljedica uhićivanja Židova i njihovo zatvaranje. Uglavnom su to bila noćna uhićivanja, gdje je ljudima dano petnaest minuta da se organiziraju i izađu. Na mjestu pritvora oduzeli su im još i ono malo stvari koje su uspjeli uzeti sa sobom, tu su bili i ključevi od stana. Istu noć, ustaše su se vraćale u te stanove i oplijenile ih, još prije nego su ih sutradan ujutro predali vlastima.¹⁵⁹

Za vrijeme tog razdoblja, kada su postojeći zakoni ostavljali Židove izvan zakonske zaštite, a mnogi drugi zakoni doneseni su s ciljem da se Židovima oduzme imovina i tvrtke, mnogi Židovi postali su ovisni o pomoći, pri čemu je glavni davatelj pomoći bila Općina.

Općina je pomagala tim ljudima, osobito odraslima, samcima, djeci i ženama s djecom, čiji su muževi uhićeni tako da ih je smjestila u stanove koje je imala u vlasništvu ili u stanove koje bi u tu svrhu unajmila. Na početku se Općina koristila stanovima koji su prije rata služili za smještaj učenika i učenica.¹⁶⁰

Stanovanje u tim prostorima bilo je odgovarajuće sredstvima kojima su stanari raspolagali. Ako su imali novce, plaćali su mjesečnu / godišnju najamninu Općini,¹⁶¹ a ako nisu bili u mogućnosti platiti, stanovali su tamo besplatno. Stanovi koje je Općina uzdržavala i za koje je plaćala sve troškove bili su:

¹⁵⁸ Zakoni na lokalnoj razini.

¹⁵⁹ HR-HDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Elza Grin, rukopis, Svjedočanstva Radeja i Kišickog.

¹⁶⁰ „Djeca Ville Emma” – to je mjesto gdje su smješteni dječaci i djevojke izbjeglice do srpnja, vrijeme njihovog bijega. Josef Itaj, *Djeca Ville Esma*, Morasha Vesifriyat Hapoalim, Tel-Aviv, 1983. str. 46-55.

¹⁶¹ JIM, Pisma vodstva Općine stanarima od 15. svibnja 1943, po pitanju povećanja stanarina. Dokumenti br. 4850K-60-1/1-36; 4851K-60-3-1/1-1; 5851K-60-3-1/1-4 .

Dom za učenike u Petrinjskoj 44;

Dom za učenice u Boškovićevoj 3, šest soba, 40 stanara u ožujku 1943.;

u Draškovićevoj 25, šest soba, 19 stanara u ožujku 1943.;

u Ul. Dužice 18, tri sobe, 23 stanara u ožujku 1943.;

u Lovranskoj 15 (12), tri sobe, 11 stanara u ožujku 1943.;

u Rapskoj 27, osam soba, 41 stanar u ožujku 1943.;

u Trenkovoju 9, pet soba, 31 stanar u ožujku 1943.; i

u Savskoj 57.

Uoči posljednje čistke u svibnju 1943. ukupno je u šest stanova i kuća, stanovalo oko 140 osoba.¹⁶² U samim stanovima bila je stalna smjena stanara, ali je veliki broj pojedinaca bio uvijek na teret Općine. Svaki put, kada su u Zagrebu bila uhićenja, ljudi su izbacivani iz stanova, a sva imovina je oplijenjena. To se isto dogodilo stanovima i kućama u vlasništvu Općine, koje je poslije svibnja 1943. zaplijenila država.¹⁶³

b.) Menza. Drugi način pružanja pomoći Židovima koji su ostali bez svoje imovine ili su došli u Zagreb, a nisu imali mogućnost naći odgovarajući smještaj, bilo je davanje makar jednoga toplog obroka dnevno. Menza je postojala kao ustanova za židovske studente, koji su studirali u gradu još prije rata. Odmah nakon ponovnog aktiviranja Općine, otvorena je opet javna kuhinja, pod nadzorom Općine. Kuhinjom je upravljala žena Hrvatica, udana za Židova. Svakog dana ručak je dobivalo između 250 i 300 ljudi, a polovica od njih i večeru. Nakon svibnja 1943. broj obroka smanjio se na 130 do 150 na dan.

Često je obrok dostavljan u kuće osobama koje nisu mogle stići, bilo zbog svojega zdravstvenog stanja, bilo zbog kojega drugog razloga. Nerijetko su ti obroci bili povećani jer je njima trebalo nahraniti više od jedne osobe

¹⁶² JIM, Josef Itaj, *Djeca Ville Esma*, str. 18-46. Pismo gradskoj tvrtki za opskrbu električnom energijom od 25. ožujka 1943. o računu za korištenje struje u tim stanovima. Iz svjedočanstva Ašera Kišickog i iz knjige *Djeca Ville Emma* proizlazi da su dječaci stanovali u domu za dječake u Petrinjskoj ulici, a djevojke u domu za djevojke. Ukupno je bilo tada oko 47 djece.

¹⁶³ HR-HDA-306-ZKRZ, Svjedočanstvo Ašera Kišickog pred Komisijom.

(druga osoba bila je skrivena). Upraviteljica kuhinje strogo je dijelila obroke prema unaprijed utvrđenim narudžbama, budući da je morala pravdati sve svoje troškove i davati izvještaj o broju osoba koje su se hranile u menzi (njezini izvještaji čini se nisu bili namijenjeni samo upravi Općine) pa su u menzu dolazili samo oni ljudi koji su bili zaštićeni – koji su imali razne dozvole.¹⁶⁴ Novac za obroke plaćali su samo oni koji su to mogli, a oni koji nisu, dobivali su obroke besplatno.¹⁶⁵

Menza je zahtijevala veliki angažman vodstva Općine, jer je trebalo kupovati velike količine hrane, a za te količine bilo je potrebno odobrenje nadležnih ili kupovina posredstvom Odjela za gradsko opskrbljivanje. Ne smije se zaboraviti da je to bilo doba rata pa su općenito svi artikli bili ograničene količine. Primjerice, za potrebe kuhanja trebalo je imati velike količine drva za loženje peći. Da bi nabavila drva, Općina se obratila Odjelu za opskrbljivanje grada i navela potrebne količine drva i u koju ih treba svrhu.¹⁶⁶ Obratili su se tom Odjelu i radi dobivanja mjesečne kvote hrane. Dozvolu je prvo trebao dati gradonačelnik, a tek su se onda mogli obratiti odgovarajućem odjelu. U narudžbi za mjesec travanj 1943., koja je obuhvaćala i hranu za starački dom Općine, sadržani su sljedeći artikli bez naznake količine: pšenično brašno, kukuruzna zrna, tjestenina, ulje, riža – koja je bila potrebna za starije i bolesne kao dijetna hrana, fino pšenično brašno, griz, masnoća, krumpir.¹⁶⁷

Osim toga, velike su količine hrane kupljene na crnom tržištu¹⁶⁸ (za menzu i za pakete namijenjene logorima). U svim pismima upućenim u Švicarsku, uprava Općine naglašava poteškoće u nabavci potrebnih količina artikala, a osobito ako se želi tri puta tjedno obroku dodati oko 100 grama mesa.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Privatni arhiv Rut Lipa (svjedočanstvo dano autorici u Tel Avivu 1982.); Yad Vashem M. 70/206; Svjedočanstvo Margite Kišicky.

¹⁶⁵ HR-HDA-306, ZKRZ, Izvještaj Ašera Kišickog upućeno u Švicarsku s molbom za novčanu pomoć, rujan 1948. Svjedočanstvo A. Kišickog i S. Radeja pred Komisijom za utvrđivanje zločina.

¹⁶⁶ JIM, Pismo Gradskom poglavarstvu iz srpnja 1943.

¹⁶⁷ JIM, Pismo Odjelu za snabdijevanju od 22. ožujka 1943. br. 4852-K-60-2-1/1—9/1434/G/43 10/DA

¹⁶⁸ Arhiv Eventov, Arhiv Ženeve B-458, Svjedočanstvo Margite Kišicky; „Naslučena” svjedočanstva u pismima za Švicarsku

¹⁶⁹ Arhiv Yad Vashem, spis br. M-20/105, Izvještaj Hockeya od svibnja 1943. i od studenoga 1943. poslan u Švicarsku).

Prema svjedočanstvu Slavka Radeja, menza je za vrijeme rata pripremila oko 334.000 obroka. Menza je radila čitavo vrijeme sve do sloma Nezavisne Države Hrvatske, a nastavila je raditi i poslije.

c.) Financijska pomoć. Općina je davala dodatnu financijsku pomoć onima kojima je to bilo potrebno. Prema izvještaju A. Kišickog upućena u Švicarsku, iznos je bio neznatan (300 kuna mjesečno po osobi).¹⁷⁰

Općina je nastojala pomoći ljudima i u Sarajevu, gdje je stanje bilo posebno teško. Nisu imali Općinu i kretali su se bos i u dronjcima.¹⁷¹ Općina je novčano pomagala i ljudima koji su se krili u okolici Zagreba, i to preko kurira odnosno predstavnika obitelji kod koje se čovjek krio ili preko kojeg Židova koji je bio u mješovitom braku.¹⁷²

Povremeno je bilo i izvanrednih izdataka, koje je, na zahtjev Švicarske, vodstvo Općine moralo naznačiti u svojim izvještajima. Posebni troškovi bili su za hranu, napitke i lijekove za ljude koji su vlakovima odvedeni u logore po NDH i Njemačkoj. Vlakovi su se zaustavljali na kolodvoru u Zagrebu i tamo, u suradnji s Crvenim križem, a povremeno i s Crkvom, nastojalo se pomoći ljudima kojima nije bilo dopušteno da napuste vagon.¹⁷³

Osim vlakova koji su prolazili kroz Zagreb, u jednom od izvještaja navodi se da je vlak s „prognanim“ Židovima iz Splita prošao preko Sarajeva na putu za Zemun, a onda u logore u Njemačku. Prognanici, njih oko 120, dobili su pomoć od „prijatelja“ u Sarajevu; Općina u Zagrebu požurila se da im pošalje novac za pokriće troškova, jer su i oni, sarajevski Židovi, bili bez sredstava.¹⁷⁴

Nekoliko mjeseci nakon čistke u svibnju 1943. vodstvo Općine navelo je u svojim izvještajima da je u okolici Zagreba nađeno skrovište s oko dvjesto

¹⁷⁰ Arhiv Yad Vashem, spis br. M-20/105, Izvještaj iz studenog 1943.

¹⁷¹ Arhiv Yad Vashem, spis br. M-20/105, Izvještaj iz studenog 1943.

¹⁷² Privatni arhiv Rut Lipa (svjedočanstvo dano autorici u Tel Avivu 1982.); Yad Vashem Usmeno svjedočanstvo Margite Kišickiyi.

¹⁷³ Patee, ibid, str. 313-314.; Yad Vashem M20/105, Izvještaj o vlakovima iz Grčke, u ožujku i travnju 1943.; vidi u poglavlju o Crkvi. Svjedočanstvo Egona Kohna o ženama Loborgrada; izvještaj za Švicarsku iz listopada 1942.

¹⁷⁴ Arhiv Yad Vashem M20/105., Izvještaj Kišickog iz studenog 1943.

Židova, a jedini način da se spase bio je da pobjegnu u Mađarsku. Put je provjeren, ali potreban je bio novac. Općina je tražila iznos od 1.5 milijuna kuna i naglasila je da novac mora stići na vrijeme, jer će se put zatvoriti, a sudbina tih ljudi bit će zapečaćena.¹⁷⁵ Novac je stigao koncem 1943. godine, ali ljudi koji su pobjegli nisu naišli u Mađarskoj na prijem koji su očekivali, pa su se ponovno obratili zagrebačkoj Općini za pomoć.¹⁷⁶

2. Starije osobe. Još prije rata Zagreb se mogao pohvaliti staračkim domom *Lavoslav Schwarz*. Nekoliko dana nakon izbijanja rata u Hrvatskoj, 14. travnja 1941., ustaše su izdale naredbu po kojoj su starci, njih 52, morali napustiti kuću u Maksimirskoj 63 u roku od 24 sata, jer je kuća potrebna njemačkoj vojsci. Ta naredba je izvršena, a starci su smješteni u prazne stanove koji su pripadali Općini, dok za njih nisu pronađene dvije kuće u Stenjevcu, oko 5 km udaljeno od Zagreba. Tamo je bilo 15 soba, a starci su preseljeni skoro sa svom svojom imovinom. U ožujku 1943. tamo je bilo 66 osoba.¹⁷⁷ među njima nekoliko žena i djece. Kuće su bile pod zaštitom Crvenog križa. U ljeto 1944. u zgradu je ušao njemački oficir *Sturmführer Schuckart*, koji je iz kuće odveo upravitelja, tri starca i jednu ženu s dvoje djece. Oni su otpremljeni u koncentracijski logor i nikakvi naponi Općine nisu pomogli, oni su nestali. U rujnu 1944. ponovno su došli *Schuckartovi* ljudi i odveli 13 staraca u dobi između 65 i 80 godina i bacili ih u zatvor. Starci su oslobođeni posredstvom jednog liječnika iz Općine i mita, ali pod uvjetom da se zgrade isprazne u roku od deset dana, u protivnom će svi biti otpremljeni u logor u Njemačku. Općina je uspjela od kardinala Alojzija Stepinca dobiti zgradu koja je pripadala Crkvi u Brezovici, kraj Zagreba. Zgrada je na brzinu uređena i preostali starci su premješteni tamo. Općina je nadogradila još dvije sobe i prostorije za higijenu, kako bi moglo obitavati 58 staraca. Na tom mjestu, pod zaštitom Crkve i uz uzdržavanje od Općine, starci su ostali do kraja rata.¹⁷⁸

Općina se brinula za sve potrebe staraca: hranu, odjeću, drvo za grijanje po zimi i liječničku njegu. Briga o starijima bila je vrlo važna Općini što se vidi

¹⁷⁵ Arhiv Yad Vashem M20/105, Izvještaji od svibnja do prosinca 1943.

¹⁷⁶ Arhiv Yad Vashem, Pismo Kišickog, posredstvom Hockeya, za Švicarsku od 15. srpnja 1943. (spis Jad Vašem).

¹⁷⁷ JIM, Pismo tvrtki za električnu energiju od 25. ožujka 1943. br. 1448. (44852K60-2-1/1-10).

¹⁷⁸ KR-HDA-306-ZKRZ, Svjedočanstva Slavka Radeja, Ašera Kišickog i Elze Grin.

iz njezinih zahtjeva upućenih u Švicarsku da se ne odugovlači sa slanjem financijske pomoći, naglašavajući da su zatvorenicima u logorima paketi hrane potrebni kao zrak za disanje i da ne žele da starci umru od gladi.¹⁷⁹

U svojem pismu Stricu Zilbadu u Švicarsku, A. Kišickiyi među ostalim piše: „... Naša kuća sa 66 stanara preko 4.500 godišnje! treba ostati, kako starci ovdje do kraja života ne bi barem brinuli o hrani. O novoj odjeći nema ni govora“.¹⁸⁰

3. Djeca i omladina. Odmah nakon stupanja na snagu *numerus claususa* u listopadu 1940. Općina se počela pripremati za prihvata srednjoškolaca koji će biti prisiljeni izaći iz općih škola. Osnivanje hrvatske države i zatvaranje zgrade Općine u Palmotićevoj, gdje je bila i osnovna škola, nisu spriječili Općinu da organizira svojim učenicima prostor za učenje.

U zgradi Općine, u Trenkovoju 9, organizirana je četverogodišnja osnovna škola, čiji su nastavnici dobili zaštitne dozvole kao djelatnici Općine. U školskoj godini 1940./41. u osnovnoj školi bilo je 247 učenika i 7 nastavnika. U ratnoj školskoj godini bilo je u njoj 96 učenika, a od nastavnika je ostao samo jedan. Dr. Miroslav Šalom Freiburger je organizirao nastavnike iz redova dobrovoljaca u Općini. Koncem školske godine 1942. u školi su bila samo 42 učenika. Škola se zvala *Dom za dnevni boravak* jer su vlasti zabranile održavanje nastave za Židove.¹⁸¹

Rabin Šalom Freiburger organizirao je i *Dom za dnevni boravak židovskih srednjoškolaca*. To nije bila obična šestogodišnja srednja škola; zbog pomanjkanja učenika i nastavnika, organizirano je šest razreda sa šest nastavnih grupa. Na početku je bilo 96 učenika i nekoliko mladih obrazovanih ljudi iz Općine, koji su se kao dobrovoljci javili da tamo podučavaju. Ravnatelj, rabin Freiburger, podučavao je religiju i hebrejski. Zeev Glück je podučavao povijest i zemljopis sve do svojega bijega 1942. godine. Marika Goldstein podučavala je kemiju, Ivo Davidović je podučavao gimnastiku, pjevanje i crtanje.

Riki Kon je kratko vrijeme podučavao stenografiju i matematiku (on je bio

¹⁷⁹ Arhiv Yad Vashem M20/105, Izvještaji Huga Kona iz svibnja 1943, Kišickog iz prosinca 1943., poslani u Švicarsku.

¹⁸⁰ Arhiv Yad Vashem M20/105; M70/215, Prilog izvještaju Kišickog iz studeng 1943.

¹⁸¹ HR-HDA-306, ZKRZ, Temeljeno na svjedočanstvu Slavka Radeja i Kišickog pred Komisijom za utvrđivanje zločina.

zauzet djelatnostima Općine, sve do bijega u Italiju pa zatim u Švicarsku). Emil Švarc /Schwarz (Šomroni) podučavao je biologiju.¹⁸² Atmosfera u školi bila je izvrsna, a odnosi između učenika i nastavnika bili su srdačni. Broj učenika se stalno smanjivao zbog bijega djece s obitelji, ali i zbog njihova zatvaranja i deportiranja u koncentracijske logore, osobito u kolovozu 1942. Te godine broj učenika se smanjio na 47, a na kraju godine ih je bilo svega 16. Godine 1943. *Dom* je zatvoren zbog pomanjkanja učenika i nastavnika.¹⁸³

Općina je kratko vrijeme održavala i dječji vrtić u kući stare odgojiteljice Mirjam Weiller, kao i jaslice za manju djecu, u kući Dragice Kohn. I te dvije ustanove zatvorene su 1942. godine.¹⁸⁴

4. Izbjegllice s područja Reicha. Izbjegllice s područja Reicha stizale su u Kraljevinu Jugoslaviju do početka 1941. Veliki ih dio nije mogao napustiti državu za daljnji put, pa su ostali u novoosnovanoj NDH. Njih su još za Kraljevine Jugoslavije otpremili u oko petnaest logora, koji su bili pod nadzorom općina i organizacija za pružanje pomoći izbjeglicama, a koje su bile odgovorne za njih jugoslavenskim vlastima. Dio novaca za njihovo uzdržavanje dobiven je iz općinskih predračuna, a drugi dio, koji je postajao sve veći od 1934. pa do rata, došao je od organizacija *Joint* i *Hicem*.¹⁸⁵

Zbog rata, Jugoslavija je podijeljena, a na području Hrvatske ostalo je

182 Arhiv Udruženja Useljenika iz Jugoslavije Temeljeno na svjedočanstvu Zeeva Glucka iz srpnja 1977., učenica Dine Maestro i Rahel Rotem, pred Yakir Even-Tovom .Pokojni Zeev Glück nešto poslije je stigao u Omladinski dom u Bexu, pokraj Montheya u Švicarskoj (tamo je bila grupa Indigove djece) i nastavio je tamo podučavati. Nakon što se uselio u Izrael, postao je s vremenom glavni psiholog za „Alijat hanoar“ u Haifi. Pokojna Marika Goldstein pobjegla je s mužem u Mađarsku u lipnju 1943. Dospjeli su u transport Bergen-Belzen, stigli u Švicarsku, vratili se u Jugoslaviju i uselili u Izrael 1948. godine. Radila je kao glavna kemičarka i predavala na Hebrew University. Riki Kohn, predstavnik Izraelskog ureda u Zagrebu, stigao je u Omladinski dom u Bexu, Švicarska, tamo je podučavao. Nakon useljenja u Izrael radio je mnogo godina u Dagonu. Emil Švarc (Šomroni) bio je i tajnik rabina Freibergera; pobjegao je sa svojom obitelji u srpnju 1943. u Mađarsku. Od tamo je preko Istanbula stigao u Izrael; bio je glavni veterinar Države Izrael.

¹⁸³ HR-HDA-306, ZKRZ Svjedočanstva Dine Maestro, Rahele Rotem i Zeeva Glucka iz 1977.; priče pokojne Marike Goldstein i svjedočanstvo Slavka Radeja pred Komisijom za utvrđivanje zločina.

¹⁸⁴ HR-HDA-306, ZKRZ, Svjedočanstvo Slavka Radeja.

¹⁸⁵ Privatni arhiv R. Lipa, Yad Vashem, Klein, *10 godina rada s izbjeglicama*, izvještaj Općine od 1941.

jedanaest centara za smještaj izbjeglica, osim izbjeglica koji su bili u samom Zagrebu. Centri su bili u Samoboru, Draganićima, Lipiku, Daruvaru, Derventi, Bosanskom Šamcu, Banji Slatini i Krškom.

Novi vlasti nisu dopustile općinama da nastave s transferom novaca za izbjeglice pa se njihova situacija, koja je bila ionako teška zbog ovisnosti o općinama, još pogoršala.

Zagrebačka općina obratila se odmah *Jointu*, preko Aleksandra Kleina, koji je bio njezina veza s *Jointom*, s molbom za hitnu i povećanu pomoć za izbjeglice. On je napisao detaljan izvještaj *Jointu*. Ovo su najvažniji dijelovi:

a) U Zagrebu se nalazilo između 250 i 300 židovskih izbjeglica koji su došli u državu prije rata, a koje Općina nije uspjela smjestiti u prihvatne centre pa su u gradu ostali ilegalno. Preko radija su vlasti tražile da se te osobe prijave na policiju. Onaj tko se prijavio, bio je uhićen (50 – 60 zatvorenika). Drugi su nastavili lutati po Zagrebu i nisu znali što im je činiti. Od 15. travnja vlasti su zabranile transfer hrane i novca za prihvatne centre, koji su djelomice prije rata bili financirani iz Beograda, pa su ljudi bili gladni. Klein je predložio da se i zagrebačke izbjeglice skupi u logore i omogući im daljnje organiziranje pomoći.

b) Problem iseljavanja. Skoro da nije postojala mogućnost iseljenja. Zbog toga je zatražio intervenciju svjetskih organizacija *Jointa* i *Hicema* da organiziraju i financiraju iseljenje u dvije države koje su dolazile u obzir: Palestinu i SAD. Za Palestinu je bio nadležan Ured u Izraelu, uz pomoć *Sochnuta* u Jeruzalemu, međutim certifikati nisu stizali. Zbog toga su trebali intervenciju različitih organizacija i konzulata. Što se tiče SAD-a, poznato je da je broj ulazaka bio ograničen; zato je Klein predložio da se pokuša i s Južnom Amerikom.

c) Transfer iz Zagreba. Geopolitička situacija (za vrijeme sastavljanja izvještaja) još nije bila jasna, i osim izbjeglica, u Zagrebu je bilo siromašnih Židova koji su stigli u grad iz drugih mjesta. Prema njegovom mišljenju, trebalo bi za njih organizirati smještaj za koji bi se Općina brinula, uz odobrenje lokalnih vlasti i financijske pomoći izvana.

d) Aktivnosti Općine. Aleksandar Klein je predložio jednu centralnu organizaciju svih općina u Hrvatskoj, pod vodstvom Zagreba, kao što je to svojevremeno postojalo u Slovačkoj i Mađarskoj. Smatrao je da će na taj način Općina biti najdjelotvornija.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Privatni arhiv R. Lipa, Yad Vashem, Izvještaj Kleina iz Zagreba od 23. travnja 1943.

Iz svega toga može se razumjeti da članovi zagrebačke Općine nisu imali pojma o tome što ih čeka, još uvijek su mislili da se stvari mogu organizirati kao u svakoj pravnoj državi u kojoj se smijenila vlast.

Dana 1. svibnja 1941. A. Klein je poslao brzopjav *Jointu* u Lisabon, sa sljedećim sadržajem: „svi zdravi, u novim granicama nalazi se oko 29.000 Židova i oko 3.000 izbjeglica. Osim njima i mnogim drugim lokalnim Židovima potrebna je pomoć; nadamo se povećanoj pomoći i većem broju certifikata za Palestinu i dozvola za SAD; novac treba doznačiti na banku u Zagrebu za Aleksandra Kleina”.¹⁸⁷

Očekivana pomoć nije stigla i Klein je pisao centrima *Jointa* u Švicarskoj i Lichtheimu, predstavniku *Sohnuta* u Švicarskoj. Tražio je novce za izglednije izbjeglice te za grupu omladine koja se spremala za useljenje u Izrael.

Radi sakupljanja novčanih sredstava dobio je čak dozvolu od ustaških vlasti i GESTAPO-a i 21. lipnja 1941. otputovao je u centar *Jointa* u Budimpeštu, tamo se sastao s Blumom, predstavnikom *Jointa*. Iz Budimpešte je pisao u Švicarsku. Međutim, novci nisu stizali, makar ne do kolovoza 1941. godine.¹⁸⁸ Same izbjeglice, koji su znali bolje od Židova iz Hrvatske što ih čeka, pokušale su pobjeći na područje koje su okupirali Talijani. Tako je dio prebjeglih izbjeglih Židova iz NDH sreo Josef Indig kada je stigao u Ljubljanu. Ogginio Bolaffio, Židov talijanskog podrijetla koji je bio upravitelj prihvatnog centra u Krškou, pobjegao je u Ljubljanu i tamo je imenovan za predstavnika *Delasama* te je pomagao židovskim izbjeglicama.¹⁸⁹ Ustaške vlasti jedan su dio tih izbjeglica uhitili te su ih otpremili u koncentracijske logore zajedno s drugim Židovima.¹⁹⁰

Općine su se i dalje bavile problemom izbjeglica te se u okružnici upućenoj svim Općinama 29. listopada 1941. vidi organiziranost u smislu podjele odgovornosti općina za pomoć izbjegličkim logorima.

¹⁸⁷ Privatni arhiv R. Lipa, Yad Vashem, Kopija telegrama od 1. svibnja 1941.

¹⁸⁸ Arhiv Yad Vashem M70/207, Dopisivanje Kleina s Lichtheimom, *Sochnutovim* čovjekom i Švarcom, *Jointovim* čovjekom od 16. lipnja 1941. do augusta 1941. (nalazi se u njegovoj privatnoj ostavštini); njegov članak *10 godina pomoći izbjeglicama* svjedočanstvo Kleina od 1969.

¹⁸⁹ *Djeca Ville Emma*, str. 125-127./116.; dopisivanje Silberseina s Bolaffiom i Indigom u Ljubljani u vezi s izbjavljanjem njegova brata (izbjeglica iz Poljske) iz Jugoslavije; pisma od 27. kolovoza 1941, 18. rujna 1941., 19. rujna 1941, 11. listopada 1941. (spis u Arhivu Yad Vashem, 20/105).

¹⁹⁰ JIM, Informacija u jednoj općinskoj okružnici o postojanju izbjeglica u logoru Krušica: „Obavijest: o 68 izbjeglica u logoru Banja Slatina – 49 je poslano u logore – jedan je umro.“ (nema datuma, iz arhiva JIM-a u Beogradu).

Zagrebačka općina preuzela je na sebe sljedeće izbjegličke centre:

Derventa, 98 osoba

Lipik, 59 osoba

Daruvar, 6 osoba

Pisarovina, 28 osoba

Draganići, 170 osoba

Zagreb, 200 osoba

Ukupno 569 osoba

Osijek je preuzeo na sebe:

Bosanski Šamac, 34 osobe

Brčko, 147 osoba

Ruma, 86 osoba

Ukupno 267 osoba

Sarajevo je preuzelo na sebe brigu za:

Banju Slatinu, 58 osoba

Čapljina, 147 osoba

Ukupno 205 osoba

Ukupno su Općine trebale pomagati više od 1.040 osoba.¹⁹¹

Za razdoblje poslije 1941. nemam odvojene podatke o izbjeglicama s područja Reicha. Njihova sudbina je čini se bila ista kao i sudbina ostalih Židova u Hrvatskoj; većina ih je, čini se, stradala.

5. Razno. Članovi zagrebačke Općine dobivali su liječničku njegu u Općinskoj ambulanti, koju je vodio dr. Isak Heršković, sve dok ga nisu zatvorili u kolovozu 1942. pa je ambulanta zatvorena, a oprema u njoj zaplijenjena. Ipak, u Zagrebu je bilo mnogo Židova liječnika, dio njih je otpušten jer su bili Židovi i oni su nastavili s liječenjem članova Općine. Dio njih bio je

¹⁹¹ Arhiv Yad Vashem M70/207. Ima razlike u mjestima u izvještajima Aleksandra Kleina u njegovu memorandumu od kraja travnja 1941. i ovog izvještaja od kraja 1941. Neka prijašnja mjesta se ne spominju, a dio je novi. Također su i brojke potpuno različite po mjestima koja se pojavljuju u Kleinovom izvještaju o 10 godina rada s izbjeglicama iz područja Reicha iz 1944. Obično su brojke krajem 1941. manje. I u ovom slučaju nisu obuhvaćena sva imena.

„neophodan” vlastima,¹⁹² a dio je nastavio raditi jer su bili oženjeni s „arijev-kama”. I oni su pomagali u liječenju članova Općine. Crveni križ također je pružao liječničke usluge Židovima u Općini i Židovima u logorima.

Općina je mogla opskrbljivati lijekovima jer je to bio jedan od načina za dobivanje pomoći iz Švicarske.

Vjerske usluge Općini pružali su rabini koji su bili u Zagrebu, a nakon svibnja 1943. nastavio je kantor Grüner. Molitve su organizirane u jednoj od dvorana ureda Općine. Osim toga je Općina kontaktirala nadležne u vezi sa židovskim grobnim parcelama.

Na kraju, može se zaključiti da je Općina nastojala pružati sve moguće usluge Židovima koji su ostali u gradu unatoč svemu i uz postojeće uvjete ustaške države. Kako se broj Židova u državi sve više i više smanjivao, tako je Zagrebačka općina postala tijelo koje se brinulo za sve Židove koji su preostali na području Hrvatske, one koji su se skrivali i one koji su bili u logorima te je nastojala ispunjavati njihove želje, koji put i iznad svojih mogućnosti.

6. Pomoć logorašima. Već prvih dana nakon proglašenja NDH počelo je zatvaranje ljudi i deportiranje u logore. Rasni zakoni doneseni krajem travnja 1941. oduzeli su Židovima građanska prava i ostavili ih bez zakonske zaštite. Dio logora osnovan je samo za kratka razdoblja, kao izravna posljedica odluka o mjesnim progonima. Većina ih je podignuta na brzinu, bez odgovarajućih uvjeta za prihvat velikog broja ljudi. Već sam boravak u logorima za neke od zarobljenika bio je konačan.

Logori za kratkotrajne boravke, gdje su bili zatvarani Židovi, bili su sljedeći:

- 1) Danica, blizu Koprivnice, osnovana 29. travnja 1941., zatvorena krajem lipnja 1941.
- 2) Jadovno, u Lici, osnovano 23. lipnja 1941., a ukinuto u kolovozu 1941. (većina zatvorenika iz prvog logora preseljena je u drugi, koji je bio blizu i tamo su bili likvidirani).

¹⁹² Neophodno potrebni liječnici i njihove obitelji dobili su zaštitu; npr. dr. Pavao Štern (poslije se oženio arijevkom). „Neophodno potrebni“ liječnici spasili su se zahvaljujući povećanom broju potrebnih liječnika za liječenje endemskog sifilisa na području Bosne, a članovi njihovih obitelji bili su pod zaštitom u Zagrebu; npr. kantor Grüner, koji je do kraja rata obavljalo vjerske dužnosti zahvaljujući svome sinu liječniku. Dio liječnika poslan je da liječi bolesnike u logorima i tako su spašeni. Npr., dr. Breyer, koji je poslan u Lobergrad umjesto u Jasenovac.

3) Otok Pag, tamo su krajem lipnja 1941. osnovana dva logora (muški i ženski) radi prihvata prognanih osoba s područja Bosne i Sarajeva. Uvjeti su tamo bili grozni i mnogi su u njima stradali. Ukinuti su početkom 1941. godine.

4) Krušice, blizu Travnika, osnovan u kolovozu 1941., prihvatio je žene s djecom s Paga i druge zatvorenike iz Bosne, uključujući izbjeglice s područja njemačkog Reicha. Ukinut je krajem rujna 1941.

5) Loborgrad, oko 50 km udaljen od Zagreba, osnovan krajem rujna 1941. U njemu su smještene žene i djeca koji su deportirani iz Krušice. Ukinut je u kolovozu 1942. deportacijom žena i djece u Auschwitz.¹⁹³

6) Đakovo, kraj Osijeka, osnovan u prosincu 1941. U njemu su uglavnom smještene žene i djeca iz Srbije i iz logora Stara Gradiška. Mnogi su u njemu umrli od trbušnog tifusa. Zatvoren je u lipnju 1942., kada su sve zatvorenike iz njega otpremili u koncentracijski logor Jasenovac; tamo su nestali.¹⁹⁴

7) Tenja logor, kraj Osijeka, osnovan u ožujku 1942. Sagradili su ga osječki Židovi, oko 4 km udaljeno od grada, s ciljem da se podigne židovsko naselje. Logor nije nikada dovršen. Prvi Židovi su dopremljeni u svibnju 1942. U lipnju su dopremljeni u taj logor svi Židovi iz Osijeka, osim onih koji su bili u mješovitom braku. 15. kolovoza 1942. deportirana je iz logora prva grupa zatvorenika, uključujući i djecu, u nepoznati koncentracijski logor. Dana 18. i 22. kolovoza većina ostalih zatvorenika deportirana je u Jasenovac gdje su stradali. 24. kolovoza 1942. deportirani su posljednji zatvorenici logora, s vodstvom Općine Osijek (bolesnici i starci u Jasenovac, a ostali u Loborgrad, odakle su krajem kolovoza otpremljeni, zajedno sa zatvorenicama u Loborgradu i njihovom djecom u Auschwitz).

Dva koncentracijska logora održala su se četiri godine i u njima su bili zatvoreni komunisti, Židovi, Srbi, Romi i drugi „neprijatelji režima”:

Stara Gradiška – napušteni zatvor, udaljen oko 30 km od sela Jasenovac.

¹⁹³ Arhiv Yad Vashem, Arhiv Ženeve, M20/105 Izgleda da je služio kao zatvorenički logor još nekoliko mjeseci; pismo Hüge Kona u Ženevu od 5. listopada 1942. spominje pomoć zatvorenicima logora.

¹⁹⁴ Nije ostao nikakav zapis o dolasku zatvorenica s djecom u Jasenovac; vjerojatno su ubijene odmah po dolasku, a tijela su bačena u rijeku. Njihovi ostaci također nisu pronađeni. Trag o njima postoji samo u popisima koji su ostali u Općini Zagreb i nekoliko stotina grobova umrlih u epidemiji tifusa.

Osnovan u svibnju 1941. Uglavnom je bio namijenjen ženama i djeci, ali je bilo i muškaraca (majstori, pomoćno osoblje). Za vrijeme epidemije tifusa, koja je izbila u mjestu, dio žena i djece prebačen je u Đakovo gdje su zarazili logor. Postojala je stalna veza između ovog logora i velikog koncentracijskog logora Jasenovac. Logor Stara Gradiška se koristio i kao logor za likvidaciju. Logor se održao do travnja 1945.

Jasenovac – radni logor i središnji logor za likvidaciju u Hrvatskoj. Osnovan u kolovozu 1941. logor se nalazio u dolini, a sastojao se od nekoliko logora jedan do drugoga s velikim brojem zatvorenika. Za vrijeme postojanja kroz njega su prošli deseci tisuća ljudi, uključujući većinu hrvatskih Židova, koji su uglavnom likvidirani. Ukinut je u travnju 1945. godine.¹⁹⁵

*Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore*¹⁹⁶ donesena je tek u studenom 1941., nakon što su već svi logori osnovani, a dio njih već ukinut.

Već u svibnju 1941. s deportacijom njezinih prvih mladih zatvorenika u logor Danica, Općina Zagreb je organizirala slanje pomoći u hrani, odjeći i lijekovima. Na početku je to obavljeno preko traženja dozvole od ustaške policije za posjet zatvorenicima i dostavu paketa. Poslije, kada su uredi Općine preseljeni na novu adresu na Tomislavov trg 4. među ostalim općinskim uredima, u drugoj zgradi, u Trenkovoju 9. osnovana je organizacija „Skrb za logore” na inicijativu ing. Ernesta Tauska.¹⁹⁷ Njemu je pomagala Slavica

Gowelb, a njima su pomagali mnogi, kojima je zadatak bio pakiranje, nabavka hrane i drugih proizvoda, lijekova i odjeće.

Na početku su uz pomoć te organizacije slani paketi članova obitelji, rođaka i prijatelja zatvorenika. Općina je slala pakete samo onima koji nisu imali

¹⁹⁵ HR-HIDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Rukopis Elza Grin; studija o ustaškim i nacističkim zločinima za vrijeme Holokausta. Skraćeni opis logora temelji se na rukopisu Elze Grin (kopija koju mi je dala na čitanje). F. J. Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, str.. 185-187.

¹⁹⁶ R. Patee, *ibid.*, 25. studenoga 1941. br. CDXXIX-21-1-2-1941.

¹⁹⁷ Privatni arhiv R. Lipa, Yad Vashem, Tausekov sin bio je među prvim zarobljenicima i od tada se otac posvetio akciji pružanja pomoći te je nastavio s njom i nakon što je doznao o smrtisina. O sudbini samog Tauseka nema pojedinosti (temeljeno na svjedočanstvu Piliša u Općini Zagreb dano autorici, u kolovozu 1981.).

rođake. Počelo je organizirano skupljanje novčanih priloga, odjeće i drugih potrepština za logore, s time da je glavno odredište bilo područje Jasenovca.¹⁹⁸

Koncem ljeta 1941., kada je osnovan logor u Loborgradu s ciljem da prihvati žene i djecu iz Križevaca, Općina Zagreb je preuzela na sebe brigu oko logora, koji je osnovan u zgradi na starom i zapuštenom imanju renovirala je svojim sredstvima Općina Zagreb i adaptirala za prihvata oko 800 zatvorenika. Logor je uključivao još jedan manji logor u Gornjoj Rijeci. Dana 5. i 6. listopada stiglo je 1.500 žena i djece, od toga 300 Srпкиnja.¹⁹⁹ Stanje u kojem su se žene i djeca nalazili bilo je vrlo loše nakon svih muka koje su prošli, bili su u dronjcima i izgladnjeli.²⁰⁰

Na čelu logora stajao je folksdojčer imenom Heger.²⁰¹ Općina je poslala u logor sve potrepštine, hranu i odjeću. Žene su bile te koje su bile aktivne i održavale logor. Imale su zajedničku kuhinju – kantinu – a Općina im je čak sastavila i dnevni jelovnik, o kojemu je izvijestila u okružnici upućenoj općinama 29. listopada 1941. godine.²⁰² Općina je uputila u logor liječnicu, a pomagalo joj je pet sestara. Troškovi održavanja logora za Općinu iznosili su prema izvještaju iz listopada 1941. 1.300.000 kuna.

Negdje koncem 1941. u logoru je izbila epidemija tifusa te je Općina uputila još dva liječnika. Međutim, epidemija je bila toliko jaka da su odbili primiti žene u bolnice u Zagrebu. U veljači 1942. Općina Zagreb je uspjela dobiti odobrenje vlasti za generalno vođenje brige oko logora. Logor je ureden, popravljeni su prozori i sanitarni uvjeti poboljšani. Nakon relativno kratkog vremena

¹⁹⁸ HR-HDA-306, ZKRZ, Svjedočanstvo A. Kišickog pred Komisijom za utvrđivanje zločina.

¹⁹⁹ JIM, Izvještaj Općine od 29. listopada 1941.- 2507K24-26-1/1-10.

²⁰⁰ Arhiv Udruženja useljenika iz Jugoslavije Svjedočanstvo Egona Kohna.

²⁰¹ JIM, U odnosu na ustaše, folksdojčeri koji su čuvali logore, bili su relativno poštenu prema zatvorenicima, unatoč svjedočanstvima koji su dobiveni poslije rata pred Jugoslavenskim odborom za ispitivanje ratnih zločina, gdje su bili prikazani u crnoj boji. Iz svjedočanstava osoba spašenih iz logora Tenja, Loborgrada i Đakova, dobiva se slika da je njihov odnos prema zatvorenicima bio razuman.

²⁰² JIM, Dnevni jelovnik – doručak: za odrasle – crna kava, za djecu do 4 godine – gris i mlijeko, za djecu do 14 godina – kava s mlijekom. Ručak: kuhano povrće, dva puta tjedno nastojali su dati malo mesa. Večera: kuhani krumpir, jabuke ili luk ili limun ili juha (detalji u okružnici).

uspjeli su zaustaviti epidemiju i poboljšati zdravstveno stanje i moral žena.²⁰³

Ostalo je mnogo dokumenata koji prikazuju obujam pomoći koju je Općina pružala logoru: to je korespondencija Općine s upravom logora i izvještaj o količinama hrane koja je otpremljena kamionima iz Zagreba, upute kako dijeliti hranu zatvorenicima itd. Što se tiče lijekova, Općina je izravno kontaktirala bolnicu, zbog velikih količina koje su bile potrebne. Zatvorenice su dobivale pakete preko Općine od članova svojih obitelji i rodaka iz Sarajeva ili od same Općine, koja se brinula za one koji nisu imali rodbinu pa im je čak dodijelila novčanu pomoć.²⁰⁴ Općina je bila i mjesto izvora informacija za rodbinu i članove sarajevske općine: oni su nastojali dobiti popis imena zatvorenica, jer je, po njihovu mišljenju, broj žena i djece morao biti mnogo veći.²⁰⁵ U svim dokumentima i svjedočanstvima naglašava se da između Srpkinja i Židovki nema diskriminacije u pogledu pružanja pomoći.²⁰⁶ Velike količine hrane koje su se nabavljale za logor Loborgrad prisilile su Općinu da šalje ljude u sela oko Zagreba i logora, jer je za vrijeme rata bilo teško i skupo nabavljati hranu u gradu.²⁰⁷

Dana 29. listopada 1941. zagrebačka općina obavještava druge općine u Hrvatskoj o organiziranju zajedničke akcije pružanja pomoći logorima.²⁰⁸ Na dan 23. prosinca 1941. ponovno se Općina Zagreb obraća svim općinama i moli ih da se pridruže akciji sakupljanja odjeće za zimu za zatvorenike u logorima, jer su troškovi tako visoki da ih nije u stanju snositi sama.

Organizacija zajedničke pomoći svih općina djelovala je vrlo efikasno za sve vrijeme dok su postojale. One su jedna drugoj prenosile informacije u kojima su navodile sve potrebe zatvorenika u različitim logorima. Na primjer, općina u Brodu poslala je okružnicu na tri vodeće općine: Zagreb, Osijek,

²⁰³ HR-HDA-306-ZKRZ Svjedočanstvo A. Kišickog; u svjedočanstvu Radeja nalazi se podatak da su u logoru ukupno umrle 124 osobe, većina od tifusa.

²⁰⁴ HR-HDA-306-ZKRZ, Pisma od 29. 10. 1941., 14. 11. 1941., 17. 7. 1942., 3. 7. 1942.

²⁰⁵ JIM, Okružnica iz Sarajeva br. 873/41., vjerojatno iz mjeseca studeni-prosinac (nema datuma).

²⁰⁶ JIM, Sudbina Srpkinja bila je bolja od sudbine židovskih zatvorenica, jer su nakon nekoliko mjeseci oslobođene i poslone svojim kućama; svjedočanstvo A. Kišickog.

²⁰⁷ JIM, Prema svjedočanstvima Joška Abrahama, Margite Kišicki, Piliša; kupovanjem različitih potrepština u selima bavili su se pokojni Robert Goldstein i pokojni Maks Borovic.

²⁰⁸ Vidi sadržaj pisma u poglavlju *Veze s drugim općinama u NDH*.

Sarajevo, u kojoj moli da se sakupi velika količina rukavica za zatvorenike u Jasenovcu koji se smrzavaju od hladnoće.²⁰⁹

U studenom 1941. stanje sarajevske općine bilo je vrlo teško, jer je većina muškaraca uhićena. Ostalo je tek oko 600 muškaraca. Općina je molila pomoć od drugih općina kako bi se njezinim mnogobrojnim zatvorenicima u različitim logorima pomoglo.²¹⁰

Cijeli je niz pisama u vezi s logorom za žene i djecu u Đakovu u kojem je većina žena bila iz Sarajeva i okolice; na putu za logor prošli su kroz Zagreb. Većina dopisivanja između Osijeka i Sarajeva išla je izravno (Zagreb je čini se samo usmjeravao), ali često je zagrebačka općina zamoljena da posreduje i da pomogne zatvorenicima. Napor koji je Općina morala uložiti u pomoć logorima bio je velik, a teret koji je snosila, vrlo težak, osobito u financijskom pogledu. To je bio problem za sve općine. Teret je postajao sve teži i teži, kako je broj zatvorenika rastao, a broj ljudi koji su ostali u općinama opadao.²¹¹

Većina pomoći usmjeravala se u koncentracijske logore Jasenovac i Stara Gradiška, što je potrajalo za sve vrijeme (četiri godine) postojanja logora. Na početku se Općina Zagreb koristila sredstvima koje je skupila sama i od svih ostalih općina na području NDH.²¹²

Prema izvještaju iz listopada 1941. Općina Zagreb se prvenstveno brinula o priskrbljivanju odjeće za Jasenovac, a Osijek za hranu. Svaki zatvorenik imao je pravo poslati dopisnicu s dvadeset riječi članovima obitelji, prijateljima ili Općini i na njoj navesti što mu nedostaje. S vremenom je ta dopisnica postala znakom života zarobljenika. Na temelju dopisnice zatvorenik je iz Općine dobivao svoj mjesečni paket. Onaj tko nije pisao 3 – 4 mjeseca, smatran je mrtvim.²¹³ Pošiljka s osobnim paketima koje je rodbina ili Općina slala zatvorenicima išla je jedanput tjedno.

²⁰⁹ JIM, Okružnica od 14. studenoga 1941. br. 4085-K21-6-2/3.

²¹⁰ JIM, Okružnica Općine Sarajevo od 13. studenoga 1941. br. 4082/K21-6-1/20.

²¹¹ JIM, Okružnica iz Sarajeva br. 845/41. (bez datuma); Okružnica iz Sarajeva od 13. studenoga 1941.; Okružnica iz Sarajeva br. 173/41 (bez datuma); Osijek Zagrebu 27. listopada 1941.; Zagreb Općinama 23. prosinca 1941. i još.

²¹² JIM-2507 k/24-6-1/10-1, Okružnica Općinama od 29. listopada 1941.

²¹³ Arhiv Yad Vashem M70/206, (u privatnom arhivu Kleina), Svjedočanstvo Ašera Kišickog i Margite Kišickiy.

Sljedeće tablice s podacima o pošiljkama sastavljene su na temelju pisama pronađenih u starom i neoznačenom registratoru u arhivu Židovske općine Zagreb. Ustvari, svako pismo predstavlja samo za sebe dokument o pošiljci, potpisano inicijalima S. G. (pokazalo se je da su to inicijali Slavice Gowelb, koja je deportirana u Auschwitz s većinom preostalih članova Općine u svibnju 1943. i ing. T. E. (to je ing. Ernest Tausk, čiji je sin bio među prvim osobama koje su deportirane u logore. Tauskova sudbina nije poznata.). Na svakoj kopiji pisma postoji i potpis olovkom, koji je, čini se, služio kao potvrda da je pošiljka poslana. Na jednom dijelu pisama pojavljuje se ime Goldstein, koje, kao što je potvrđeno u Izraelu (nakon razgovora s njom), pripada sada već pokojnoj Mariki Goldstein. Nakon što su tri gore navedene osobe nestale, pakete u logore nastavili su slati oni službenici koji su ostali u Općini, među njima su bili Margita Kišicki (prema njezinom svjedočanstvu) i Slavko Radej. To svjedočanstvo potvrđuju i osobni kartoni koji su ostali u Općini, na kojima je zabilježeno svaki put kada je kojoj osobi u logoru poslan paket ili je zabilježeno da od te osobe nema više vijesti i da je vjerojatno umrla. Međutim, s obzirom da je kartona bilo mnogo i da nisu bili sređeni, nije se na temelju njih mogla sastaviti tablica. Ipak, potpunije informacije o slanju paketa pojavljuju se u nastavku poglavlja koje se bavi problemom pomoći logorima izvana.

U nastavku se donose tablice o paketima poslanim u logore; u njima su naznačene velike pošiljke, a zasebno nekoliko malih paketa (osobnih). Pošiljke su sadržavale privatne pakete članova obitelji ili daljnje rodbine i pakete od Općine koji su bili namijenjeni osobama koje su pisale iz logora, a nisu imale nikakvu rodbinu.

Tablica br. 1 Pošiljke za Staru Gradišku

Red. br.	Datum	Opis pošiljke	Privatna	Općinska	Ukupno
1	17. 6. 1942.	4 sanduka 10 vreća			132
2	24. 6. 1942.	6 sanduka 1 vreća			132
3	1. 7. 1942.	9 sanduka 1 vreća			155
4	8. 7. 1942.	9 sanduka 1 paket			219
5	15. 7. 1942.	9 sanduka 3 vreće 1 paket			209
6	22. 7. 1942.	10 sanduka 6 papir. vreća 2 paketa			215
7	5. 8. 1942.	5 sanduka 18 papir. vreća 1 jutena vreća	159	39	187
8	28. 8. 1942.	2 sanduka 5 vreća	46	41	87
9	2. 9. 1942.	3 paketa 3 vreće 1 paket	41	91	132
10	9. 9. 1942.	3 sanduka 5 vreća 2 paketa	49	47	96
11	16. 9. 1942.	5 sanduka 2 paketa	53	71	124
12	22. 9. 1942.	4 sanduka 3 vreće	78	63	141
13	30. 9. 1942.	3 sanduka 12 papir. vreća 1 paket	79	78	157
14	7. 10. 1942.	4 sanduka 2 vreće	52	91	143
15	14. 10. 1942. traži se od svakoga potvrda o primitku	5 sanduka 2 vreće 1 paket	79	51	130

16	21. 10. 1942.	6 sanduka 2 vreće 1 paket	58	65	123
17	28. 10. 1942.	13 vreća 1 paket	66	43	109
18	4. 11. 1942.	1 sanduka 14 vreća 1 paket	78	34	112
19	11. 11. 1942.	17 vreća 2 paketa	73	54	127
20	18. 11. 1942.	6 sanduka 4 vreće	83	75	158
21	25. 11. 1942.	1 sanduk 15 vreća 2 paketa	94	54	148
22	2. 12. 1942.	22 paketa 1 paket	99	67	166
23	9. 12. 1942.	24 vreće	86	68	154
24	17. 12. 1942.	19 vreća	90	57	147
25	23. 12. 1942.	5 sanduka 2 vreće	94	69	163
26	30. 12. 1942.	16 vreća 3 paketa	55	70	125
27	6. 1. 1943.	15 vreća 3 paketa	72	85	157
28	13. 1. 1943.	19 vreća 1 paket	74	88	162
29	20. 1. 1943.	19 vreća 1 paket	73	7	80
30	27. 1. 1943.	22 vreće 5 paketa	96	130	226
31	3. 2. 1943.	23 vreće 1 paket	84	106	190
32	10.0 2. 1943.	22 vreće 1 paket	96	101	197
33	17.0 2. 1943.	18 vreća 1 paket	93	81	174

34	24.0 2. 1943.	24 vreće 2 paket	100	113	213
35	3. 03. 1943.	26 vreća 3 paketa	90	118	208
36	10.0 3. 1943.	20 vreća 2 paketa	64	103	167
37	17. 03. 1943.	7 sanduka	81	121	202
38	24. 03. 1943.	28 vreća	98	142	240
39	31.0 3. 1943.	23 vreće 1 paket	87	115	202
40	7. 04. 1943.	22 vreće	93	108	201
41	14.0 4. 1943.	23 vreće	94	109	203
42	19.0 4. 1943.	5 sanduka 4 vreće 3 paketa	79	172	251
43	29. 04. 1943.	6 sanduka 6 papir. vreća 1 paket	120	117	237

Prema osobnim kartonima članova Općine postoji naznaka kod osoba koje su dobivale pakete do 1944. godine (međutim, nisam bila u mogućnosti pronaći zapise, op. R.L.).

Tablica br. 2 Zapovjedništvo Radnog logora III - Jasenovac

Nepotpuni popisi – ljudi su dobivali pakete na ime i mjesto rada u logoru i prema struci. Dokumenti o slanju koje sam našla odnose se samo na razdoblje od lipnja 1942. do travnja 1943.

Red. br.	Datum	Opis pošiljke	Privatna	Općinska	Ukupno
1	17.0 6. 1942.	4 sanduka 3 vreće			84
2	24.0 6. 1942.	5 sanduka 1 vreća			99

3	1. 07. 1942.	8 sanduka 1 paket			146
4	8.0 7. 1942.	19 sanduka			143
5	15.0 7. 1942.	7 sanduka 3 vreće			170
6	5. 08. 1942.	5 sanduka 29 papir. vreća 1 jutena vreća	162	13	175
7	28.0 8. 1942.	5 sanduka 3 vreće	45	43	88
8	2.0 9. 1942.	3 sanduka 1 paket	61	35	96
9	9. 09. 1942.	5 sanduka 7 vreća	28	63	91
10	16. 09. 1942.	7 sanduka 1 paket	92	53	145
11	22. 09. 1942.	6 sanduka 1 paket	82	40	122
12	30. 09. 1942.	4 sanduka 11 papir. vreća 1 paket	87	59	146
13	7. 10. 1942.	7 sanduka 1 paket	104	43	147
14	14. 10. 1942. Traži se potvrda primitka	2 sanduka 2 vreće	110	44	154
15	21.10.42.	2 sanduka 1 paket 1 vreća	84	42	126
16	28. 10. 1942.	28 vreća 1 sanduka	135	49	184
17	4. 11. 1942.	1 sanduk 27 vreća 1 paket	120	64	184
18	11. 11. 1942.	36 vreća 5 paketa 2 vreće	153	65	218
19	18. 11. 1942.	9 sanduka 1 paket	127	47	174

20	25. 11. 1942.	3 sanduka 17 vreća 1 paket	143	74	217
21	2. 12. 1942.	31 vreća 1 paket	145	54	199
22	9. 12. 1942.	19 vreća 9 paketa	111	63	174
23	16. 12. 1942.	24 vreće sadrži male paketiće s vitaminima / 2 na dan za jačanje + 3000 dopisnica i obećanje o daljnjem slanju	107	66	173
24	23. 12. 1942.	10 sanduka	177	64	241
25	30. 12. 1942.	22 vreće 2 paketa	94	66	160
26	6. 01. 1943.	23 vreće 1 paket	115	60	175
27	13.0 1. 1943.	22 vreće 1 paket	99	58	157
28	20.0 1. 1943.	23 vreća	103	93	196
29	27.0 1. 1943.	27 vreća 2 paketa	132	84	216
30	3.0 2. 1943.	22 vreća	109	61	170
31	10. 02. 1943.	19 vreća 1 paket	114	50	164
32	17. 02. 1943.	22 vreće 1 paket	117	72	189
33	24.0 2. 1943.	25 vreća	112	67	179
34	3.0 3. 1943.	20 vreća 1 paket	97	37	134
35	10.0 3. 1943.	19 vreća 1 paket	79	61	140

36	17. 03. 1943.	4 sanduka 2 vreće	74	73	147
37	24. 3. 1943.	20 vreća 1 paket	99	33	132
38	31.0 3. 1943.	25 vreća	110	59	169
39	7. 04. 1943.	27 vreća 1 paket	112	80	192
40	14.0 4. 1943.	14 vreća 1 paket	107	50	157
41	19.0 4. 1943.	4 sanduka 3 vreće 2 paketa	85	60	145
42	29. 04. 1943.	11 sanduka 1 pap.vreća	129	125	254

Pomoć logorima iz inozemstva

Veza koja je bila s *Jointom* u pogledu izbjeglica iz razdoblja koje je prethodilo ratu, se nastavila. A. Klein je u lipnju 1941. otputovao u Budimpeštu u tamošnje uredе *Jointa*; međutim njegovi zahtjevi su se povećali pa je tražio dodatnu pomoć i za logore, budući da je situacija u Hrvatskoj bila vrlo loša, a pomoć koja je trebala doći preko talijanskog *Delasema* nije stigla.²¹⁴

U siječnju 1942. Općina je zahvalila Silberseinu na pošiljci lijekova i tražila je još, s obzirom da je pomagala logore u Loborgradu s oko 1.600 osoba i Đakovu s oko 2.000 osoba.²¹⁵ Veza sa Švicarskom se nastavila, a veza je bio dr. Drago Rosenberg, koji je pod nazivom „Firma Drago“ primao „Sirovine“.²¹⁶ Nakon bijega D. Rosenberga u rujnu 1942., za pribavljanje pomoći za Općinu i logore nastavio se brinuti predsjednik Općine dr. Hugo Kon, koji je izvještavao o teškom stanju, o činjenici da Općina pomaže tri logora – Loborgrad, Jasenovac i Novu Gradišku; i unatoč činjenici da je dio zarobljenih

²¹⁴ Arhiv Yad Vashem M70/206.; Arhiv Eventov-Arhiv Ženeva B 458; Pismo Kleina Lichtheimu od 27. srpnja 1941.; iz ostavštine Kleina. Pismo od 1. rujna vjerojatno se obraća *Jointu* u Lisabon.

²¹⁵ Arhiv Yad Vashem, Pismo Općine Silberseinu od 2. siječnja 1942. (spis 20/105).

²¹⁶ Arhiv Yad Vashem M20/105 Pisma Hockeya Lichtheima od travnja 1942., 27. srpnja 1942., 31. kolovoza 1942.

muškaraca poslana u Njemačku, potrebe su rasle, zima se približavala i bilo je potrebno odmah kupiti tople pokrivače.²¹⁷

U svim pismima koja su iz tog razdoblja stizala u Švicarsku navodi se da kašnjenje u slanju pomoći ugrožava živote ljudi te da su za zatvorenike logora paketi jedini izvor za njihovo održavanje. Švicarska je sa svoje strane tražila od Zagreba da specificira sadržaje paketa koji se šalju (čini se, radi provjere je li novac doista utrošen u tu svrhu) i cijene. U pismu od svibnja 1943. postoji specifikacija za dva logora koje Općina pomaže – to su Jasenovac s oko 1.800 muškaraca i Nova Gradiška sa oko 3.000 žena.

Pomoć je dana samo onomu tko se javio. Do tada se javilo 800 osoba, ali svakim danom stizala su nova pisma. Svakog mjeseca slao se paket od 4 kg po osobi, koji je sadržavao i 100 grama vitamina. Cijena takva paketa bila je od 400 do 500 kuna. Općina je od komande nadležne za logore dobila dozvolu za slanje paketa za 750 osoba + 50 cigareta mjesečno po osobi. Cigarete su uglavnom korištene za plaćanje čuvarima logora. Cijena kutije bila je od 80 do 100 kuna. Ukupni iznos potreban za pomoć logorima bio je 400.000 kuna za pakete i 300.000 kuna za cigarete.²¹⁸

U svibnju 1943. ured Organizacije za pomoć logorima preselio se u zgradu Općine na Trgu kralja Tomislava 4, nakon što je zgrada u Trenkovoju 9 zaplijenjena. Kišický je nastavio ravnati organiziranjem pomoći logorima a održavao je i vezu s inozemstvom. U lipnju 1943. u Švicarsku je poslana specifikacija mjesečnog paketa s cijenom:²¹⁹

1 kruh	7 kuna	4 kocke koncentrata za juhu "Magi"	10 Kuna
1/2 kg mesa	200 kuna	stolno brašno	besplatno
1/2 kg šljiva	70 kuna	saharin	20 Kuna

²¹⁷ Arhiv Yad Vashem M70/215, Izvještaj Huga Kona za Švicarsku od 5. listopada 1942.

²¹⁸ Arhiv Yad Vashem, "Notiz" od 7. svibnja 1943. (spis M20/106) u vezi s nabavom cigareta. Pismo Huga Kona i Freibergera vlastima radi dobivanja dozvole za kupnju cigareta u većoj količini i narudžba za pošiljku cigareta.

²¹⁹ Privatni arhiv R. Lipa, Yad Vashem, Arhiv Eventov, , Izvještaj Kišického iz lipnja 1943. za Švicarsku.

1/2 kg oraha	70 kuna	1 limun	20 Kuna
1/2 kg graha	30 kuna	1/2 kg mermelade	130 Kuna
1/2 kg kukuruznog brašna	80 kuna	luk i razno	10 Kuna

UKUPNO 675 kuna

Krajem studenog 1943. Kišicki je pisao Stricu Zilbadu da cijena paketa za logore iznosi već 800 kuna. Ukupni proračun za logore bio je od 1.2 do 1.5 milijuna kuna, kada se jednom mjesečno slalo malo mesa. Sir se uopće nije mogao nabaviti. Navodi da je Općina iz primljenih dopisnica doznala za još 100 osoba koje se nalaze u logorima pa informacija dobivena od Crvenog križa nije točna.²²⁰

Prema tom izvještaju, sadržaj paketa krajem 1943. bio je sljedeći:

0.50 kg graha	60 kuna	malo "Magi" koncentrata	10 kuna
0.65 kg namaza od šljiva	90 kuna (cijena je već udvostručena)	malo kekisa	60 kuna
0.35 kg suhih šljiva	60 kuna	saharin	10 kuna
0.50 kg luka	20 kuna	0.50 kg krumpira	20 kuna
1 kg jabuka	100 kuna	0.20 kg salame	170 kuna
malo dvopeka	80 kuna	kutija i troškovi otpreme	35 kuna
malo papira i duhana	100 kuna		

UKUPNO 815 kuna

Napomena: cijene za hranu i poštarinu stalno su se mijenjale. Često se u pakete dodavalo kukuruzno brašno, tjestenina, češnjak, bomboni, vitamini.

²²⁰ Arhiv Eventov, Arhiv Ženeva B-458, Čini se da je Crveni križ pokušao pobrojiti Židove u logorima i poslati izvještaj Općini i *Jointu* (op. R. L.).

pasta za zube, limun itd.²²¹

Stanje u Hrvatskoj veoma se pogoršalo nakon svibnja 1943. Mogućnosti prenošenja novaca i potrepština postale su komplicirane. Novac više nije imao vrijednost, a cijene potrepštinama mijenjale su se vrtoglavom brzinom. Općina je mnoge potrepštine za sebe i za logore morala nabavljati na crno pa je za to koristila Milana Spitzera, koji je imao veze sa svim mogućim tijelima.²²²

Prema svjedočanstvu Slavka Radeja u to je vrijeme bilo oko 2.600 zatvorenih Židova u logorima.

Dana 19. svibnja 1944. u Ženevi je održan sastanak uz prisustvo predstavnika *Jointa*, članova Odbora za pomoć židovskim izbjeglicama iz Jugoslavije i Silberseina te je odlučeno o slanju pomoći logorima u Jugoslaviji. Pomoć se sastojala od sljedećih životnih potrepština: koncentrata povrća, koncentrata povrća i masnoće i sušenog povrća te je iz Švicarske slana preko Crvenog križa na ruke gospodina Kišickog, dok su sardine u ulju, suho voće, bademi i voćni sokovi slani Općini izravno iz Lisabona. Djeci u logorima slao se koncentrat mlijeka, kakao i odjeća.

Na tom sastanku dan je izvještaj o postojanju još oko 1.200 Židova u Jasenovcu i oko 200 u Staroj Gradiški. Dobili su također obećanje dr. Čelnova iz O. S. E. da će poslati lijekove i životne potrepštine u Zagreb.²²³

Otprilike u rujnu 1944. Općina u Zagrebu počela se koristiti lokalnim Crvenim križem za otpremu paketa u logore i to nakon što se 28. rujna 1944. Crveni križ u Zagrebu obratio Općini sljedećim pismom:

„S obzirom da smo preko novina pozvali da se preko nas otpremaju paketi u

²²¹ Arhiv Yad Vashem M20/214, Izvještaj Kišickog od 24. studenog 1943., prema prilogu poslanom Sali Meyer od 31. prosinca 1943.

²²² Arhiv Yad Vashem M20/214, Milan Špicer, polužidov, bio je „sluga svih gospodara”: Općini, ustašama i Nijemcima. Bio je sumnjivi tip, koji je mogao nabaviti skoro sve. Iako je zaradio od tih poslova, nerijetko je riskirao život za Općinu. Službena je verzija, da je u listopadu 1944. obješen zbog jedne svoje akcije – nabavke osobnih iskaznica bjeguncima iz koncentracijskog logora. Temeljno na iskazu Margite Kišickyi, koja je u tom razdoblju radila u Općini. Prema njezinoj tvrdnji, osnovni razlog da je obješen bio je činjenica da je znao previše o ustašama i Nijemcima pa su ga se zato htjeli riješiti.

²²³ Arhiv Yad Vashem M20/214, Izvještaj A. Kleina Sali Meyer; poslan 25. svibnja 1944. (Arhiv Ženeva B-458)

koncentracijske logore, bez troškova otpreme, molimo vas da sve pakete za tu namjenu predate u taj ured“ (misli se na ured Crvenog križa u Zagrebu).²²⁴

U tom razdoblju pošiljke su dolazile u Općinu i posredstvom Crvenog križa iz Švicarske.²²⁵ Općina je trebala tu uslugu osobito zbog zatvaranja svojih ureda sredinom listopada 1944.,²²⁶ kada je sva svoja skladišta stavila na raspolaganje Crvenom križu, kako ne bi bili zaplijenjeni te je poslije nastojala osloboditi ih i vratiti u svoje ruke.²²⁷ Ta zajednička akcija prenošenja paketa Općine u logore posredstvom Crvenog križa nastavila se sve dok su logori postojali.²²⁸

Broj židovskih zarobljenika u tom razdoblju drastično se smanjivao. Prema svjedočanstvu Radeja, u proljeće 1944. u logorima je bilo oko 2.000 Židova, u ljeto oko 1.200 Židova, u jesen oko 900 Židova. U proljeće 1945. ostao je oko 241 Židov, a likvidacijom logora u travnju/svibnju 1945. bilo je samo oko 30 Židova.

Izvještaj o aktivnostima Općine za pomoć logorima, koji je po završetku rata napisao Ašer Kišicki, na najbolji način odražava uvjete i načine u kojima je Općina radila:

„...svaki dan primali smo pakete od obitelji i prijatelja za zatočenike te je Organizacija postala tako poznata da su dolazili i nežidovi, koji su molili pomoć za svoje zatočenike... kada je rat bio pri kraju, u najtežim godinama, nastavili su tražiti puteve za pronalaženje izvora snabdijevanja potrepnostima za pakete. Posljednjih godina, broj privatnih paketa se smanjio a više paketa slala je zatočenicima sama Općina; svakome ko bi se javio i potvrdio primitak paketa, poslan je dodatni paket.“

²²⁴ Arhiv Eventov-Arhiv Ženeve B-458, Pismo br. 5.6961/41 od 28. rujna 1944. u vezi zarobljenika i slanja paketa, potpisano od strane predsjednika Crvenog križa u Zagrebu i njegova tajnika. Primitljeno u Općini 29. rujna 1944.

²²⁵ Arhiv Eventov-Arhiv Ženeve B-458, Pisma Općine Crvenom križu u Zagrebu od 4. rujna 1944. (pismo i potvrda).

²²⁶ Arhiv Eventov-Arhiv Ženeve B-458, Vidi opširnije o temi u Crveni križ i pomoć Židovima.

²²⁷ Arhiv Eventov-Arhiv Ženeve B-458, Pismo Općine Crvenom križu u Zagrebu od 6. studenoga 1944.

²²⁸ Arhiv Eventov-Arhiv Ženeve B-458, Iskaz o nastavku slanja paketa u logore pojavljuje se u pismu od 21. prosinca 1944. Iz svih svjedočanstava, u svakom slučaju nije jasno kako je Općina uspijevala slati pakete u posljednjem razdoblju – je li samo platila Crvenom križu za pakete ili je pakirala pakete i samo ih poslala posredstvom ove organizacije? (Nisam imala uvida u arhiv Crvenog križa i židovske općine iz tog razdoblja, op. R.L.).

Obavijest o zatvorenicima Židovima stizala je i od nežidova koji su oslobođeni. Općina je nastojala slati pakete prema zahtjevima ljudi u logoru i u skladu s ponašanjem nadležnih u logoru i njegovih čuvara. Jednom su tražili da se pošalje samo hrana za kuhanje, a gotova hrana je zaplijenjena. Drugi put, zaplijenjena je hrana za kuhanje a zatočenicima je predana samo gotova hrana.

Općina je na početku slala i posebnu odjeću za zatvorenike. Kada je doznala da su je čuvari zaplijenili, prestali su je slati kao posebnu pošiljku, pa su povremeno dodavali paketima i odjeću s nadom da će ipak nešto dospjeti u ruke zatočenika. Jasno je bilo da nisu svi paketi došli u prave ruke i u mnogim slučajevima su službenici i čuvari logora uzeli to za sebe ili prodavali sadržaj paketa na crnom tržištu.

Ti paketi bili su od najveće važnosti i to se doznalo od onih malobrojnih koji su preživjeli ili su uspjeli pobjeći iz logora. Paketi su često predstavljali jedinu hranu koju su zatvorenici dobivali i da nije bilo tih paketa ne bi preživjeli zarobljeništvo.

„U četiri godine poslano je 50.000 paketa,²²⁹ prosječno 600 paketa tjedno, a ponekad i više; mnogo puta su paketi s potrepštinama poslani svima. Taj izvještaj ne sadrži pomoć i kamione sa opskrbom za Loborgrad.“²³⁰

Osim paketa za NDH, mjesečno se slalo od 40 do 50 paketa u Auschwitz²³¹ (u godinama 1942./1943.).

Financijski izvori Općine i korištenje novčanih sredstava

Sve do izbivanja rata zagrebačka općina smatrala se najbogatijom među općinama Kraljevine Jugoslavije. Njezini članovi plaćali su svoje doprinose Općini, a osim toga su donirali sredstva različitim židovskim organizacijama u različite svrhe.

Općina i druge židovske ustanove imale su mnoge bankovne račune s pozamašnim iznosima.

²²⁹ Arhiv Eventov-Arhiv Ženeve B-458, Prema svjedočanstvu Radeja, poslano je tijekom 4 godine 51.000 paketa u Jasenovac, Staru Gradišku i Lepoglavu.

²³⁰ HR-HDA-306, ZKRZ, Svjedočanstvo A. Kišickog, Zagreb, srpanj 1945., pred Komisijom za utvrđivanje zločina.

²³¹ Arhiv Yad Vashema M70/206, Svjedočanstvo Kišicki – pisma Hockeya.

Iz djelomične dokumentacije sa specifikacijom iznosa novca što su ga Nijemci zaplijenili odmah, prvih dana rata, dobiva se sljedeća financijska slika.

Iz općinske blagajne uzeto je 388.123,50 dinara²³²

U Trgovačkoj banci zaplijenjeno je 372.830,00 dinara²³³

Iz blagajne *Keren Hakajemet* uzeto je 300.000,00 dinara

Od *Hevre Kadiše* zaplijenjeno je 900.000,00 dinara

Od kase *Ezra* zaplijenjeno je 3.000.000,00 dinara²³⁴

U K U P N O 4.910.955,50 dinara

Osim toga, zaplijenjeni su svi ostali računi Općine i od 13 židovskih ustanova, koji su bili u poštanskoj banci,²³⁵ tako da su se blagajne Općine ispraznile već prvih dana i svi pokušaji obraćanja njezinih čelnika odgovarajućim nadležnostima, kao što su Ministarstvo financija – židovski odjel, Ustaška policija – židovski odjel te Opća policija,²³⁶ nisu uspjeli, jer su se novci nalazili u rukama GESTAPO-a. Iz svjedočanstva Aleksa Kleina utvrđeno je da obraćanje Berkovića, šefa Ustaškog redarstva – židovski odjel, ravnatelju pošte radi oslobađanja stotine tisuća dinara vlasništva Općine, nije koristilo.²³⁷ Taj novac nije čak korišten za pokriće dijela otkupnine, jer je to bila akcija ustaških vlasti, a u konačnom obračunu pojavljuje se samo novac koji su oni zaplijenili.²³⁸

Iz navedenog može se razumjeti teška situacija u kojoj se Općina nalazila i koja se morala oslanjati na različite donatore. Njezini čelnici obratili su se odmah *Jointu* u Švicarskoj i Lisabonu, ali nisu dobili odgovor. Ustaške vlasti

²³² HR-HDA-306, ZKRZ, Potvrda koju su gestapovci dali Kleinu povodom zapljene općinske blagajne 11. travnja 1941. (spis br. 517).

²³³ HR-HDA-306-ZKRZ, Kopija pisma Općine od 17. lipnja 1941.

²³⁴ HR-HDA-306-ZKRZ Svjedočanstvo Slavka Radeja - može se smatrati da su iznosi točni, jer postoji podudarnost u visini iznosa koji je uzet iz općinske blagajne i iznosa na potvrdi.

²³⁵ HR-HDA-306-ZKRZ, Kopija pisma Općine sa brojevima računa, bez iznosa, od 17. lipnja 1941.

²³⁶ HR-HDA-306-ZKRZ, U pismu od 17. lipnja 1941. pojavljuje se popis brojeva molbi upućenih nadležnim organima.

²³⁷ Arhiv Yad Vashem M70/207, A. Klein, svjedočanstvo kod javnog bilježnika, obratio se 10. srpnja zajedno s Brakovićem direktoru Poštanske banke u Zagrebu, bez uspjeha.

²³⁸ Vidi poglavlje o otkupnini s 1.000 kg zlata.

pokazale su razumijevanje za probleme Općine i omogućile su A. Kleinu da u lipnju 1941. putuje u Budimpeštu radi sakupljanja novčanih sredstava.²³⁹

Prihodi Općine od njezinih članova

Ustaške vlasti dopustile su Općini da nastavi skupljati članarinu od svojih članova, no Općina je naišla na poteškoće pa je zato objavila 3. srpnja 1941. službeni dokument koji je potpisalo Ministarstvo financija u Zagrebu, a ovjeren je kod Okružnog suda u Zagrebu, a koji joj daje pravo nastaviti s naplatom članarine od istih osoba i firmi koje su joj plaćale u prošlosti.²⁴⁰

Počevši od srpnja 1941. valuta se u NDH promijenila od dinara u kune, ali njezina se vrijednost nije mijenjala. Prema zakonu br.327 od 7.07.1941.jedna kuna = 100 banica.vrijednost 17.921 miligrama zlata.

Naplaćivanje članarine nastavilo se tako dugo dok su ljudi mogli plaćati, iako se njihov broj stalno smanjivao, a broj onih koji su dobivali pomoć od Općine sve više rastao.

Početakom 1943. poslano je niz pisama osobama koje su dužne Općini. U svojim pismima Općina je obrazložila potrebe plaćanja, zbog rasta broja velikih izdataka. Bilo je nekoliko vrsta pisama:

- 1) pisma upućena osobama koje stanuju u stanovima Općine – o porastu stanarine na 2.000 kuna mjesečno.²⁴¹
- 2) pisma donatorima za pokrivanje troškova za socijalnu skrb, s molbom da nastave s kvartalnim plaćanjima.²⁴²
- 3) pisma članovima Općine koji još posjeduju neka sredstva, s opisom izdataka Općine za javnu kuhinju, starački dom i za koncentracijske logore. U pismima se obraća njihovoj savjesti:

²³⁹ Arhiv Yad Vashem M70/207 ; Arhiv Eventov, Arhiv Ženeva B-458, Svjedočanstvo Kleina, njegov put u Budimpeštu 26. lipnja 1941., 26. lipnja 1941. Čini se da je u prvoj fazi dužnost države bila da pomaže Općinu ako ne bude imala novaca. Do tog zaključka došla sam kada sam pročitala pismo Hockeya Silberseinu od 5. listopada 1942.

²⁴⁰ HR-HDA-306-ZKRZ , Dokument Ministarstva financija br. 1934. U.Z.O. P/41 od 4. srpnja, potvrđen od strane Okružnog suda u Zagrebu 21. srpnja.

²⁴¹ JIM; Pisma od 15. siječnja 1943.. br. 461/F/43..BK/NK; 492/H/43...BK/NK

²⁴² JIM, Pismo od 2. travnja 1943. br. 1519/G/43 - KY

„... Sjetite se onih koji pate, koji će jesti ili ostati gladni ...
... da li će zatočenci u logorima dobiti svoje pakete ili ne ...
... u zimi pored toplih peći dužni smo razmisliti o tome ...“

Nakon toga stigao je zahtjev za plaćanje članarine za godinu koja je započela.²⁴³ U odgovoru na jedno od tih pisama dr. ing. Viktor Hahn odgovorio je da ne može puno platiti jer se njegovo ekonomsko stanje pogoršalo. Obvezao se platiti 1.800 kuna za godinu dana u ratama od 150 kuna mjesečno.²⁴⁴

Pošiljke s novčanim sredstvima za pokriće troškova slanja paketa zatvorenicima u logorima stizale su u Općinu iz mnogih mjesta; upisane su na račun Organizacije za pomoć logorima, a Općina je potvrđivala njihov primitak. Općina te iznose nije uključivala u svoj proračun a i u vezi s paketima je navela da je dio njih financiran iz privatnih izvora.²⁴⁵

Do listopada 1942. Općina je dobivala određenu potporu od države.²⁴⁶ Nakon svibnja 1943. članovi Općine su u potpunosti prestali plaćati članarinu Općini – većina je otpremljena u logore, a oni koji su ostali nisu mogli plaćati. Općina se morala ustvari oslanjati samo na financijske izvore iz vani.

Vrste financiranja i pomoć iz inozemstva

Nakon osnutka NDH *Joint* je nastavio pomagati Općinu te je s vremenom postao jedini izvor njezina financiranja. Na početku, državni organi nisu zabranjavali da se novac dobije službenim putem jer su trebali stranu valutu.²⁴⁷ Poslije je transfer novca postao akcija koju je trebalo izvršiti posredstvom agenata na neslužbeni način. Dopisivanje sa Zagrebom pretvorilo se u jednostavno šifriranje, kao transfer novca za „Firmu Drago“ (čitaj dr. Drago Rosenberg, tajnik Općine), a „Firma Drago“ obavještavala je pošiljatelje o

²⁴³ JIM . Pisma od 11. siječnja 1943. br. 167/H/43.DR.F./DK: 123/F/43...DR.F./NK.

²⁴⁴ JIM, Pismo od Hahna od 4. veljače 1943. (br. 4850KI60-1-1/1-33).

²⁴⁵ U rukopisu jednog službenika zapisano je na pismima s novčanim uputnicama: „poslati na račun Organizacije za pomoć logorima“; a u tablici koja prikazuje pošiljke za logore ta se podjela jasno ističe (vidi u poglavlju o pomoći za logore).

²⁴⁶ Arhiv Yad Vashem M20/106, Pismo Hockeya Silberseinu od 5. listopada 1942.

²⁴⁷ Arhiv Yad Vashem M70/207, Do siječnja 1942. vlasti su dopuštale Kleinu i Rosenbergu da putuju u Budimpeštu i organiziraju slanje novaca – svjedočanstvo Kleina.

rastu cijena sirovina i o potrebnim količinama.²⁴⁸

Nakon što je dr. Drago Rosenberg pobjegao, dr. Hugo Kon preuzeo je brigu oko novčanih sredstava potrebnih za pomoć. On je bio u vezi s Hockeyem i zatražio je od Švicarske da prestane inzistirati na direktnim izvještajima o stizanju novca i njegovom korištenju, jer ga je to dovodilo u opasnost, nego ostaviti sve za izvještaje posredstvom Hockeya.

U svojim pismima dr. Kohn traži potporu za razdoblje od 3 do 6 mjeseci, koja će mu omogućiti da kupuje potrepštine unaprijed i da ih negdje pohrani, budući da cijene rastu a zaliha je sve manje. Novac je stigao u Općinu, ali nije stigao na vrijeme, pa se veliki dio dopisivanja iz tog razdoblja bavio temom kašnjenja sredstava, čemu je uzrok bio odugovlačenje u Švicarskoj. Općina u Zagrebu bila je stalno u velikim poteškoćama jer nije mogla prekinuti davanje potpore svojim članovima. Dobiveni kredit se smanjio a dio pristiglog novca trošio se na kamatu.²⁴⁹

Od kraja 1943. dio pomoći počeo je dolaziti uglavnom u lijekovima²⁵⁰ koje su članovi Općine prodavali. Novac više nije imao nikakvu vrijednost pa je uobičajeni način bio trampa – roba za robu.²⁵¹

Godine 1944. članovi Općine, kada spominju pomoć, navode povećanje težine paketa ili njihova broja²⁵² kada se radilo o opskrbi za nekoliko mjeseci. Od rujna 1944. koristili su se uslugama Crvenog križa za transfer robe u Općinu.²⁵³ Glavni dio pomoći bio je čini se u lijekovima, koji su bili potrebni i poglavarima u NDH pa su zato tu bili pasivni.

U svibnju 1944. organizirana je pošiljka novca i životnih potrepština posredstvom Organizacije za pomoć jugoslavenskim izbjeglicama u Švicarskoj, zajedno

²⁴⁸ Arhiv Yad Vashem M70/214, Dopisivanje između Hockeya, Silberseina i Drage Rosenberga od travnja 1942. do rujna 1942.; bijeg dr. Rosenberga.

²⁴⁹ Arhiv Yad Vashem, Pisma u arhivu Yad Vashem od 11. 12. 1943., 4. 5. 1943, izvještaj od lipnja 1943., izvještaj prosinac 1943., pismo od 9. 3. 1944.

²⁵⁰ Arhiv Yad Vashem, Izvještaj studeni 1943.

²⁵¹ Arhiv Yad Vashem, Izvještaj lipanj 1943.

²⁵² Arhiv Yad Vashem, Izvještaj prosinac 1943.; pisma od 22. veljače 1944. i 9. ožujka 1944.

²⁵³ Privatni arhiv R. Lipa, Yad Vashem, Arhiv Eventov-Arhiv Ženeve B-458, Pisma Općine Crvenom križu od 4. rujna 1944.

s *Jointom*. Jedan dio se trebao slati iz Švicarske, a drugi iz Lisabona.²⁵⁴

Primjeri specifikacija troškova Općine

Proračun za svibanj 1943. (odnosi se na prethodne mjesece)

Troškovi:

- paketi za logore 400.000 kuna za 750 zatvorenika
- cigarete 300.000 kuna
- domovi staraca 300.000 kuna – 5 domova (4 u Zagrebu a 1 izvan grada), uključujući bolnicu + hrana od Općine ukupno 1.300 kuna po osobi mjesečno
- javna kuhinja 800.000 kuna: 800 osoba, 18 kuna po obroku
- ljudi koji su se skrivali 250.000 kuna – oko 250 osoba
- pomoć po osobi – 800 – 2.000 kuna

U k u p n o: 2.050.000 kuna

Prihodi:

500.000 kuna – članarine za Općinu

Proračun za srpanj 1943. (nakon pošiljaka iz svibnja 1943.)

Troškovi:

- Dom staraca 150.000 kuna – 70 osoba
- Javna kuhinja 100.000 kuna – 70 obroka dnevno
- Paketi za logore 536.000 kuna – 800 osoba – 670 kuna/paket
- Sakrivene osobe 150.000 kuna – 150 – 200 osoba; pomoć po osobi 600 – 1.500 kuna.
- Uprava i administracija 14.000 kuna

U k u p n o: 950.000 kuna

Prihoda: nema.

Proračun studeni 1943. (zima):

- Dom staraca 250.000 kuna – količina drva za grijanje koštala je 22.000 kuna

²⁵⁴ Arhiv Eventov, Arhiv Ženeve B-458, A. Klein - zaključak sjednice od 19. svibnja 1944.; Sali Mayer Silberseinu od 6. travnja 1944.

-Javna kuhinja 300.000 kuna – 130 obroka dnevno, ručak i večera, 80 kuna po obroku +100 grama mesa – 3 puta tjedno

-Paketi za logore 1.500.000 kuna –2 logora: 1) 750 osoba 2) 250 osoba; cijena paketa: 750 kuna; slano dvaput mjesečno

-Paketi za Auschwitz 90.000 kuna između 40 – 50 paketa, 2.000 kuna po paketu

-Pomoć Židovima u Sarajevu 35.000 kuna nedovoljno

Ukupno: 2.490.000 kuna

Općina je naznačila da je potrebno udvostručiti iznos, jer se cijene u Hrvatskoj ne mijenjaju svakog dana nego svakog sata.

Svi ti proračuni nisu uključivali posebne troškove za koje je Općina posebno tražila sredstva:

U proračunu za svibanj 1943. spomenuli su pomoć za transporte vlakova iz Grčke.

U proračunu za srpanj 1943. tražili su dodatak od 1,5 milijuna kuna za pomoć ljudima koji su se skrivali da pobjegnu u Mađarsku.

U proračunu za prosinac 1943. spomenuta je pomoć pružena transportu vlaka iz Splita te je za tu pomoć vraćen iznos prijateljima u Sarajevu.

Inflacija u Hrvatskoj bila je doista vrlo visoka. Na temelju svih pisama i dokumenata sastavljena je sljedeća tablica tečaja švicarskog franka prema hrvatskoj kuni:

listopad 1941.²⁵⁵ 1 Chf = 35.4 kuna

svibanj 1943.²⁵⁶ 1 Chf = 100 kuna

listopad 1943.²⁵⁷ 1 Chf = 125 kuna

svibanj 1944.²⁵⁸ 1 Chf = 600 kuna

Iznosi pomoći iz Švicarske za Općinu (djelomična slika na temelju pisama)

²⁵⁵ Izvještaj u vezi s otkupninom za 1.000 kg zlata.

²⁵⁶ Arhiv Yad Vashem, Transfer novaca za svibanj iz Švicarske.

²⁵⁷ Arhiv Yad Vashem, Transfer pomoći za listopad iz Švicarske, 4. ožujka 1943.

²⁵⁸ Arhiv Eventov, Arhiv Ženeva B-458, Izvještaj Kleina od 19. 5. 1944. o odluci o davanju pomoći za Hrvatsku

10. 0.7. 1942. 8.400 Chf

29. 09. 1942. 8.400 Chf

8. 06. 1943. 16.800 Chf za svibanj i travanj

20. 07. 1943. 16.800 Chf zahtjev za lipanj i srpanj. Nije jasno kada je novac stigao.

Bio je pokušaj u Švicarskoj da se pomoć smanji zbog smanjenja broja osoba. Hockey je, međutim, objasnio da je unatoč smanjenom broju, cijena narasla.

16. 08. 1943. Molba za povećanje dotacije od 8.400 Chf mjesečno na 10.000 mjesečno.

16. 10. 1943. 16.800 Chf odgovara vrijednosti od 2 milijuna kuna

17. 11. 1943. 1.500 Chf taj iznos osiguran je za jedan mjesec

17. 12. 1943. 1.600 Chf taj iznos odgovara 200.000 kuna. Zagreb postavlja pitanje preko Hockeya – je li to avans?

22. 02. 1944. transfer putem paketa – poslano je 110 paketa s lijekovima

12. 03. 1944. Mjesečna potpora koja odgovara pošiljci od 30 paketa; 1 paket vrijedan 1.000 kuna. Problem je bio taj što su paketi trebali pokrivati dugovanja Općine pa su sredstva jedva bila dostatna do travnja. Općina je zatražila da se paketi šalju do kraja godine.

4. 09. 1944. Općina je posredstvom Crvenog križa iz Ženeve primila 1.200 paketa u 60 sanduka koji su sadržavali životne potrepštine za ljude u logorima.

19. 05. 1944. Odlučeno je da se iz Švicarske pošalje za Općinu između 12 i 15 milijuna kuna. Nije jasno je li novac poslan.

Napomena: To nije potpuna slika pomoći koja je pružena Općini niti slika korištenja novca za pomoć, nego pokušaj da se na temelju postojećih podataka objasni način na koji je Općina mogla opstati cijelo to razdoblje.

Općina kao središnji informativni centar za Židove

U svakom ratu bivaju pogođeni mnogi ljudi, a oni koji to žele izbjeći, nastoje prebjeći s ratnih područja na sigurnija područja. Tako se to događalo i u Jugoslaviji za vrijeme Drugog svjetskog rata. Podjela zemlje i novi režim u Hrvatskoj, bili su jedan od dodatnih razloga da se napusti stalno mjesto

boravka; posebno se to odnosilo na Srbe i Židove.

Židovi su bježali na područja koja je okupirala Italija ili u Mađarsku, kada su shvatili da su tamo sigurniji, a dio njih nastavio je dalje lutati. Dodatni čimbenik promjene mjesta boravka bili su razni izgoni, kao transporti u različite logore ili naredbe o oslobađanju određenih kvartova u gradovima (Zagreb, gradski akt koji je objavljen u svibnju 1941., a koji naređuje „oslobađanje“, čišćenje sjevernih predjela grada od Židova i Srba). Ljude su iz njihovih kuća, prebivališta, izbacivali ustaše koji su poželjeli njihove kuće, imovinu i stanove; i privatna pljačka od strane države i njezinih vlasti bila je vrlo raširena. Što su više ustaše inzistirali na provođenje protužidovskih zakona, to se sve manje i manje ljudi našlo na njihovim stalnim adresama.

Tako se Općina, koja je ostala kao tijelo koje zastupa Židove, pretvorila u adresu kojoj su se obraćali njezini članovi i Židovi koji su stizali na područje njezina djelovanja. Općinska organizacija nastojala je pomoći svim sredstvima koja su joj stajala na raspolaganju – hranom, mjestom stanovanja i drugom vrsti pomoći. Postupno su se Židovi iz mnogih mjesta počeli obraćati Općini s molbom da pronađe rodbinu, da izruče pozdrave i pokažu znakove života.

Za zatvorenike u logorima ta usluga bila je od životne važnosti i oni su se redovito obraćali Općini – pismima iz koncentracijskog logora Jasenovac,²⁵⁹ Stare Gradiške²⁶⁰ i zarobljeničkih logora u Njemačkoj.²⁶¹ Općina je sa svoje strane nastojala ispunjavati želje onih koji su joj pisali, bilo slanjem paketa u logore, s nastojanjem da ispuni posebne želje zatvorenika, bilo da lokalizira osobe kojima treba slati obavijest o „znakovima života“. Katkad je zatvorenik u zarobljeničkom logoru u Njemačkoj molio da se preda obavijest rođaku koji se nalazio u koncentracijskom logoru u Hrvatskoj.²⁶²

Na Općinu su se obraćali ljudi koji su joj slali novac za pokriće troškova

²⁵⁹ JIM, Dokument od 11. ožujka 1944. od Maksima Weissa; od 23. ožujka 1944. od Rudolfa Steina i dr.

²⁶⁰ JIM, Dopisnica od 10. listopada 1944..

²⁶¹ JIM, Pismo od 19. veljače 1942. od dr. Ote Grossa, dopisnica od Jakova Gaona od 7. siječnja 1943., i dr.

²⁶² JIM, Jakov Gaon iz njemačkog zarobljeničkog logora Šmuelu Leviju u koncentracijski logor Stara Gradiška 7. siječnja 1943.

paketa rođacima/prijateljima itd. Općina je bila obavezna izdavati potvrde o primitku novca, paketa i slati izvještaj o tome ima li komu poslati.²⁶³ Židovi koji su bili u internaciji/civilnom zarobljeništvu u Italiji²⁶⁴ su posredstvom II. talijanske armije poslali zahtjev Općini da se obrati Ministarstvu financija Hrvatske s molbom da im isplati mirovine, budući da su u prošlosti bili javni djelatnici.²⁶⁵ U isto vrijeme su se i Talijani direktno obratili hrvatskim vlastima s istom molbom. Nakon dopisivanja i interne konzultacije²⁶⁶ Ministarstvo financija, opći odjel, donijelo je odluku, da se nastoji izbjeći isplata.²⁶⁷

Općine su međusobno (dok su postojale) organizirale informativnu mrežu o zatvorenicima u logorima s ciljem da lokaliziraju svoje članove. Tako se Općina u Sarajevu obratila zagrebačkoj s molbom da ponovno provjeri imena žena u Loborgradu, jer, prema njihovom mišljenju, tamo su se morale nalaziti još neke druge zatvorenice s djecom; ili molba Općine Zagreb da se organizira dopisivanje žena iz Loborgrada s članovima obitelji makar jednom mjesečno.²⁶⁸ Općina u Sarajevu molila je da se pronađu još neki muškarci iz grada koji su odvedeni u Jasenovac, budući da su dobili dopisnice od samo 16 osoba. Općina u Sarajevu molila je dodatnu obavijest, ako postoji, o muškarcima i ženama, čija su imena specificirali.²⁶⁹ Općine su se međusobno organizirale oko slanja dopisnica u logore te su stavile općinama na raspolaganje količinu dopisnica ovisno o njihovoj količini, kako bi djelotvornost kolanja informacija bila što veća.²⁷⁰ Općini su stizala pisma i od različitih osoba koje su se raspitivale o rođacima i prijateljima i molili su Općinu da u njihovo ime pošalje tim ljudima hranu i lijekove. Sama pisma sadržavala

²⁶³ JIM, Dopisnica Albertu Finciju na području Dalmacije od 23. studenoga 1943., i dr.

²⁶⁴ Internacija, zadržavanje ljudi na jednom mjestu, u civilnom logoru ili u okviru ograđenog nastanjenog mjesta.

²⁶⁵ JIM, Dokument br. 4356-K-21-8 1/4.

²⁶⁶ JIM, Pismo II. armije od 5. srpnja 1943. br. 8899; pismo za Zagreb od 20. srpnja 1943.; pismo administrativnom komesaru Hrvatske od 31. srpnja 1943. od talijanskog oficira za vezu br. 2917-1943.

²⁶⁷ JIM, Pismo od 17. srpnja 1943. br. 220835-1-1943.

²⁶⁸ JIM, Sarajevo Zagrebu od 14. studenog 1941. (4084-K-21-6-2/2).

²⁶⁹ JIM, Sarajevo Zagrebu od 13. studenog 1941., br. 898/41; ili okružnica br. 873/41, bez datuma.

²⁷⁰ JIM, Okružnica br. 12 Općine Osijek br. 764/41.

su obavijesti i o drugim Židovima na prostoru NDH i u različitim mjestima. Pošiljatelji pisama, koji su željeli doznati sudbinu svojih rođaka/prijatelja, često su, umjesto svojih, davali adrese prijatelja jer su se i oni skrivali. Ta pisma, u kojima ima obavijesti o pošiljateljima, o zatvorenicima i o drugima bila su mnogobrojna,²⁷¹ a Općina je nastojala odgovoriti svakomu i i ispuniti sve želje koliko god je to bilo moguće.²⁷²

Pisma su stizala i iz inozemstva, sa sličnim molbama, a Općina je ne jednom morala slati povratnu informaciju da tih rođaka nema i da su odvedeni u koncentracijske logore u Jugoslaviju ili u Njemačku.²⁷³

U Općini se vodila kartoteka članova Općine, u kojoj su navedeni podaci: jesu li odvedeni u Auschwitz ili u drugi koncentracijski logor, je li stigla kakva obavijest od njih/o njima; označeno je i koliko puta su im poslani paketi i na kraju je naznačeno ako se doznalo da je određena osoba stradala ili je njezina sudbina nepoznata. Kartoteku su nastojali ažurirati i nakon rata.²⁷⁴

Otkupnina vrijedna 1.000 kg zlata

Početkom svibnja 1941. odlučeno je u uredima ustaškog redarstva i ravnateljstva da se od Židova, osobito onih bogatih, pokupi čitavo njihovo bogatstvo. Zbog toga je oko 10. svibnja 1941. zatvoreno oko trideset najbogatijih Židova. Nakon njihova uhićenja dovedeni su jedan po jedan pred zapovjednika policije dr. Ivu Britvića te im je rečeno da u roku od pola sata moraju zajedno prikupiti iznos u vrijednosti od jednog milijuna dinara i oko 100 kg zlata i da će, ako ne udovolje tom zahtjevu, bit smaknuti.

Naravno da to nije bilo izvedivo pa su se zatvoreni međusobno savjetovali i na kraju odlučili javiti Britviću da stvar nije izvediva, nego da ih prvo treba osloboditi da bi mogli organizirati skupljanje otkupnine prodajom di-

²⁷¹ JIM, Pismo od Tupolja Općini od 3. travnja 1943.; od Stefana Fišera 6. siječnja 1943., pismo od Klisa Majdena od 6. kolovoza 1943.; pisma bez datuma, samo s imenima (br. 9588-K-25-5-1/8) i dr.

²⁷² JIM, Arhiv Eventov, Arhiv Ženeva B-458, Svjedočanstvo Margite Kišicki i svjedočanstva iz samih pisama,

²⁷³ Arhiv Eventov, Arhiv Ženeva B-458, Pismo za Budimpeštu od 31. siječnja 1943.; pismo za Dubrovnik (u talijanskoj okupacionoj zoni) od 30. travnja 1943.; mnoga druga pisma u Arhivu Ženeve.

²⁷⁴ Privatni arhiv R. Lipa, Arhiv Yad Vashem, Moj uvid u uredima zagrebačke općine (op. R. L.) i svjedočanstvo Joška Abrahama.

jela svoje imovine. Za svoje predstavnike odabrali su tvorničara iz Zagreba Julija Kőniga, veletrgovca Teodora Grőnfelda, tvorničara kođe iz Zagreba Gustava Maceljškog i trgovca Dragu Ebenspangera. Oni su trađili da se sastanu s Britvićem, no bilo je jedan sat u noći i nije ga bilo u uredu te su bili uvjereni da im je sudbina zapečaćena.

Sutradan ujutro pozvano je njih četvero kod Britvića i nakon što su se vratili s tog sastanka svi zatvoreni Źidovi morali su na komad papira napisati sve vrijednosti koje posjeduju, uključujući gotovinu i uštedevine u bankama, pod prijetnjom da će se istinitost njihovih navoda provjeravati.

Dan nakon toga, kada su ponovno pozvani kod Britvića, susreli su tamo dvojicu Źidova: urugvajskog konzula u Zagrebu, Adolfa Weissmana i dr. Josipa Brucknera, čiji je zadatak bio da provjere istinitost izjava. Ako bi doznali da se može izvući od ljudi više, preporučili su da se zadržavanje u zatvoru produlji radi dodatnog pritiska (svjedočanstvo D. Akselrada).

U međuvremenu je odlučeno da se za otkupninu zaduđi cijela Općina pa je iznos na početku povećan na protuvrijednost od 500 kg zlata, a na kraju na 1.000 kg zlata (prema odluci Dide Kvaternika i Britvića). Weissmanu su obećali da će Źidove ostaviti na miru i da im se ništa neće dogoditi kad isplate otkupninu. Radi sakupljanja otkupnine, organiziran je u Općini poseban odbor pod nazivom Odbor Źidova po predmetu davanja za potrebe države.

U tom odboru bili su:

Julio Kőnig, tvorničar iz Zagreba, predsjednik

dr. Josip Bruckner, trgovački agent

Marijan i Leo Tobolski, tvorničari iz Zagreba

Armin Schreiner, tvorničar iz Zagreba

Aleksander Hiršl Jelenić, trgovac

Merkler Aladar, direktor osiguravajućeg društva „Feniks“ u Zagrebu

dr. Jehuda Levi, odvjetnik (pridruđio se koncem svibnja kada se oslobodio iz Kerestinca), predsjednik Sefardske općine u Zagrebu.

S njima je bio administrativni tim:

Robert Kornfeld, knjigovoda

Hinko Mann, administrativni službenik

Marko Schlesinger, trgovac iz Zagreba, za pripomoć

Aleksandar Piliš, bankar, službenik za izdavanje potvrda

Teodor Grünfeld, trgovac.

Također je sastavljen tim za davanje pravnih savjeta:

dr. Robert Glückstal, odvjetnik

dr. Milan Brichta, odvjetnik

dr. Laufer, odvjetnik.

Sjedište odbora bilo je na Trgu N. (danas Trg žrtava fašizma, op.ur.) Odbor je cijelo vrijeme radio pod pritiskom vlasti: svako toliko davan im je rok od 48 sati da završe prikupljanje, koje je nekoliko puta produženo, tako da je u roku od dva tjedna prikupljen gotovo cijeli iznos otkupnine pa je ostalo da se realiziraju obećanja dana ljudima. Dodatna sredstva pritiska na Općinu bila su zatvaranje i uhićivanje omladine i njihovo odvođenje iz Zagreba na prisilni rad.

Dragocjeni predmeti svakodnevno su se donosili Britviću u policiju, tamo su stavljeni u zasebne vrećice koje su zapečaćene i pobrojene te pohranjene u veliki sef. Jedan ključ od sefa bio je u rukama Britvića, a drugi u rukama Brucknera. Bruckner je bio taj koji je cijelo vrijeme prenosio „informacije“ od policije s prijetnjom zatvaranja članova odbora ili članova Općine. Svaki put kada je Britvić mislio da neka određena osoba nije predala dovoljnu količinu vrijednih predmeta, a prema informaciji koju je imao, mogla je dati više, pobrinuo se za to da bude zatvorena i tada bi izvukao sve ostalo.

Osim Brucknera i J. König i A. H. Jelenić su morali svakodnevno izvještavati Britvića o tome što su sakupili toga dana i nerijetko su se vraćali očajni. Glückstal je posvjedočio kako je jednom vidio Königa da plače i govori da dalje više ne može.

Ta sabirna akcija je uglavnom završena početkom lipnja 1941. Nakon toga su dolazili pojedinci koji nisu prije toga uspjeli realizirati prodaju imovine koju su posjedovali. Često su to bili bolni prizori, koji su kidali srce, kada su

se ljudi trebali odvojiti od njima najdragocjenijih predmeta ili skinuti sa sebe posljednji nakit (svjedočanstvo o tome dali su Slavko Radej i Egon Polak). Tijekom rada odbora uhićeni su neki njegovi članovi: Merkler Adler, Leo Tobolski i Teodor Grünfeld te su unatoč obećanjima odvedeni u koncentracijske logore. Marijan Tobolski je odmah nakon toga pobjegao. Julio König je nestao koncem kolovoza 1941. te se doznalo da je ilegalno pobjegao u inozemstvo. Umjesto njega imenovan je dr. Laufer, a mjesec dana poslije odveden je u koncentracijski logor, gdje je stradao.²⁷⁵ Nakon njega na čelu Odbora bio je Hinko Mann, koji je imao dobre veze s Britvićem i Kühnelom iz ustaške policije. On je vrlo odlučno znao izvući novac od Židova koji su to mogli dati, a za one koji to nisu mogli, molio je od vlasti da ih puste na miru. Uspio je i osloboditi dio ljudi iz zatvora te je za osobe koje su trebale biti transportirane u logore uspio dobiti dozvole za putovanja na talijansko obalno područje. Dr. Bruckner i dr. Weissman su već u ljetu 1941. dobili izlazne dozvole i otputovali prema moru. Krajem listopada 1941. glavni

²⁷⁵ HR-HDA-306-ZKRZ Otkupnina u vrijednosti 1.000 kg zlata koju je Općina Zagreb dala pojavljuje se u svim pričama vezanim za to razdoblje i za Židove. Odbor koji je osnovan nije se sastojao od vodstva Općine nego je bilo posebno tijelo iako je dobivalo pomoć od Općine u svrhu prikupljanja vrijednosti.

Priču o prikupljanju otkupnine sastavila sam na temelju svjedočanstava triju osoba koje su pozvane poslije rata svjedočiti o tom slučaju pred "Zemaljskom komisijom za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske", koji je imao sjedište u Zagrebu i posebno je bio zainteresiran za slučaj otkupnine, vjerojatno s nakanom da dozna gdje je otkupnina nestala i kolika je uistinu bila razina suradnje Židova s ustaškim vlastima u tom slučaju.

a) David Akselrad (svjedočio je pred Komisijom 22. srpnja 1945.) bio je prije rata broker na zagrebačkoj burzi i među bogatim Židovima koji su uhićeni početkom svibnja 1941.; i on je izvor informacija o onome što se događalo u zatvoru.

b) Aleksandar Piliš (svjedočio je 28. lipnja 1945. pred Komisijom) pozvan je u svibnju 1941. od strane posebnog Odbora koji je imenovan za sakupljanje otkupnine i nakon što mu je Leon Tobolski objasnio smisao te akcije, zamoljen je od strane dr. Brucknera da se pridruži administrativnom timu kao onaj koji će izdati potvrde za dobivene vrijednosti i novac.

c) Dr. Robert Glückstal (svjedočio je pred Komisijom 21. lipnja 1945.) bio je među onim odvjetnicima koji su uhićeni 28. travnja 1941. i odvedeni u Kerestinec. Oslobođen je zajedno s još deset odvjetnika nakon tri tjedna. Kada je zajedno s odvjetnikom Milanom Brichtom došao kod Britvića, zapovjednika policije, da bi dobio dozvolu za otvaranje njihova ureda, doznao je od dr. Weissmana, koji se također našao tamo, da su oslobođeni u svrhu obavljanja posla u Posebnom odboru za otkupninu, a Britvić je to potvrdio. Zbog razvoja događaja, na kraju je Glückstal bio posljednji koji se bavio slučajem otkupnine. (Na moju žalost, u njegovu iskazu nema ništa o njegovu djelovanju nakon toga kao predsjednika Općine; iskaz se odnosi samo na slučaj otkupnine).

posao Odbora bio je završen te je izdano sljedeće pismo:²⁷⁶

„Za Komandu policije u Zagrebu

Potvrda o predaji imovine sakupljene od Židova za potrebe države. Dana 31. listopada 1941. ukupan iznos od 106.533.929,67 kuna. Odgovara protuvrijednosti od 1.065.339 kg zlata.

Naglašavamo da je vrijednost predmeta koji su prikupljeni prema priloženom popisu danas mnogo veća i prema vrijednosti zlata danas, predstavlja iznos od 159.880.850 kuna.”

Prikupljeno zlato bilo je u obliku nakita, zlatnog novca i drugih dragocjenosti, osim toga bilo je i bankovnih štednih knjižica i uštedovina koje su predane policiji, ali i čekova i poštanskih štednih dokumenata, gotovog novca i stranog novca i bankovnih računa koji još nisu realizirani i čekali su od banke realizaciju.

Što se tiče dijamanta, čija je vrijednost uvijek visoka, ali se po intervenciji države mogla smanjiti, Odbor je predložio da ih se zamijeni sa šipkama zlata, čija vrijednost raste, pa će se tako sačuvati vrijednost dijamanta. Među sakupljenim stvarima bilo je predmeta koji su bili preradivani ili rabljeni. Dio je imao antiknu vrijednost pa im je vrijednost bila veća nego vrijednost samoga zlata te ih se moglo otkupiti za novac po njihovoj pravoj većoj vrijednosti, pa je tako država mogla više zarađivati. Prema mišljenju članova Odbora, vrijednost predmeta bila je za 30 % veća od vrijednosti samoga zlata. U tu kategoriju ubrajali su se satovi, kutije za cigarete, narukvice, ogrlice, prstenje itd. Mislili su da ako to prodaju kao lom zlata da će izgubiti na vrijednost. Odbor je bio spreman napraviti plan kako sačuvati vrijednost novca/imovine.

Prema naredbi, članovi Odbora uspjeli su skupiti vrijednost koja odgovara protuvrijednosti od 1.000 kg zlata. Osim toga, pomagali su kod preuzimanja gotovog novca s tekućih računa – polica osiguranja, raznih vrijednosnih papira koji su se nalazili u sefovima itd., a kojih je vadenje ovisilo o dozvoli od nadležnih organa ili ministarstva financija.

²⁷⁶ HR-HDA-306-ZKRZ, Kopija spomenutog pisma nalazi se bez potpisa u uredu Židovske općine Zagreb. Original se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu. U HDA nalaze se mnogi podaci, uključujući kompletnu i detaljnu knjigu o sadržaju otkupnine.

Članovi Odbora naglasili su da rade u korist države, po njihovoj dobroj volji i da su pribavili imovinu za koju vlasti nikada ne bi doznali bez njihove pomoći te bi možda uspjeli prikupiti samo nešto manje od četvrtine vrijednosti. Napomenuli su da svojim radom samo ispunjavaju svoju građansku dužnost prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj te da su i ubuduće spremni raditi i pokazati svoju vjernost državi koju drže za svoju domovinu.²⁷⁷

Ovo pismo napisano je u Zagrebu 31. listopada 1941. (u pet primjeraka).

Izvještaj priložen pismu od 31. listopada 1941. (skraćen na iznose bez specifikacije op. R. L., prema knjizi koja se nalazi u HDA).

1) Gotovina

Utvrđeno je da je prikupljanje započelo 26. svibnja 1941. s iznosom od 15.000.000,00 kuna koji je predan policiji. Ukupno je policija skupila gotovine 38.02.113,52 kuna

2) Pokućstvo 155.370,00 kuna

3) Vrijednosni papiri 92.500,00 kuna

4) Zlato, nakit, zlatnici

- primljeno od osoba u zlatu ili protu vrijednosti prema popisu 32.306.778,45 kuna
- zaplijenjeno od policije, ukupno zlatnici novac i dijamanti 3.199.276,80 kuna
- zaplijenjeno od drugih nadležnosti: zlatnici, vrijedna imovina, zlato, dragocjenosti 348.530,20 kuna

5) Sefovi u kojima su nađeni razni dragocjeni predmeti, zlato i zlatnici 1.415.291,20 kuna

²⁷⁷ HR-HDA-306-ZKRZ Posljednje sudske osude navele su na članove Komisije za utvrđivanje ratnih zločina da posumnjaju da su članovi odbora djelovali u suradnji s vlastima; i u svjedočanstvima Aleksandra Piliša i dr. Glückstala, u odnosu na te presude, obojica su objasnila da je to formulacija koja im je diktirana posredstvom Hinka Manna i da je svaki razuman čovjek mogao shvatiti da u tome nema istine, jer nisu djelovali dobrovoljno, nego im je posao u Odboru nametnut pod stalnom prijetnjom smrti. Obojica tvrde da su predmete namjerno procjenjivali više nego što su stvarno vrijedili i da je vrijednost novca stalno padala. Sljedeća njihova tvrdnja odnosila se na njihovu zabranu policiji da ulazi u kuće i sakuplja sama predmete od vrijednosti jer bi izašla s mnogo većim plijenom. Osim toga, veliki dio imetka koji je korišten za otpremninu, bio je ionako dio imovine koju je zaplijenila policija (kao što će se pojaviti u nastavku u prijepodu priloženog dokumenta pismu (op. R. L.).

6) Imovina u inozemstvu (zaduženje) 48.554.086,65 kuna

Napomena

Osnova za procjenu bila je 100 kuna = 1 gram zlata od 14 karata.

Prema tome: 1 zlatni napoleon 1.075,20 kuna

100 austrijskih zlatnih kruna 5.646,20 kuna

100 zlatnih engleskih sterlinga 1.356,00 kuna

100 zlatnih turskih lira 1.224,00 kuna

100 zlatnih dukata 4-slojna 2.549,60 kuna

100 zlatnih dolara 278,60 kuna

100 zlatnih šilinga 3.850,30 kuna

100 jedinica čistoga zlata 1.852,00 kuna.

Zlatnike koje nisu znali procijeniti, predali su Ministarstvu financija na procjenu.

S dragocjenostima i stranom valutom kupljeni su švicarski franci koji su predani državnoj riznici. Jedan švicarski franak prema vrijednosti zlata = 35,4 kune. Ukupno je kupljeno 278.829,62 švicarskih franaka što je u kunama iznosilo 6.330.568,50 kuna. Također su bankama u inozemstvu predani nalazi da doznače policiji u Zagrebu iznos od 19.729.859,50 kuna.

Krajem listopada 1941. preostali su članovi Odbora za posljednju obradu podataka – sortiranje predmeta i sastavljanje posljednjeg izvještaja, posao koji se produžio do siječnja 1942. Posao se obavljao u uredima policije. Od prvobitnih članova odbora s pomoćnim timovima, ostali su samo: Hinko Mann, Nikola Halasz (koji se u međuvremenu priključio), dr. Milan Brichta, Aleksandar Piliš i dr. Robert Glücksthal. Njima se sa strane židovske Općine pridružio Egon Polak. 19. siječnja 1942. predan je posljednji izvještaj zajedno s dragocjenim predmetima u tzv. akciji „primo-predaje“ koja je obavljena u uredima policije.

Nakon toga su Dido Kvaternik i njegov zamjenik dr. Adolf Uršić tražili da se pregledaju knjigovodstvene knjige Odbora, kako bi se provjerilo jesu li proračuni izvršeni ispravno. Tada su Aleksandar Piliš i Nikola Halasz već bili pobjegli i ostao je, ustvari, samo dr. Glücksthal, jer se Egon Polak morao vratiti svojim poslovima u Općinu. Dr. Brichta je bio u tako teškom duševnom stanju da nije bio sposoban ni za kakav posao, a Hinko Mann je dobio

dozvolu od vlasti da može putovati na more. Do ožujka 1942. Glücksthal je sjedio u praznim uredima Odbora, a tada su stigla dvojica profesionalnih knjigovođa iz Ministarstva financija i kopirali sve knjige, pregledali kompletno knjigovodstvo – posao koji je trajao oko mjesec dana, među ostalim, i zato jer se dr. Glückstal uopće nije razumio u knjigovodstvo. Odbor je utvrdio da su knjige u redu. Sav materijal pohranjen je u sanduk, koji je za pečaćen i prenesen u policiju, gdje je napisan sljedeći dokument:

„Zapisnik sastavljen u uredima Policijske komande grada Zagreba u Đorđićevoj ulici br. 4, u sobi br. 30, III kat, dana 11. travnja 1942.

Prisutni:

- 1) od strane Policijske komande grada Zagreba – 4 osobe;
- 2) od strane Ministarstva financija države – 2 osobe;
- 3) od strane Židovskog odbora za predaju:
 - a) dr. Glückstal Robert odvjetnik
 - b) Sabina Gold – službenica u Židov. odboru za predaju.

Predmet:

Cesije na zahtjeve u inozemstvu prema odluci Ministarstva unutarnjih poslova države br. 8963 od 20. ožujka 1942.

Cesije će se nalaziti kod Policijske komande grada Zagreba u sefu, od kojega će jedan ključ imati dr. Ivo Britvić, a drugi, predstavnik Odbora dr. Robert Glücksthal”.

Tomu je priložen detaljan popis strane valute u visokim vrijednostima plus popis 83 sanduka sa specifikacijom sadržaja prema vrstama: zlato, nakit, satovi, kutije za cigarete, zlatni predmeti, komadi i lom zlata po karatima, brilijanti po vrijednosti i karatima, drago kamenje, nakit s dragim kamenjem itd. Osim toga, specifikacija štednih uloga i ušteta u raznim bankama, čekovi i drugo (ukupno 21 stranica – op. R. L.).

Iz svjedočanstva dr. Roberta Glücksthala utvrđeno je da je Odbor osim toga dobio nalog da kupi skupocjeno pokućstvo za uređenje stana maršala Kvaternika. U tu svrhu je predana i starinska garnitura za jelo (servis), koji je pripadao tvorničaru S. D. Aleksanderu (Samuel David, op. ur.). Odbor je

dobio i naloge za razne kupovine. Kod Slavka Radeja²⁷⁸ pojavljuje se popis akcija koje je Odbor morao obavljati osim sakupljanja nakita, novca, zlata i gotovine koji su ukradeni radi otkupnine u vrijednosti od 1.000 kg zlata.

Pokućstvo za ured Maršalata i za jedaću sobu za reprezentacije

Pokućstvo za njemačkog generala

Pokućstvo za ustaške logore br. 1 i 2

Pokućstvo za Policijsku komandu

Pokućstvo za Ustašku policijsku komandu

Pokućstvo za Ministarstvo vojske.

Dio pokućstva uzet je iz bogatih židovskih kuća, ali je veći dio kupljen gotovim novcem.

Rezervat za Židove²⁷⁹

Tijekom skupljanja otkupnine koju je provodio posebni židovski odbor, Britvić je pozvao jedan dan članove Odbora zajedno s predstavnicima vodstva Općine i obavijestio da ima za njih novi zadatak: organiziranje rezervata za Židove, gdje će imati autonomiju. Tražio je od njih da pripreme program za preseljenje svih Židova s područja NDH u rezervat i da organiziraju tamo život. U tu svrhu dat će im prazna sela u okolici Jasenovca.

Predstavnicima vodstva Općine i članovima Odbora plan se činio logičnim i kao dobar način da spase još tisuće Židova od svoje gorke sudbine u koncentracijskim logorima, jer im je obećano da će Židovi tamo biti slobodni, pod zaštitom policije.

Kühnel, iz Specijalnog odjela za židovska pitanja u Ustaškoj policiji, bio je

²⁷⁸ Arhiv Eventov, HR-HDA-306-ZKRZ, Slavko Radej bio je aktivan u Židovskoj općini u zadnjim godinama rata. Prema Margiti Kišicki, opskrbljivao je Općinu papirom za zamatanje paketa za logore te je radio u Općini sve do useljenja u Izrael krajem 1948. Nakon rata, Radej je dao izvještaj o učinjenom u zagrebačkoj Općini. To nije svjedočanstvo pred Posebnim odborom i nisu mi jasni njegovi izvori informacija; čini se da su podaci uzeti iz knjiga koje se nalaze u Općini ili dokumenata koje je imala. Zbog toga se uglavnom nisam poslužila njegovim podacima u pogledu količine nakita i stvari od vrijednosti koje su uzete za otkupninu.

²⁷⁹ HR-HDA-306, ZKRZ, (mikrofil Z-2945, od stranice 957) Tekst o rezervatu (pojavljuje se termin rezervat) temelji se na svjedočanstvima dr. Glückstala i Aleksandra Piliša predZemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, a pojavljuje se i u svjedočanstvu Egonu Polaka te Aleksa Kleina pred javnim bilježnikom od 25. listopada 1956.

sudionik prijedloga „ideje o rezervatu“, a u svom svjedočanstvu A. Klein govori da mu je već 29. svibnja 1941. Müller, čovjek iz njemačkog GESTA-PO-a, predložio da pokuša planirati grad za Židove. O tom pitanju postojala je suradnja između Kühnela i Müllera, iako je bilo kontradikcije između „priprema za organiziranje grada“ i transporta u Jasenovac u srpnju, uhićivanju Židova po ulicama i smaknuća nekih od njih.

Dana 15. kolovoza navečer u kući Aleksandra Kleina sjedili su dr. Hugo Kon, dr. Drago Rosenberg i dr. Adolfo Mandolfo, svi odvjetnici po zanimanju, i pokušali proučiti „Statut slovačkih Židova“, koji je Müller dao Mandolfu da priredi za židovski grad. (Te noći je A. Klein zatvoren i ostao je u zatvoru do kraja studenog.)

Dana 13. listopada 1941. predstavnici Odbora za otkupninu zajedno s predstavnicima Općine predali su Britviću plan.

Židovi su bili sigurni, ako se plan izvede, da će moći preseliti dio svoje pokretne imovine u rezervat i tamo se održati dok ne prođe nasilje.

Nakon što su ga krajem studenog oslobodili, A. Klein se ponovno sastao s Müllerom u vezi s postupkom osnivanja „Židovskog grada“ i ponovno su razgovarali o organizaciji takvoga grada.

U prosincu je dr. Hugo Kon poslao pismo Anti Paveliću te je ponovno predložio da se židovsko pitanje riješi putem rezervata. Unatoč očekivanju program osnivanja tog rezervata nikada nije realiziran.

Organizacija useljavanja omladine u Izrael

Useljavanje djece izbjeglica – grupa Indig

Večer uoči izbijanja rata u Jugoslaviji, 27. ožujka 1941., iz Zagreba je uspješno otići na putu za Izrael 90 omladinaca, od 120 dječaka izbjeglica, koji su uz pomoć Reche Freier stigli iz Njemačke u Zagreb.

Josef Itaj (Joško Indig), član pokreta *Hašomer Hacair*, bio je čelnik grupe iz Zagreba. On je prebacio 90 omladinaca u Beograd, odakle su nastavili put za *Erec Izrael*, a on se vratio u Zagreb, gdje je stigao na sam dan izbijanja rata između Njemačke i Jugoslavije.

Osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske raskinut je odnos s Palestinom pod britanskim mandatom. U Zagrebu je ostalo oko 30 omladinaca izbjeglica, koji su boravili ilegalno pod zaštitom židovske općine. Riki Kohn, jedan od dužnosnika Općine i direktor izraelskog ureda, članovi općinskog Odbora, članice WIZO-a i drugi Židovi u Zagrebu, nastojali su na ilegalan način pronaći način da se ta grupa omladinaca izvede iz zemlje prije nego padne u ruke ustašama i Nijemcima.

U izbjegličkom logoru Krško nalazila se grupa od 16 djevojaka iz Njemačke i Austrije u dobi od 10 do 17 godina, koja je u Jugoslaviju stigla u siječnju 1941.²⁸⁰ Sredinom travnja djevojke su se pridružile grupi omladinaca koja je bila već u Zagrebu pa ih je Općina smjestila u prazan Dom za učenice.

U svibnju 1941. naređeno je Židovima u Zagrebu da nose žutu krpenu oznaku,²⁸¹ ali ih nisu podijelili tim mladićima i djevojkama, držeći da je bolje da nisu registrirani ni u kakvom službenom popisu.²⁸²

U međuvremenu je otvoren put za bijeg Židova na talijansko područje, uglavnom za Ljubljanu, glavni grad Slovenije.

Joško Indig je otišao u Sloveniju ispitati mogućnost smještaja za grupu djece. Tamo se povezao s *Delasemom*,²⁸³ čiji je tamošnji predstavnik bio Ogginio Bolaffio (bivši direktor logora Krško), a koji je, po preporuci Općine Zagreb, postavljen za predstavnika *Delasema* u Ljubljani. On je ponudio Jošku Indigu svoju pomoć. Isto tako je Joško pokušao uspostaviti vezu s *Jointom* u Švicarskoj, radi dobivanja pomoći oko prebacivanja djece iz Zagreba. Uz pomoć Ogginieva brata Karla Bolaffije dobiven je ljetnikovac „Lesno Brdo“, koji se nalazio u slovenskim brdima.

Početak srpnja Joško Indig se vratio u Zagreb. Tamo je uz pomoć Općine nabavio od ustaškog činovnika dozvolu za izlazak, a Općina mu je dala

²⁸⁰ Arhiv Eventov, Yad Vashem, M70/207, Aleksandar Klein, 10 godina pomoći izbjeglicama iz Reicha u Jugoslaviji, Lausanne 1944.

²⁸¹ Naredba zagrebačkim Židovima o nošenju žutog znaka izdana je već u svibnju – prije državnog zakona.

²⁸² Vidi u knjizi Joško Indig *Djeca Ville Emma*, također i u svjedočanstvu A. Klein, Arhiv Yad Vashem M20/207.

²⁸³ *DELASEM* – organizacija za izbjeglice u Italiji, vezana za *Joint*.

odgovarajući iznos novca, koji bi bio dovoljan za najam ljetnikovca na šest mjeseci.

U subotu 4. srpnja ujutro, grupa je krenula prema Sloveniji, i uspjela je stići do ljetnikovca.²⁸⁴ Koncem srpnja J. Indig se vratio u Zagreb s pomoću svoje putne iskaznice te je izbavio još jednog mladića i djevojku iz grupe izbjeglica, jer je imao još dvije prazne dozvole.²⁸⁵

Ekipi koja se brinula za grupu pridružio se još neznatan broj ljudi iz Zagreba, među njima stari cionistički čelnik Zagreba, dr. Aleksandar Licht (nakon što je oslobođen iz zatvora u Grazu). Grupa se sastojala ukupno od 47 mladića i djevojaka i 11 članova ekipe.²⁸⁶

Općina Zagreb uložila je mnogo truda da izvede tu grupu izvan područja NDH, a za vrijeme boravka tih mladića u Zagrebu, dok su se nalazili pod njezinom zaštitom, Općina se brinula za njih i sve njihove potrebe.

Aleksandar Klein je za vrijeme svog posjeta uredima *Jointa* u Budimpešti iznio problem te je iz Budimpešte poslao pismo u Švicarsku. U odgovoru koji je dobio posredstvom Lichtheima, čovjeka Židovske agencija u Švicarskoj, upućen je na predstavnika *Dalase* u Italiji, Valobera, ali Valobera nije u to vrijeme imao novaca, što je grupu ostavilo na teret Općine Zagreb.²⁸⁷

Ta grupa nastavila je svoj put za Izrael preko Italije i Švicarske, putovanje je trajalo četiri godine, stigli su u Izrael tek krajem rata, u lipnju 1945.

Transport djece – grupa 11

Početak 1942., kada je Židovskoj općini u Zagrebu postalo jasno da Židovima u Hrvatskoj i njihovoj djeci prijete smrtna opasnost te kada je doznala da se mogu dobiti certifikati za Izrael za djecu posredstvom Židovske agencije i općine u Budimpešti, Općina se obratila općini u Budimpešti i

²⁸⁴ Temelji se na sadržaju knjige Joseph Ithai, *Yaldei Villa Emma/ Djeca Ville Emma*, Tel-Aviv 1983., str. 11-48., Te priče podupire svjedočanstvo Rikija Kohna u ženevskom arhivu kao i članak A. Kleina: *10 godina pomoći izbjeglicama iz Reicha u Jugoslaviji*, Lausanne 1944.

²⁸⁵ J. Ithai, *Djeca Ville Emma*, str. 126.

²⁸⁶ J. Ithai, isto, str. 326.

²⁸⁷ Arhiv Eventov, Arhiv Ženeve, B-458, Dopisivanje A. Kleina sa Lichtheimom i *Jointom* između 16. lipnja 1941. i 5. kolovoza 1941.

gosp. Barlasu, predstavniku Židovske agencije u Turskoj, radi pribavljanja dozvola za djecu.

Između Općina Zagreb i Budimpešte vodilo se dugo i zamorno dopisivanje, koje je potrajalo od siječnja 1942. do početka 1943. kada je broj djece za useljenje u Izrael postajao sve manje. Na početku je bilo oko 200 djece, krajem 1942. njihov se broj smanjio na 80, a početkom 1943. nije ostalo niti jedno dijete na području izvan Zagreba.²⁸⁸

Organiziranje alije (useljensja u Izrael) za djecu započelo je još u siječnju 1942. kada su Aleksandar Klein i dr. Drago Rosenberg bili u Budimpešti i tamo se sastali s predstavnicima *Jointa* i predstavnicima tamošnje židovske općine.²⁸⁹

S time se dugo odugovlačilo i ljudi iz Mađarske se, čini se, nisu žurili jer je u to doba tamošnja situacija za Židove bila još dobra i nije im naizgled prijetila nikakva opasnost. Nasuprot tomu, Općina Zagreb koja je osjetila da se steže обруč oko nje, počela se obraćati svim mogućim organizacijama izvan Hrvatske, kako bi nabavila 50 certifikata makar za djecu. Vodstvo zagrebačke židovske općine imalo je veliki problem: dobilo je principijelnu dozvolu vlasti za izlaz djece već 16. travnja 1942., ali za realizaciju izlaska bilo je potrebno nabaviti dokumente – certifikate.²⁹⁰

U lipnju su se obratili izravno Barlasu u Turskoj i pokušali popisu djece dodati imena nekoliko dužnosnika Općine i njihovu djecu kao pratnju.²⁹¹

Početkom kolovoza 1942. u pismu koje je uputio Hockeyu u Zagreb, Silbersein među ostalim piše:

„U pogledu 50 paketa robe, izvoz – Turska – nastojati ću razjasniti unatoč poteškoćama. Tranzit preko Mađarske za sada nije odobren.“

²⁸⁸ Arhiv Yad Vashem M70/214, Svjedočanstva dviju soba iz grupe – Ester Nir i Dina Maestro – u Haifi 13. srpnja 1977.

²⁸⁹ Arhiv Yad Vashem M70/207.; M70/214, O održavanju posjeta iz Kleinova svjedočanstva pred javnim bilježnikom, u pismu Krausa Općini od 26. studenog 1942. kaže se da su se certifikatima počeli baviti Aleksandar Klein i dr. Drago Rosenberg.

²⁹⁰ Arhiv Yad Vashem M70/214, Pismo Općine Zagreb Krausu od 12. siječnja 1943., u kojemu se spominje dozvola Ministarstva unutarnjih poslova.

²⁹¹ Arhiv Yad Vashem, M20/105, Pismo Barlasu od 30. lipnja 1942., spis br. 7720/105.

Čini se da je tu Silbersein mislio na poteškoće oko nabavke dozvole za transfer pedesetero djece u Tursku.²⁹²

Sredinom listopada iz Općine Zagreb poslana su dva pisma Barlasu u Istanbul. U prvom pismu molili su da im se pošalje viza za tridesetčetvero djece u starosnoj dobi od 7 do 16 godina. Žale se da Mađari ne ulažu dovoljno napora da im pomognu, iako su im Crkva (op. R. L.) i nuncij iz Budimpešte obećali već dva mjeseca prije da će im urediti vizu za Budimpeštu. U drugom pismu poslali su detalje o ekipi koja će pratiti djecu.²⁹³ Krajem listopada Općina je poslala još jedno pismo Barlasu i urgirala je njegov odgovor u vezi s transportom i pratnjom.²⁹⁴

Početkom studenog vodstvo Općine obratilo se dr. Kurtzu u Budimpešti po istom predmetu te mu poslalo kopije pisama koja su uputili u Istanbul. Tražili su hitan odgovor. Tvrdili su da se niti *Joint* niti predstavnici iz Izraela ne trude uopće odgovoriti Zagrebu u vezi s transportom pa su urgirali odgovor, jer je problem vrlo hitan i važan te su molili da im se javi telefonski ili telegrafski.²⁹⁵

U odgovoru iz Budimpešte, od A. Krausa, pozivaju se samo na pismo iz Zagreba od 17. studenog 1942. i tvrde da većina pisama iz Zagreba nije stigla u ruke općine u Budimpešti. U svojem pismu Aleks Kraus navodi da će tjedan dana od datuma pisma, 25. studenog 1942. izaći grupa od pedesetero mađarske djece; bilo je zastoja i tek kada djeca stignu u Istanbul, ljudi iz Mađarske dobit će osamdeset dodatnih viza. Za tranzitne vize za prijelaz iz NDH u Mađarsku pobrinut će se odmah nakon odlaska njihova transporta, a to će potrajati oko četrnaest dana do sljedećeg transporta, koji je namijenjen za hrvatsku djecu. Ukupno su Mađari imali vize za 122 djece, od toga pedeset za djecu iz Hrvatske. U tom pismu je opis puta djece do Turske te zahtjev da se djeca opreme zalihama za put za oko četiri dana. Napomenuli su da nemaju popis imena za petnaestero djece iz Hrvatske. Također su naglasili da svakoj

²⁹² Arhiv Yad Vashem, M20/105 Silbersein Hockeyu od 1. kolovoza 1942.

²⁹³ Arhiv Yad Vashem, M207105, Općina Zagreb Barlasu u Istanbul od 14. listopada 1942. (720/105 - 2 pisma).

²⁹⁴ Arhiv Yad Vashem, M20/105, Općina Zagreb Barlasu u Istanbul od 23. listopada 1942. (br. 720/105)

²⁹⁵ Arhiv Yad Vashem M70/214 Općina Zagreb doktorici Kurc od 5. studenog 1942.

grupi od pedesetero djece mogu dodati samo jednog pratitelja.²⁹⁶

Dan nakon toga, poslano je još jedno pismo iz Budimpešte, u kojemu Kraus predlaže da se putovanje djece iz Zagreba odgodi za treći transport, do kada će se prikupiti svi potrebni papiri za transfer te dodatne grupe od petnaestero djece. U tom pismu napominje da se tim problemom počeo baviti još s A. Kleinom i D. Rosenbergom.²⁹⁷

Posljednja dva pisma pokazuju da Mađari nisu uopće shvatili tešku situaciju hrvatskih Židova. Klein i Rosenberg, koji su bili u Mađarskoj u siječnju 1942., uspjeli su pobjeći prema Italiji, a većina djece iz logora za žene i djecu Đakovo i Lobargrad, stradala su. Mađari koji su bili na sigurnom preporučili su da se transport djece iz Hrvatske odgodi za treći transport.

Početkom siječnja 1943. dr. Hugo Kon i dr. Miroslav Š. Freiburger ponovno su pisali svim nadležnima u Budimpešti i u tim dvama pismima koja su poslana istoga dana, opisuju njihovu tešku situaciju koja je nastala kao rezultat izostanka bilo kakva odgovora na njihovo pisanje, čak niti na urgiranje telefonom pa budući da na svoja pitanja nisu dobili odgovore, ne mogu planirati svoje aktivnosti. Iako su objasnili Mađarima da u svojim rukama imaju principijelnu dozvolu od Ministarstva unutarnjih poslova NDH za izlaz djece već od travnja 1942., nema nikakvog napretka te tražene dokumente nisu primili. Naglasili su da je njihova odgovornost (njihova istaknuto) prevelika, a da bi mogli nastaviti s čekanjem.²⁹⁸

Krajem siječnja 1943. činilo se da se odjednom našlo rješenje uz pomoć inž. Komolija iz Budimpešte. Ljudi iz Općine zahvalili su mu na njegovu posredovanju oko transporta djece pa iako im je bilo jasno da postoji mogućnost transfera za manji broj djece od obećanog, učinit će to.

Dr. Kon i dr. Freiburger opisali su u pismu, u očajničkom tonu, tešku situaciju djece, koja nisu imala što uzeti sa sobom na put, a njihovo stanje nije bilo

²⁹⁶ Arhiv Yad Vashem M70/214 Kraus Općini Zagreb 25. studenog 1942.; pristiglo u Općinu 21. siječnja 1943.

²⁹⁷ Arhiv Yad Vashem M70/214, Pismo Krausa Zagrebu od 26. studenog 1942.; pristiglo u Zagreb tek 21. siječnja 1943.

²⁹⁸ Arhiv Yad Vashem M70/214, Pisma Krausu i pismo doktorici Kurc od 12. siječnja 1943. Dr. Erzebet Kurc bila je tajnica g. Bluma, *Jointova* čovjeka u Budimpešti.

ni slično stanju djece u grupi za useljenje u *Erec Izrael*, kojoj je svojedobno Općina u Zagrebu pomagala. Molili su pomoć od braće za one nemoćne među njima i napomenuli da i materijalna pomoć koju su tražili u prosincu 1942. nije stigla. Zbog toga, nije im ostalo ništa drugo, nego zatražiti pomoć, iako im je to vrlo teško.²⁹⁹

Dana 7. veljače 1943. ujutro, iz Zagreba je krenulo samo jedanaestero djece u dobi od 12 do 15 godina. Dvoje djece, koje se trebalo pridružiti, nije stiglo.³⁰⁰ Djecu su do željezničke stanice pratili dr. Paul Stern i njegova žena katolkinja; do mađarske granice pratila ih je sestra iz Crvenog križa, koju je angažirala Općina. Na prvoj stanici na Mađarskoj strani vagon s djecom je zaustavljen, a pratnja je nestala i dok je došao predstavnik Općine iz Mađarske, djeca su bila tako preplašena da su na početku sumnjala i odbijala suradnju s njim, dok ih nije uvjerio da ga je poslao Kraus iz Budimpešte. Djeca, koja nisu bila pobožna, članovi *Hašomer Hacaira*, koji su bili smješteni kod pobožnih Židova, naišla su na prilično hladan prijam kod svojih domaćina i tvrdila su da su čak bila gladna kruha. U Budimpešti su im se pridružila mađarska djeca pa je grupa ukupno brojila 72 djece. Za njih je bio odgovoran Kraus, koji se pridružio putu. Na sljedećoj njihovoj stanici, Bukureštu, dočekani su srdačno, a posebno topli doček imali su od članova *Hašomer Hacarira*, koji su još uvijek bili aktivni u glavnom gradu Rumunjske. Zatim su nastavili vlakom preko Sofije za Istanbul. Tamo je jedanaestero djece primila Marija Bauer, rodom iz Vinkovaca, koja je već dugo godina boravila u Turskoj.³⁰¹ Put su nastavili vlakom preko Sirije i Libanona te nakon tri tjedna napornog putovanja (među ostalim, morali su pješice preko smrznutog Du-

²⁹⁹ JIM, br. 721/K/43. Pismo inženjeru Komoliju u Budimpeštu od 27. siječnja 1943.

³⁰⁰ Arhiv Yad Vashem M70/214. Imena djece: Vera Alt (Dina Maestro); Dita Gross (Ejnav); Ester Dojč (Nir); Alegra - Ajša (Cipora); Rozika Atias (Rahel Rotem); Feri Donrekaj (Cvi Raam); Šimon Weiss (Cahor); Dan Levi (emigrirao iz Izraela); pokojni Jakica Maestro; pokojni Ruben Freiberg (Jaron), rabinov sin – poginuo u Sinajskom ratu; Zdenka Štern (Naomi Cfo-ni). Imena u zagradama su sadašnja njihova imena.

³⁰¹ Unuk Marije Bauer, Fedor Frank, bio je među djecom koju je Kraus odbio uvrstiti u grupu tvrdeći da se njegovo ime ne pojavljuje u spisku. Tako se dogodilo, da je taj isti unuk, koji je utjecao na tako marljivo djelovanje gđe Bauer, odveden u koncentracijski logor u svibnju 1943. s vodstvom Općine i drugim njezinim članovima. Iz usmenog svjedočanstva nekih od jedanaestero djece, utvrđeno je, da je na ime unuka uvršteno neko mađarsko dijete. Ta prevara otkrivena je tek u Istanbulu, kada je gđa Bauer došla dočekati svog unuka.

navu), stigli su u centar za useljenike u *Bat Galim* u Haifi. Tamo je jugoslavensku grupu čekala Ester Barak iz Ša`ar Ha`amakima i Etelka Eventov iz Haife. Nakon sređivanja prvih useljeničkih formalnosti prebačeni su u kibuc Ša`ar Ha`amakim.³⁰²

Preko Istanbula je poslan telegram dr. Freibegeru da su djeca dobro stigla u *Erec Izrael*.

Prijevod odgovora dr. Freiberga pojavljuje se u knjizi Menahema Badera *Šlihujot Acuvot /Žalosne misije*:

„Zahvaljujem na pozdravima od moje djece. Svi se ovdje veselimo da su stigli čitavi i zdravi. I ostalima je potreban oporavak, tako i njihovim roditeljima i meni, ukupno nekoliko stotina. Bolest „loš susjed“ sve nas uništava kao tuberkuloza i svima nam je potreban oporavak na nešto južnijem podneblju. Ali što da učinimo – nismo u stanju platiti troškove puta, pa ukoliko nam možete pomoći, ne bismo vam to nikada zaboravili. Pitate za 15 tisuća koji su nekada bili s nama – pa vladao je veliki problem; nedostatak stanova, pa su ih zato smjestili u poznatom gradu grobova“.³⁰³

Ljudi iz Općine Zagreb, koji su u jednom od pisama tražili da im se sačuvaju neiskorišteni certifikati, djelovali su na temelju pretpostavke da im je udovoljeno i to se može shvatiti iz pisma koje je poslano u travnju 1943. dr. Hinku Gottliebu da im se pošalje popis djece koji su za useljenje.³⁰⁴

U svibnju 1943. većina preostalih članova Općine Zagreb zajedno sa svojim vodstvom, oko 1.700 osoba, poslano je u Auschwitz, gdje su se pridružili stanovnicima „grada grobova“.

³⁰² Arhiv Eventov, Na temelju svjedočanstava Dine Maestro i Ester Nir, data u Haifi 13. srpnja 1977. i iz dodatnog razgovora s gospodom Dinom Maestrom u siječnju 1984. doznala sam da se grupa jugoslavenske djece osjećala vrlo loše u društvu velike mađarske grupe, jer Kraus cijelim putem nije na njih obraćao pažnju. Prema broju djece u grupi, jasno je, da su Židovi u Mađarskoj uzeli certifikate namijenjene djeci iz Hrvatske za sebe i nije im smetalo da su mađarska djeca putovala s imenima jugoslavenske djece.

³⁰³ Menachem Bader, *Sad Missions (Žalosne misije)*, Izrael, str. 58.

³⁰⁴ Arhiv Eventov- Arhiv Ženeve B-458, Pismo dr. Freibergera i dr. Huga Kohna Hinku Gottliebu, travanj 1943.

Stanje općine nakon završetka rata

Proces završetka rata u Hrvatskoj bio je dugotrajan. Nezavisna Država Hrvatska, za čitavo vrijeme svojeg postojanja, bila je umiješana u unutrašnje borbe. Protivnici režima u njoj borili su se uglavnom protiv stranih vladara, Nijemaca i Talijana, pa s time i protiv njihovih lokalnih suradnika. Osim toga bilo je mnogo krvavih borbi između Hrvata i Srba, a posebno između četnika (srpski nacionalisti), komunista i ustaša. Zbog toga su u to vrijeme poubijane tisuće ljudi u Hrvatskoj, a motivacija je bila međusobna mržnja koja nije razlikovala čovjeka od čovjeka. Židovi i Romi bili su jedni od žrtava tog režima mržnje i nasilja.

Tijekom rata mnogi Židovi priključili su se komunističkim partizanskim snagama, bilo zbog svoje ideologije, bilo zbog činjenice da su se borili protiv zajedničkog neprijatelja – ustaša i Nijemaca. Partizanskim snagama priključili su se i Židovi koji su bili izbjeglice u Italiji i Švicarskoj.³⁰⁵

Beograd je oslobođen 20. listopada 1944. i odmah nakon toga beogradska općina je uz pomoć *Jointa* i Crvenog križa osnovala Organizaciju za pomoć Židovima – onima koji su ostali i za one koji se vraćaju. Kako se oslobođeni teritorij širio, tako se povećavala i aktivnost beogradske Općine.

Zagreb je oslobođen tek krajem rata u Jugoslaviji, 8. svibnja 1945. godine. Židovska općina koja nije prestajala djelovati za sve vrijeme Drugoga svjetskog rata, u fazi oslobađanja bila je skoro potpuno paralizirana. Broj preostalih Židova bio je između 120 i 150 osoba, uključujući stanare staračkog doma. Osim toga bilo je oko 900 Židova koji su se spasili jer su bili u mješovitim brakovima, iako su i oni bili pogođeni protužidovskim zakonima koji su bili na snazi u NDH i to uglavnom u ekonomskom pogledu (gubitak imovine, stanova i poslova).³⁰⁶

Odmah nakon oslobođenja Židovi s oslobođenih područja počeli su se vraćati u Zagreb. Prvo mjesto u koje su došli bila je, naravno, židovska općina. Većina njih bila je bez ičega, u njihovim kućama i stanovima sjedili su stranci,

³⁰⁵ Arhiv Eventov- Arhiv Ženeve B-458, Pisma u ženevskom arhivu, Kleinov izvještaj.

³⁰⁶ HR-HDA-306-ZKRZ, Svjedočanstva A. Kišickog.

a njihove tvrtke bile su zaplijenjene ili razorene. Općina ih je dočekala s hranom i novcem iz rezervi koje su joj ostale iz posljednjih mjeseci prije oslobođenja. Te rezerve su se brzo iscrpile pa se vodstvo Općine obratilo vlastima i *Jointu* za pomoć.³⁰⁷ Od potrepština koje je Općina nastojala odmah dati ljudima bila je u prvom redu hrana. U tu svrhu menza je nastavila s radom te osim nekoliko stotina koje su se u njoj hranile, bilo je oko 200 osoba nosilo je gotove obroke kući.

Zgrada Općine u Palmotićevoj 16 bila je djelomice razrušena, ali vodstvo Općine tražilo ju je natrag te su je obnovili uz veliku novčanu investiciju. U njoj su uredili ordinaciju opće prakse i zubarsku ordinaciju. Na drugom i trećem katu, gdje je prije bila škola, organizirali su prihvatni centar za povratnike gdje su smjestili od 150 do 180 kreveta koje su dobili od Crvenog križa. Osposobili su i menzu koja je prije rata služila studentima pa je Općina tako imala dvije javne kuhinje.³⁰⁸ Vodstvu iz ratnoga razdoblja, na čelu s Kišickim i Glücksthalom, pridružili su se i drugi židovski aktivisti koji su se vratili.

U kolovozu 1945. imenovano je novo Vijeće u Općini, koje je imalo 25 članova (među njima javni radnici i mnogo liječnika). Deset osoba izabrano je kao zamjena, a još pet članova izabrano je u Nadzorni odbor. Već u toj fazi vidljivo je bilo da su se preferirale osobe koje nisu bile u Općini za vrijeme rata pa se među njima ne nalaze članovi prethodnog vodstva, osim Slavka Radeja.^{1a}

U novoj Općini nije više bilo razdvajanja na temelju vjerskih grupacija, nego su svi bili pod jednim vodstvom. Molitve je nastavio voditi kantor Grüner, u jednoj od dvorana u zgradi Općine, tako da se već od početka Židovska općina Zagreb prilagodila novom Savezu općina koji je osnovan u Beogradu kao i državnim vlastima.

Dana 12. listopada 1947. izabrano je novo Vijeće Općine na čelu s dr. Arpadom Hanom, liječnikom, jednim od elitnih boraca protiv nacista. U Vijeću je bilo 40 članova. Mnogi od njih bili su javni radnici, liječnici, studenti, nekoliko trgovaca i jedna domaćica. Osim toga izabran je i Odbor za financijsku

³⁰⁷ Arhiv Eventov- Arhiv Ženeve B-458, Arhiv Yad Vashema, Hockey je nastavio sa svojim djelovanjem za Općinu do 1946.

³⁰⁸ HR-HDA-306-ZKRZ, Svjedočanstvo Radeja, Kišickog i Avrahama.

kontrolu od pet članova (tri javna radnika i dva trgovca).³⁰⁹

Godine 1947. u Jugoslaviji je bilo oko 12.000 Židova, od čega u Zagrebu 2.080 Židova, a u okolici još 434 Židova.³¹⁰ Iste godine je uz pomoć gradskih vlasti preseljen starački dom iz Brezovice u jednu kuću u Mlinarskoj ulici gdje je postojala mogućnost da se prihvati još nekoliko osoba. Nastavljena je potraga za većom zgradom, koja bi u pristojnim uvjetima mogla udomiti veći broj staraca.³¹¹

Tijekom 1946./1947. Jugoslavija je poslužila kao prijelazna stanica za drugu aliju u Izrael koji je još bio pod engleskim mandatom.³¹² Istovremeno su se u nju vraćali Židovi jugoslavenskog podrijetla koji su za vrijeme rata bili raštrkani širom Europe.³¹³

Osnutkom države Izrael Židovima iz Jugoslavije dano je pravo useljavanja u Izrael pa se u razdoblju od 1948. do 1951. uselilo u Izrael oko polovice od postojećeg broja jugoslavenskih Židova. Većina onih koji su ostali nisu otišli u Izrael jer su bili vezani za bračne partnere koji nisu bili Židovi ili su bili aktivni komunisti u novonastalom režimu. Bilo je i onih koji se nisu željeli izlagati opasnosti da žive ponovno u državi koja se bori za svoj opstanak.³¹⁴

³⁰⁹ Arhiv Udruženja useljenika iz Jugoslavije Izvještaj o osnivanju obnovljene Općine.

³¹⁰ *Spomenica S 1919.-1969.*, Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, str. 207.

³¹¹ *Spomenica 1919-1969.*, str. 152.

³¹² Arhiv Eventov- Arhiv Ženeve B-458, Spomenica i svjedočanstvo Joška Avrahama.

³¹³ Arhiv Eventov- Arhiv Ženeve B-458

³¹⁴ *Spomenica 1919-1969.*, str. 152.

Zaključak

Želi li se rezimirati djelovanje Židovske općine u Zagrebu za vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske treba uzeti u obzir da je riječ o jednoj manjoj zajednici za pojmove istočnoeuropskih općina, ali o općini čiji su članovi imali duboko usađenu židovsku nacionalnu svijest.

U teškom razdoblju, u kojemu su, umjesto da budu oni koji prihvaćaju izbjeglice iz zemalja njemačkog Reicha, postali sami progonjeni, našlo se vodstvo koje se nastavilo brinuti za Općinu i njezine članove. Ti su ljudi nastojali olakšati što je više moguće život u okruženju koje je postalo neprijateljsko, prijeteće i ubilačko.

To ni u kom slučaju nije bio „Judenrat“. Upravu su birali sami članovi Općine bez miješanja vlasti izvana. Za sve vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske svaki prijenos dužnosti bio je unutrašnja stvar Općine i njenih članova.

Uprava Općine nije štedjela truda u pogledu svega što je bilo vezano za pomoć Židovima. Nije bilo važno je li tko član općine Zagreb ili član druge općine, je li tko pokršten ili čak Srbin. Sve to vrijeme svi hrvatski Židovi postali su članovi Židovske općine Zagreb u pogledu brige Općine za njih.

Općina je nastojala pribaviti dozvole za izlaz članovima Općine kako bi im pomogla u bijegu, pomagala je u slanju paketa sa svim životnim potrebštinama (lijekovi i odjeća) zarobljenicima u sabirnim i koncentracijskim logorima ili onima koji su se skrivali u široj okolici Zagreba ili se brinula za one preostale u gradu i u okolini grada. Općina je prenosila informacije zatvoreniciima i njihovoj rodbini te je nastojala aktivirati odgovorne izvan Hrvatske, kako bi pomogli Židovima koji su ostali. Iz očajničkih pisama vodstva Općine koja su upućena vanjskim i unutarnjim čimbenicima, u kojima su pokušali otvoriti oči primateljima pisama o teškoj situaciji Židova u Hrvatskoj, vidljiva je potresna i uznemirujuća slika. Ravnodušnost na koju su naišli nije bila samo kod nežidova. Upravo židovski čimbenici, oni koji su mnogo pomagali Općini, bavili su se sada sitničavom matematikom, a da nisu mislili na živote ljudi koji su o njima ovisili. „Židovska braća“ iz

susjedne države brinula su se uglavnom za sebe. Nisu odgovarala na pisma i na telefonske pozive te su takvim ignoriranjem doprinijeli gubitku djece koju se moglo spasiti.

Valja posebno spomenuti dr. Huga Kona i rabina dr. Miroslava Šaloma Freibergera koji su do 3. svibnja 1943. vodili Općinu vrlo hrabro i predano i nisu koristili mogućnosti bijega koje su im predlagane. Kada su Nijemci i njihovi pomagači zatvorili većinu preostalih članova Općine kako bi ih otpremili u Auschwitz, ta dvojica su odbila napustiti ostale te su se pridružili transportu iako su znali koja ih sudbina čeka. U tom teškom trenutku, kao uprava, nisu htjeli napustiti svoje članove i pobjeći.

Ne smije se zaboraviti i njihove nasljednike, Oskara Kišickog i dr. Roberta Glücksthala, koji su na sebe preuzeli vodstvo Općine iz osjećaja dužnosti i sa spoznajom da bez preuzimanja odgovornosti mogu doprinijeti gubitku onih ostataka koji bi nestali da Općina nije bila jedino jamstvo opstanka.

Zaključno ću reći sljedeće: da Općina u Zagrebu nije nastavila sa svojom aktivnošću za cijelo vrijeme trajanja rata, sudbina Židova u Hrvatskoj bila bi ista kao sudbina njezinih Roma – potpuno uništenje. Uz sve poštovanje prema pomoći od *Jointa*, jedinom vanjskom izvoru pomoći, posredstvom predanih Silberseina i Hockeya i male pomoći od drugih, kao što su Crkva i Crveni križ, može se reći da je veliko pitanje bi li zatvorenici u logorima mogli opstati i pitanje je bi li se ono malo ostalih u gradu spasilo, da nije bilo Općine u Zagrebu. U tome vidim važnost djelovanja Židovske općine Zagreb u razdoblju postojanja Nezavisne Države Hrvatske.

Arhivi i izvori

- 1) JIM, Jevrejski istorijski muzej, arhiv, Beograd, Srbija
- 2) HDA, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Hrvatska
HR-HDA-306, ZKRZ, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske
HR-HDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske,
- 3) Arhiv Udruženja useljenika iz Jugoslavije u Izraelu / danas Hitahdut Oley Ex Yugoslavia, Tel Aviv, Izrael
- 4) Arhiv Židovske općine u Zagrebu (na temelju kojih su sastavljene tablice o pošiljkama za logore).
- 5) Arhiv Eventov- Arhiv Ženeve B-458
- 5) Ostavština Aleksandra Kleina, u privatnoj pismohrani Joška Abrahama.
- 6) Privatni / Osobni arhiv Ruth Lipa, Pisma iz istraživanoga razdoblja, osobna pismohrana.
7.) *Narodne novine* 1941. –1945.
- 8.) *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe NDH*, I-II-III-IV, Zagreb, 1941.

Literatura

- Colić, Mladen (1973): *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, Beograd.
- Darby, H.C. (ured.) (1966): *A short history of Yugoslavia: from early times to 1966*, Cambridge
- Grin, Elza (1963): *Teror nad Jevrejima u NDH*, elaborat, Institut za historiju radničkog pokreta. (nalazi se u sklopu HR-HDA/S-7931, Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske,)
- Freidenreich Harriet Pass (1979): *The Jews of Yugoslavia: a quest for community*, Philadelphia.
- Haramina, Mijo (1961): Zločin i protujevrejske mjere u Zagrebu u toku II. svjetskog rata, *Istorijski pregled/Historijski pregled*, br. 2., Beograd, 89-96.
- Hoptner, B., Jacob (1962), *Yugoslavia in Crisis 1934.-1941.*, New York.
- Ithai, Josef (1982): *Yaldei Villa Emma /The children of Villa Emma*, Tel-Aviv, Sifrat-Moreshet. (na hebrejskom)
- Jelić-Butić, Fikreta (1978), *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.* Zagreb.
- Kosba B., Leopold (1971), O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora, u: Leopold Kobsa (ed.) et al., *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji: materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25.*

godišnjice oslobođenja grada Zagreba, Zagreb: IHRPH
Krizman Bogdan (1978), *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb.
Lengel-Krizman, Narcisa (1976): *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941.-1942.*
Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i u socijalističkoj revoluciji, ured. Boban LJ et al. (1976), Varaždin, Zajednica općina Memorijalnog područja Kalik.
Mehachem Shelah (1980), doktorski rad, *Pokolj hrvatskih Židova od strane Nijemaca i njihovih pomagača u II svjetskom ratu*, Tel-Aviv. (na hebrejskom)
Menachem, Bader (1974): *Sad Missions*(Tužne misije), Izrael
Muharem Kreso, C. (1979.) *Njemačka okupaciona uprava u Zagrebu 1941.-1945.*, Istorijski arhiv Beograda,
Patee, Richard (1953): *The Case of cardinal Aloysius Stepinac*, Milwaukee
Pavlowitch K., Stevan (1971): *Yugoslavia*, London.
Spomenica 1919. – 1969. (1969), Savez Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd
Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji (1971): materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 20. i 30. lipnja 1970, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb.

O autorici

Ruth (Vlasta) Lipa rođena je u Zagrebu 1946. godine od majke Zdenke, rođ. Slovak, i oca dr. Josipa Lipe, koji su preživjeli Holokaust. U prosincu 1948. seli se s majkom u Izrael i od tada živi u Haifi, gdje se školuje. Nakon završetka vojne službe studirala je na Sveučilištu u Haifi. Diplomirala je na zemljopis, povijesti židovskog naroda i srednjoškolsku nastavu. Na istom sveučilištu nastavila je studij drugog stupnja, koji je bio usmjeren na razdoblje Holokausta.

Njezin magistarski rad *Židovska općina u Zarebu i njeno djelovanje za vrijeme postojanja NDH* (obranjen 1988.) izvor je vrijedne dokumentacije o Židovima u vrijeme NDH te je priznanje za rad Židovskoj općini Zagreb, koja je pomagala koliko god je mogla i vodila brigu o Židovima da prežive u toj neprijateljskoj okolini. Ideja za taj rad je potekla od priča i doživljaja njezine majke i prijatelja iz bivše Jugoslavije, koji su ostali živjeti u sjeni Holokausta.

Ruth Lipa radila je kao srednjoškolska profesorica, pratila je delegacije gradova blizanaca koje su posjećivale Haifu, sudjelovala je u radu organizacijskog odbora folklornih festivala koji su se održavali u Haifi od 1973. do 1990. godine te je bila direktorica odjela za obrazovanje zaposlenika grada Haife. Nakon četrdeset tri godina radnog staža otišla je u mirovinu.

Biblioteka Holokaust

Ruth Lipa

Židovska bogoštovna općina Zagreb i njezino djelovanje u Nezavisnoj
Državi Hrvatskoj

Sunakladnici

Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj
Mažuranićev trg 6
10000 Zagreb
mail: ured@bet-israel.com
www. bet-israel.com

Skaner studio d.o.o.
Stubička 49
10000 Zagreb
mail: skaner.studio@gmail.com
www. skanerstudio.hr

Za nakladnike: Danijel Benko, Nina Savićević

Urednica: Jasminka Domaš

S hebrejskog prevela: Sonja Makek

Likovno oblikovanje i grafička obrada: Dragi Savićević

Tisak: Skaner studio d.o.o.

© Ruth Lipa, 2023.

Bet Israel: ISBN 978-953-7926-20-5

Skaner studio: ISBN 978-953-xxxx-xx-x

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem XXX.

Zahvaljujemo na potpori Savjetu za nacionalne manjine RH
Veleposlanstvu Države Izrael u RH

Zagrebačka židovska općina za vrijeme NDH nastoji djelovati unatoč proglašenim rasnim zakonima i zapovijedi da ne smiju stanovati u sjevernom dijelu grada, kao i proglasima da se Židovi ne smiju kretati ulicama u središtu grada ni zadržavat u parkovima, niti izlaziti na tržnicu prije deset ujutro, i slično. U Zagrebu do proglašenja NDH 1941. djelovale su ove židovske općine: aškenaska, sefardska, ortdoksna i ultraortodoksna.. Na molbu Rabinata i Društva Hevra kadiše ispostava Ustaškog redarstvenog povjereništva donosi odluku da se dopusti židovskoj općini nastavak rada, ali pod imenom Židovska bogoštovna općina.

Magistarski rad Ruth Lipa o Djelovanju bogoštovne židovske općine Zagreb u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj napisan 1988. godine izuzetno je dragocjen, jer skida veo po veo s jednog strašnog vremena u kojem su se ljudi iz židovske zajednice suočeni sa smrtnom opasnosti, trudili pomoći onima koji su već bili u logorima, nabaviti hranu za gladna usta, kada je hrane u ratu bilo sve manje i manje, a stalno pod nadzorom ustaške vlasti i njemačkog GESTAPO-a.

Jasminka Domaš

ISBN 978-953-8451-10-2

9 789538 451102

Cijena: 16 EUR